

С(Тыб)
у 49

Тыба чогаалчыларның сеткүүлү
1, 2002

Улуг – Хем

№1-2 2002 ч. январь — апрель

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те үндезилеттинип
тургустунган

Кол редактор Ч. Ч. Куулар
Редактор К. К. Кудажы
Харыысалгалыг секретарь М. О. Саая

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлдүң тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң коллективи, Тыва Республиканың Чазаа, Парлалга болгаш информация комитеди, ТР-ниң Культура, кино яамызы

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың чогаалчылар Эвилели, Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлу-жудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республикада девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн.

Бүрүткээн дугаары — Т-00028

М 4702580600
24-13—2002 без обьявл.

ISBN 5-9267-0021-3

© “Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы, 2002 ч.
© Республика типографиязы, 2002 г.

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Юрий КЮНЗЕГЕШ

Улуг-Хемниң төрүттүнген черинде

Тоожу

(Төнчүзү, эгези № 2-3 "Улуг-Хемде", 2001 ч.)

АДЫР-КЕЖИИ

Улуг-Хем узун оруун уламчылавышаан, Кара-Балык хөлдүн хүн бадар талада эриинден чире шаап үнө сал-ла, ол бодунуң агымының уунга таварышкан моң даштарны арта халып, каш метр кооргалдарже шурап кирип эгелээр. Эриинде дыттарның дазылдарын чуй шаап, үрлөп келгеш, чер-чери-биле аламаландыр үңгештеп каар. Ынчангаш час келген тудум-на хемниң эриктери алгып бар чыдар. Чоогунда даглардан баткан хемчигештер, саңтоо чок дамырактар аңаа каттышкан тудум, хем чоорту калбарып, шапкыны улам кедерей бээр. Баш-Хем аксындан ырак эвесте улуг шурапгак-ужарны көргөш, ана чүрөк сиилээр. Каш метр ханы кооргалче шапкын суг дааш-диңмиди-биле саарлып баткаш, көвүктөлип, мөөп турда, чүгөн сукпаан чүс ой аътты уруктаптарга, айыңайнып чүткүп, дывыржып турганы-биле дөмей-ле! Дыка үр кайгай бээрге, баш мырыңай дескинип, саарлып баткан ужарны эдерти кижиниң мойну чайгаар-ла ээгип бадып бар чыдар апаар.

Ужарның даажы ыракта, кандыг-ла-бир улуг доскаар иштинде чүве ышкаш, тунуксумаар шооңайнып чыдар апаарга-даа, хем оожургавас. Ол-бо талазында он-он хемчигештерни кый деп, дайгырып чыдар. Шынап-ла, Улуг-Хемниң ажылы арбын: чеже даг, кандыг чалым ооң оруун доза туруп көрбээн дээрил. Оларны ояр-кыярынга, ортузундан чире шаварынга, "далай суунгу дамды дуза" деп үлегер бар болгай, күш-ле херек — ынчангаш чежемей-ниң чиңге-даа бол, болчуп келген хемчигеш-ле болганын Улуг-

Хем бодунуң алгыг куспаанга эргеледип хүлээп ап, узун оруун уламчылап, сааңайындыр саяктап, кааңайындыр каргыраалап чыдар.

Ол даг хемнериниң, хөй дамырактарның бирээзи, Улут-Хемче кирген аксында Чекпелигниң оймаанга туткан суур — Тожу районнуң төвүнге адын шаңнаан Доора-Хем ол. Доора-Хемниң уну оон өске бүгү угба-дуңмаларыныындан шоолуг ылгашпас. Чо-дураалыг эриктерниң кедээзинде чоон дыттар, чокпак баштыг хадыңнар бар. Кезек шивилер кара-ногаан апарган, сыңдан каккан сырынга чайганып, анчыгзынган дег сымыранып тургулаар.

Доора-Хем суурнуң үстүү талазында шагдан тура аалдар чай-лаа Адыр-Кежииниң делгем ажыы бар. Кедээр аргаларда элик, хүлбүс эртенги, азы кежээки одарда огургулаарга, суурда бажың-нарга-даа, чайлагда чадырларга-даа аңчылар деңге дыңнап олурар — ол аразы он четпес километр чер.

Азаска организастаттынган колхоз Адыр-Кежинче көжүп келген чылын ол-бо чүктөрдөн бөлдүнчүп көжер дээш, аргада аңнарның үнүнче улус шоолуг сагыш салбаан. Толбул, Талымдан аъттанган коштук, шыргалыг улустуң шимээни, ыры-шоору Каът-Чазы кедезинде, Кара-Төш шынаазында койгун-тоолайны хойзупкан. Эн-Суг, Таңмалык ынчаар чурттап чорааннар Арбык, Телдиг-Ээрем кедээзинде элик-хүлбүстү сезик алындырыпкан Улут-Даг, Өдүтенден дүн-хүн чок чындыңнаткан ивилерниң дуогулары Азас хемниң бажында каскактардан бээр Ак-Сукпактың чымчак шыктарынга чедир дыргын кызырткайнып, шөлөөн удуп чыткан күртүлөрни хүлүредир химирендирип турган. Ону дыңнаан сыын, мыйгак “чү болду бо?” дээнзиг бедиктерже үнүп-үнүп, кайгап көрүп тургулаар апарган. Ооң соонда кадыырларның шыылаажы, сиген кезер машиналарның дыргыраажы, хөпөөн сөөрткен аъттарның былгыр-жыры шынааларга уюк, бажың-балгат, кажаа-хораа кылыр ыяш кескен хирээлер эзимнерге ырлап эгелээн, оларга чаржалаштыр чудук ховулдаан, чөвүрээ чонган балдылар хем кыдыынга дагжап эгелээн.

Даглыг болгаш арга-эзимниг чуртунуң каңгырадыр каргыраалап баткаш, Улут-Хемде каттышкан дажаң-саарыг хемнери ышкаш, ырлыг-шоорлук бөле көжүп, дем-билезин кадып алгаш чаа чуртталганы тургузуп ажылдаар дээн аңчылар, малчыннар болгаш балыкчылар баштайгы үеде чогуум колхоз деп чүл дээрзиниң ужур-байдалын ылавылап алыксаанзыг, ажыл болганын-на кылып, шенексээр турганнар. Колхоз даргазы-биле бригадирлер сүмелешкеш,

кандыг-бир кижиге ажыл дагзырга: "А мен тудугга бызаңназымза кандыг ирги?" дээр ийикпе, азы: "Мени сиген кезер бригадага кирип көрүңер. Ыяш белеткелинге он ажыг хона бердим" дээр кижилер тургулаан. А чамдыктары: "Мен-не ынаар барыксавайына туру мен. Бажын ашкан өрелиг эвес, байгы шаанче хөделип тургаш чоонурул!" дээш, даш тепкеш чыдыптар, думчуун каккан инек-ле. Чүк-чүктен көжүп келгеш чадырларын тип, хонуп алырда безин эрги-ле аалдар аайы-биле — Толбул аалдары хем кыдыынче шала ишкээр, Өдүтөн чурттуглар арай кедээр, ыяш аразынче чоокшулады — бот-боттарындан ындазында черле озалааштандыр бөлдүнүп алган. Мурнундагы арбан-сумузунуң даргаларын туралап дыңнаксаар, а колхоз баштаар чериниң кижигүннерин, бригадир-лерни шоолуг тооксавас.

“Ээптер черге келгенимде,
Эзеңгим теп, оваарныр мен.
Элек турда дывыржыза,
Эзер чайлып ушса канчаар”

дижип ырлажырлар-даа бар болган. Ынчалза-даа колхозчуларның хөй кезии артельдин алыс утказын биле берген, колхоз дээрге анаа-ла душ бооп чыгып келген бөлгүм эвес, момыштажыр дээш бөлдүнген кижилер эвес деп ыяк бодап алган турган, чүге дээрге олар колхоз оруунуң шынныынга бүзүрөөн кижилер — Тожуга колхоз шимчээшкениниң эгелекчилери турган. Оларны тус-тус бригадаларга хуваагаш, звеноларга өзектей томуйлагылап каан. Коммунистер эвээш, ынчалза-даа комсомолчулар аныяктарның хөй кезии.

Чазадыр, чайладыр шыңгыы тудушкан, баштайгы үеде черле ындыг-ла болгай, хөй болгаш туралыг шимченип турза-даа, колхозчуларның кылган ижиниң түңнели шоолуг көзүлбейн турган. “Чаъс соонда эндерли үнүп кээр мөөгү” дег доп-дораан олча түңнел күзөөннерге харын Адыр-Кежиинге баштай туттунган дөрт-беш бажыңнар чүден көскү, колхозчу амыдыралдың эге сома-хевириниң шапкынчызы болуп турганнар. Оларның бирээзин колхоз баштаар чериниң конторазы кылдыр шилип алган.

Ол шоолуг улуг эвес бажыңчыгаш хамык амыдыралдың төвү болу берген: хүндүс колзохтуң-даа, Азас көдээ Советиниң-даа хамык ажылы, хурал-суглаазы аңаа чыгыр, а кежээ — клуб хевирлиг апаар, оюн-тоглаа, концерт, кино болур. Комсомолчулар аңаа боттарының хууда шыдыраа-даалызын болгаш хөй эвес номнарын база эккеп каан.

Колхозка келген хүнүндөн эгелээш-ле Дажыжык аңаа бо-ла кээр апарган. Баштай узун кежээлерни ол чааскаан эрттирер, тудуг кылып турар оолдар олче хаая бакылаар турган. Ынчап чоруй, Өдүгенден көжүп келге-ле үр болбаан, чаа колхозчу Дамдың ооң-биле кожа олуруптар болу берген. Чугаалажы бээрге, кайызы-даа өлүг-адаан шыдыраачылар болган. Дамдың — өлүг, харын уруглуг, чээрби бештиг комсомолчуларның бирээзи, а Дажыжыктың чүгле назы-хары оон биче эвес, харын ажы-төлү, алган кадайы база чок турган. Ынчалза-даа оларның дүрген эптежи бээринге ол ылгал шаптык болбаан. Чүге дээрге, Дажыжык баштайгы колхозчуларның бирээзи. Ол комсомол райкомунга ажылдап тургаш, боду билдириешкин бижээш колхозка кирген. Чээрби үш хар четкелек болза-даа, элээн хөйүнү көрүп каапкан оол. Кызылга тоску классты дооскаш шеригге барган, оон халажып келген.

Баштайгы кежээлерде, Дажыжыктың хаваанда дери кылайып келген, мерзезин тудуп алган, "адыр-а-дыр", "дуу кактым, ол барды" дигилээн олурары хөй турган. Чежемейниң-даа боданып салырга: "Ша, ноян — дээш, Дамдың дүште-даа чок каттырып олурар, оон Дажыжык көшкелек чорда-ла, эжи сыр өске черде шөлээн орган тевезин көдүргөш туяаптар мындыг. — Мат ол чүве ыйнаан".

Шыдыраалап олура, а чамдыкта — үш-дөрт чедир кижичыгылып келгенде, даалылай бергеш-даа, Дажыжыктың бодалы колдуунда-ла чаңгыс бодунга хомудаанынга мөөңнеттинген турар болган. Ол дээрге, черле эпчоксунчуг болгаш сагыштан ыравас, бодавас дээрге-даа башче чайгаар-ла чүткүп кирип кээр бодал турган: үргүлчү-ле Кара-Балык хөлдүн кыдыында чадырны дүжээр, ында эрес болгаш ак сеткилдиг (Дажыжык оон өскээр бодавайн-даа чораан, ыңдызыннга чигзинмес-даа болу берген) уруг Айлыңмааның сеткилин хомуда-дылканының дугайында бодун даады-ла чемелеп, мырыңай "тенек баш бут амыратпас" деп хүннүн-не, ыгтавас-даа болза, бүдүү иштинде чугааланып чоруур апарган. "Айлыңмааның ыңчаарда мени дажыпканы шуут-ла чөптүг!.. Эр хей, шын кылган. Ынакшылдың, найырадың болгаш эш хуузунда эдефжириниң арыг-чаагайы шынчы болгаш мөңгө быжыг болуру аныяк кижиниң мөзүзүңгө чайгаар-ла шингээген чаңы болур ужурлуг" суг-суг дигилээн бодалдар ону, дараазында ээлчеглиг көш-биле мерзени чара шалап алыр турда-ла, оюндан чардыктырып эгелээр, ынчангаш улай-улай утка-кеди чок көштер кылгаш, алызы баргаш хинчек чок черге-ле утгурупта бээр байдалга чедирер турган. Бодун будулдуруп кааптар бодалдарын

Дажыжык кымга-даа чугаалавас, чүглө "харылаан, чайлаш чок мээң удуум чүве болбас ийикле!" деп бүдүү иштинде бодангылаар мындыг турган. Даштындан көргөн кижиге Дажыжыктын хөлзеп, каш янзы бодал-биле он чеди октаргайның ындаында барган олурарын билбес.

Оон өңнүктер ном номчуур. Сөөлзүредир мырыңай бүдүн лаа бир кежээге четпес болу берген. Бир-ле кежээ Дажыжык "Аңдарган кур черни" номчууру-биле белеткенип, "электри станциязындан дүргөн тудуп алган болзувусса, чү дээр. Кедизинде черле кылып аптар-ла бис ыйнаан" деп боданып орда, эжик халырт дээн. Дамдың кирип келген, ооң соондан кадайы бакылап турган.

— Аа, чү кончуг орайтадың?

— Ол-бо чүве кылып саадап чыттым ийин.

— Кадайың чүге кирбези ол? Эгенгеш чоор, өске кижиге бар эвес.

— Кир, кир. Ном номчуур бис, дыңна — дээш, кадайы ам-даа шимчеш дивейн турарга, эгенген Дамдың агартынган. — Улус арны шоолуг көрө албас кижиге боор. Чиктиг...

— Чиктигизинер чү боор. Тайгага чурттап чоруңарда аалчылар ховар келир турду ыйнаан — дээш, Дажыжык эжикти ажыдып берген. — Кириңер, угбам.

Ийи өңнүкке ынчалдыр бир эш немешкен. Даартазында үш кыс база чедип келген. Ынчаар шак ол, бир янзының номчулга бөлүмүнүң киржикчилери, чоорту арбыдап эгелээн. "Аңдарган кур чер" орту кирбээнде-ле, улус өрээлди сыңмас келир апарган.

2.

Суурга бажыңнар чоорту элээн көвүдөй берген. Сиген кезил-дези дооступ турда, ажылчын холдар-даа, тыртар күш-даа шору — тудуг ажылы чылгыры кончуг апарган. Чазын-на тудугга ажылдап турган, кандыг-даа ажылга бир дески, "холу дөспөс" шеверлер чыгып келгени ол.

Дажыжык чаңчыккан аайы-биле, дооскалак бажыңга хамыкта мурнай чедип келгеш, шала салган, дээвириң кырынга балдызын чанып олурган. Чаныының көвүктөлип, көгөрө бергенин көрүп кааш, оозун идииниң хончузунга чоткаш, кедээр салып каан. Балдының бизи кайы хире чидий берген эвес дээш, улуг салаазы-биле бис кырлаңының кыдыын дургаар суйбап олурда, адаанда, бажың иштинде улус ыгташкан.

— Ча, кырган, моортан эгелептер апаар-дыр силер.

Үнү Дажыжык таныыр аянныг болган. Ылавылап боданырга, Өдүгенге ындыг үн дыңнаан хевирлиг.

— Доосту берген чүвөл чоп, дарга. — Ол кижиниң үнүн оол танываан. Чү-даа болза ашак киж, уламчылай чугааланган — Шалалаарын кым кылган чоор?

— Мында аныяктар бар чүвө. Эрес улус. Оларга дуржулгаңар көргүзүп, сүмө-дузаңар кадыңар. — Ынча дептерге Дажыжыктын сагыжы чаңнык дүшкенде дег чырыш кынган: чугаалап турар киж, партия эге организациязының секретары Эрестол болган. — А доозарын, шынап-ла, боттары доозуптар улус.

— Ындыг-дыр, дарга... Демги ол Дажыжыктыг чүвөлөр кайдал? — деп, кырган айтырган. Дажыжык чедир салбаан дээвириң ойбаандан бакылап, чугааны сонуургай берген. Айтырыгның харызын манап четтикпейн чорда-ла демги ашак боду дужунда чугааланган. — Ол шору оол дижир-дир ийин.

— Шору болбайн аан, комсомолчу киж — деп, Эрестол оолдун мындазын ам-даа билбейн бадыткаан. — Чазын маңаа чаңгыс борбак бажың туржук бе? Чок. Ам бо бар турар бажыңнар дөгөрезини оон херээ-дир.

Артынга сөглээн, арнынга кажан бир, ынчаар дорт эвес-даа болза байыр-найыр үезинде чеченчидип, азы аянчыды кожааттаан сөстөр немеп тургаш дамчыдар мактал дыңнааш, Дажыжык эгени берген. Хейде-ле, киж бар деп медээлээр дээнзиг, оол чөдүргүлээн. Үстүнден көрүп олуарга, Эрестол дораан-на өрү көрө берген. Үр болбайн-на, аңчының көскү караа Дажыжыкты эскере тыртып каан:

— Аа, сен мында хөөмейлеп олуар ышканың чүл?

— Хөөмейлеп-даа эвес, дарга — дээш, секретарының чугаалажып турганы ашакты дилегзинип, оол ойбактыва ээги келген. Ында кирбей кара салдыг, бежен ажа берген харлыг, оңуп калган ногаан «комсомол» хөйлеңниг бызаңчы бар болган. Оон чанында тудуг бригадири чоңуда салыын хөмө теп алган, хаваан боданганзыг дүүпкен, холдарын ооргазында чүктенип турган. — Экии, даргалар. Мендээ, кырган.

— Эртежиң кончуг-дур але — дээш, Эрестол карманындан папирос уштуп келирге, ында улустун дөгөрезиниң холдары ында барган. — А бо кежээ база уламчылаар бис бе?

— Келир болган улус чүвө — дээш, Дажыжык чугаа эреп, оон айтырган. — Назы дөгүй берген улустардан база чалап көрүңерем, дарга.

— А бодун чалапсыңза?

— Арай эпчок боор-дур. Ниитиниң даалгазы-даа эвес, анаа-ла эгелей берген номчулга ышкажыл.

— Чо-ок, ынча деп болбас. Кончут чугула ажыл... Колхозту чаа эгелеп турар-дыр бис. А өске черлерге канчаар бооп турганын, аңгы демиселиниң дугайында суг-суг дээш артеливистиң улузунга таныштырза чогуур чүүддеривис-ле хөй. Бо дээрге комсомолдуң, партияның эң улуг даалгазы деп билип ал...

— Ындыг-дыр, дарга.

— Тайгадан улустар көжүп кээр чадавас... Экскурсиялаан улузувус база келир чавыда берген — дээш, Эрестол бодунуң чугаазының алыс ужурун тайылбырлаан. — Байыр-Белек дарга район баткан, мен ферма үнер кижидир мен. Келир улусту, дүн дүшкүже олулар улус уткуп ап көөр силер көрөм, аныяктар.

— Чүнү канчаар чүве ирги? — дээш, Дажыжык дораан-на бодунуң сеткилиниң айбызынга туттура берген. «Айлыңмаа база ында чүве дээн. Ам бөгүн ап чедер-дир!» кылдыр бодааш, Эрестол аңаа харыылаан бе дээрзин орта билбейн барган. Ол аразында Дажыжык бодунуң мээ-медерелинде адырылбас болуп чуруттуна берген эргим кыстың чаагай хевирин боданып турган. Ону баштайгы үелерде «анаа-ла бир чүве-дир, херекке алгаш чоонурул!» деп бодап алган — балды-хирээ тутканда, уран-шевергини, кижилер-биле хөөрешкенде, чугаакыр, сагынгыры аажок алаар турган. Ынчаарга көрүшпээн үези узамдыккан тудум, Айлыңмааның чогуу шырайы, хевир-сыны оң угаанындан балалып, (чыл ажыг үениң дургузунда) бүлүртүңней берзежок, шак ол бөдүүн дүрзү Дажыжыкче улам чоокшулап, аңаа хүн-нүн-не тодарап кел чыдар болу берген. Элдеп чүве: ынакшыл кижиниң чүрзүн бүргөпкенде безин аңаа кижиди шынзыкпас болгулаар аан.

— А чүже, дарга? — деп, боданы бергенин билип кааш, Дажыжык катап айтырган. — Баштай чүнү канчаар мен?

— Келген улус боттары-ла айтыра бээр боор. Бодун көргөй-ле сен — деп, Эрестол бодунуң чугаазын оолдун хайынган сеткили чавырылгалак турда-ла катаптаан. — Колхоз баштаар чериниң шиитпирин билир-ле болгай сен.

Таңмалыкче углаан Эрестолдун барааны көзүлбестей бээри билек, аргадан бажың ыяжы сөөрткен тергелер чедип келген. Дыттарны ыяш кезикчилери ужургаш, бажың ханазы салырынга өйлей кескеш, будуктарын чазап каапкаш, ол-ла черинге картын карттаптар. Бажыңны тударда, ол чудуктарны ылавылап кертээш, сыскыг кылыр чиңгиске таарыштыр ховулдап алыр. А чиңгисти колдуунда-ла чоок кавыда

хөлдөрдөн, чок болза, эзимнерден бөдүүн арга-биле шүүрөп, хооруп ап турганнар. Ажыл кылдынгыр чоруп турган. Сиген кезилдези доозулган, эвээш силос салдынган, а тараа ажаап алырынга шоолут күш үнмөс: каш га көк- сула, оон-даа чегей арбай тараан. Олар ам-даа, августун орган ашкыже, эки бышпаан. Ынчангаш ам дээрде, мал ажылындан хостуг, балыктавайн турар колхозчулар дөгөрө тудуг бригадасында. Ыяш кезикчилери, сөөртүктүлөр, чиңгисчилер болгаш тудугжулар звонолары аразында чарыш салып алган.

Хүн чүгүрүүндө кире бергенде Дажыжык суглар бажыңның дээвиирин дооскаш, бажың серизиниң сегизин тургуза берген. Сегиниң ийи ужунда «аскыр-ыяжын» эмиглежип тургаш, арай боорда өндейтип келгеш, керттикке эптээш ыяк быжыглап каан. Чаа бызаңчы даңазын уштуп келгеш, Дажыжыкты имнээн:

— Че, эр чүвө, оорганы барып кадап көрөм. — Дажыжык ыгыт чокка-ла, «аскыр-ыяш» кырынче диин ышкаш кашпагай үнө халаан. Бедикке быжыгланып олуруп алгаш, сыдым аргамчыны куду сунуп бадырыпкан. — Ыяк кылдыр багладың бе?

— Ушта маңнай бээр эмдик молдурга ийикпе ол. Таанда чүгээр оң. — Сыдымның дээгин доңнаар беддиринче өттүрүп олура, Доора-Хемниң унунче барааннап көрө берген. Суур кедезинде, арга бетинде хунажыннар сүрген кадай кижиниң чүглө дөзези имиреңнеп көстүп чораан. «Авам-дыр, кылажының аяарын, кырый-ла берип-тир ийин, күжүр» деп боданган.

— Дөө булутту көрөм, оол.

— Чадыр орту хире бөкпөк булут-ла-дыр.

— Хараачыгайларны көрбөс сен бе. Черде чыгыы ужуп турлар. Удавас чаъс болур-дур.

«Шынап-ла ындыг-даа чүвө бе моң» деп бодааш, Дажыжык орукту дургаар ол-бо кылайтып турган хараачыгайларны топтап көрө бээрге, доо ынаар, барааны көстүр- көзүлбөс аъттыг улус шаап олурар мындыг болган. Он шаа кижилер. Оларны көрүп алгаш, бичии оолдар каяа-даа дөзөр эвес, саанчыларже холун харбаңнады булгап, бир-ле чүвени шооңайндыр алгыржып бар чораан.

— Ойт, экскурсиялаан улустар ол боор.

— Кайы, оол? — Бызаңчы адаандан өрү аңзыйтыр көрүп келген: «Өрү дээрде ужуп чор бе?» дээнзиг болган. — Кымнар боор че?

Аъттыг кижилер ол аразында суурдан озалааш каш шаңда чадырларны эрте челзип келген. Тывалар черле ындыг: аътка шавар дижир — ол хирезинде боттарывыс колдуунда-ла челиш-биле

чоруксаар болгай бис. Чорумалдарның башкылыы чаа дооскан, амдызында улус чурттаалак серизи чок бажыңнар-биле деңнежи берген. Чугаалажып чорууру безин илдең, чаа тудуп турар бажыңны кайы сен дээш улдап кел чорааннар.

Дарыжык топтап көре бээрге, аъттыг улустуң мурнунда көк торгу тоннуг, кызыл курлуг уругнуң чечек шокар хип аржылыы эстеңнеди хадып, саарыглап чыдар сут дег бырлаңайнып чоруп орган. Күскү пөштүң тооруу ышкаш, кыстың хүрең шырайы, эңгиске дег эриг-чивиг эриннери оолга таныш аяңныг боорга, кым ирги бо деп ылавылап көргүлээн. Инструкторлап турган ажылының аайы-биле районда ооң танывас кижизи ховар. Ужурашкан-на кижизин, ону ыңай кылаштап бар чорда, ооргазындан безин танып олурар турган. Бо удаада уругну, чогуу ужуру чү ийик, таныыр дээш кызыткаш-даа сүмелей безин танып чадаан. Кара-Балык хөлдүң кыдыыңга көргени-даа, бо аразында бодалыңга барык-ла хүннүң кирип чорааны-даа аңаа дузалаваан — «кажан көрген кижиге боор мен?» деп боданып турда-ла, чөлөр-доруг бажың доразында, Дажыжыктың чиге дужунда чеде хонуп келген ээгиштеп, бажын савагылап, былгырып турган. Аъттыг уруг өрү көөр аразында аржылыын солагай талазынче чая иткеш, мендилежиپ согаш кынгаш, оолду танып чугаалажы берген:

— Аа, эш Дажыжык... Колхозтуң конторазы кайда?

— Дүгдө-ле — деп Дажыжык уругну ам-даа танывайн, «каая мээң-биле ужурашкан уруг боор, комсомол конференциязыңга иргиге бе?» деп бодаан сеткили-биле оон удур айтырыг сала харыылаан.

— Улуг-Дагдан үндүңер бе?

— Угааныңарның хирелиин аа, дарга — депкеш, уруг арай эпчоксунуп, куду көре бергеш уламчылаан. — Чээп аргамчыдан олче хергеш, чеден градус хире чедиптиңер. Көрүшкен черивис сагыжыңарга кирип кээр боор.

— Ол чү дээриң ол, дуңмазы?

— Көржүрде хөл кыдыыңга көрүшкен бис, таныжарда даг баарыңга танышкан бис дээрим ол-дур ийин.

— Даг чок чери хөлдүг, а хөл чок чери даглыг Тожу-ла ыйнаан бо — деп мынчага дээр ыт чок таакпылап олурган чаа бызаңчы чугаага киржи берген. Чорумалдар-даа, бызаңчылар-даа чир-шон дүжүп каттыржып турар аразында, ашак боду хүлүмзүрей аарак уламчылаан: — Чечен-кыс деп тоолда ышкаш тайылбыр-ла болду ол.

— Кайын тоожулай бээр ийик мен аан...

— Аа!.. Өдүгенге де-даан.

— Ол чыгыы... Кара-Балыкка лекция номчуп турдуңар.

— Ийет-ийет. — Дажыжык уруг чү деп-даа дужааза күү-седиринге белен, сери сегизиниң кырындан далаштыг дүжүп келген. — Экскурсияга чорааныңар ол бе?

— Ийе. Быраат чуртун кезип кааптывыс.

— Ынчаарга-ла силерни хүлээп алзын деп меңээ дааскан чүве...

— Ындыг-ла болза уткуп хүлээп ап турарыңар ынай-дыр.

— Танывайн бар часкылаар де-даан!..

Бо ужуражышкын ооң бүдүү хайныгып чораан күзелдерин доюлдурупкан: күскү тоглап дүшкен бүрүнү казыргы бөле шаап үндүргөш, дээрге ээргииштеп турда кандыг ийик — оолдуң бодалынга шак-ла ыңдыг көдүрлүүшкүн болу берген. Ынчангаш бодунуң караанга Сереңмааның чүге-ле үргүлчү көскүлөңнеп чоруур апарганын безин херекке албаан.

Ол-ла кежээ, арай орайтай бергенде, Өдүгенден көшкен аалдар база ап четкен. Суурдан элээн озалаашталдыр, арга иштинге одагланып алган улусту көргөш, Эрестолдуң чагыын сактып келгөш, Дажыжык аңаа чеде берген. Одагда чүү-даа болза, беш аал ишти хире улус уруг-дарыы-биле катый хонуп чыдар болган.

— Солун чүү туру ыйнаан, дарга? — деп, эң кырганы хамык улустуң мурнундан мендилешкен.

Дажыжык мендиге харыылап, орук-суур чиик-чаагай келгенинден эгелээш, ол черде ыт-куш шимээн чок, өршээлдиг турарынга чедир айтырбышаан, чүге келгенин чугаалап берген.

— Дуза эреп, амдыызында чүнү чү дээр — деп, өшкү сегели дег шиштегер, ак салдыг ашак мындыг болган. — Чүвениң аянын көре бергөш, соодажы бере-дир бис ийин.

— Оозу-ла харын бир ужурлуг-дур боор...

Ол аразында чаъс дымырадып келген. Ында-мында кызап дигилээр. Оон ырактаа арай хөңнү чогу кончуг чүве дег диңмире-гилээр. Кежээ чаа-ла дээр хаяазында, дыттар бажындан шоолут бедивес турган кара булут дүргени аажок сывырлып үнгөш, чиге дүндүк шаар, өрү көөрге байдалының хирелии сүргей сагындырар кылдыр, диргеп келген. Дымырадып турган чаъс соксаш кынган соонда, чаңнык ында-мында дүжүп, көзүлбес күчүтен ол-бо чүк-терден дээрни селеме-биле чара шаап турган ышкаш, чы-жырткайнып, сырлыг октар ышкаш тиглер-биле чалбырааштарын дыйлаңнады шөйүп туруп берген. Дээр оглу Демир-Мөге биле Хүн оглу Хүлер-Мөгениң ол атчыр-датчыр тулчуушкуну намдаа-

лакта, сугну кочал-кочалы-биле саарып турганзыг сутгур чайык куттулуп-ла келген. Ынчалза-даа удатпайн аажок күштүг хат хадып келген. Бөлүк кара булут тарап, чайык чавырлып, ак частай бергенде эзим иштиниң соогу дендеп барган.

— Кезек чайык эрте берди, але — дээш, Дажыжык «бо өшкү салдыг ашактың аалы каяа чүве ийик?» кындыр бодавышаан, кадай кижиниң кургаглааш шарып олурар кавайлыг уруун кээргеп чугаалай берген. — Чаш кижини чүге бажыңнарга хондуруп албас силер?

Одагда олурган улус дөгере дескиндир көре берген. Дээр чиге соңгу чүктен агарты аязып, үр болбайн килеңнээн кудайның часкарлырын херечилеп турар болган.

— Одуга бээр, оглум — деп, кадай уруунуң берзенип келген холун чөргөк иштинче эптей суйбавышаан харыылаан. — Улгады бергеш черге хона албас, кыжын алдылаарындан «соок-тур» дээш былдаар кижини апарза канчаарыл, монун... — Оон кадай уруун дискээнге сала тыртып алгаш, ошкап-чыттап, иениң изиг ынак сеткили-биле аажок эргеледи берген. — Уу, чассыг чүвемни...

— Ол черле чөп — дээш, Дажыжык демги-ле ашактан чугаа эреп айтырган. — Аалыңардан бээр каш хонуп келдиңер?

— Коштуг-хомнуг, чаш ажы-төлдүг чоруп көргөн эвес, берге оруктуг чер бооп-тур ийин оң, оол! — дээш Дажыжыктың айтырынга харыылаптым дээни-ле ол боор оң, ашак оон удур айтырган. — Айлыңмаалыг чүвелер мында сураг чок бе мооңар, дарга?

Дажыжык ашакты ам-на танып каан: «Аа, Базыр ашак-тыр силер але!» деп алгырыптар часкаш, ылавылап айтырган:

— Силерниң урууңар але, ол Айлыңмаа?

— Танывайын олур ийин.

— Чок, танып олур мен. Ыяк кылып алыр дээш айтырдым... Айлыңмаа суглар база бөгүн келди. — «Олар ам кайда хонуп чыдыр ирги?» дээнзиг олурган улустуң арыннарын эскерип кааш, Дажыжык уламчылаан. — Эрестол сугну айтыргаш, ынаар углаан чүвелер...

Базыр ашак дискээн даянгаш, чүстери дызыраарга, уёлавышаан туруп келген. Одагны өзектээн улуг чудукту силгигилээш, ооң кырынче он шаа будуктар каапкан. От чалбыраашталып, көстөр кызып келген. Будуктар сыдырткайындыр дагжап, бичии шедир-геленчек чаштанчылары өрү бүлгүрлүп үнүп каан соонда, бөлүү-биле четкиге туттунгаш, бырлаңнайнып чүткүп турган ала-бугаларның чакпалары дег, чалбыыш чоок кавыны чырыдыпкан.

Кырган дыттарның кара-хүрең чөвүрээлери, арай эгениичел кыстың шырайы дег, чивиг кызыл кындыр чалбырааш-биле будуттунуп, чырыкка көстүп келген.

Одаг кедээзинде дыт дөзүндө бажын хөмө эштип алгаш удуп чыткан кижичи чөдүргүлээш ковайып келген. Ол — Дажыжыктын демги чап-чаа сөглээн сөстөрүн барык-ла беш меделели-биле эндевейн манап чыткан Нагаза болган. Туруп келген оол хая көргөш, Дажыжыкче согаш кыннып мендилээш, кандыг-даа ыт чокка суурже базыпкан. Ооң кайнаар баарын кым-даа билбээн, харын чорупканын безин орта эскерген кижичи чок болган.

От чырыынга күскү дээрний көккүрү аажок кыннып, херип каан торгу көжеге дег, өй-өйлөп хөлбеңейнип каап, мөңгүн дарылга-базыткыштар ышкаш, сылдыстарын чырыдып эгелей берген, ынчалза-даа соок намдаваан.

Базыр ашак чалбырааш аразында кара паштын хылчызындан туткаш, эзип эккелген. Таалыңдан аяк ужулгаш, Дажыжыкче сунгаш, ооң баарынга диле кескилеп каан иви быштаа салып берген.

— Шайлап көрөм.

Уруглуг кадай пашта изиг шайны ээктирип кудуп чыда чугааланган:

— Эве, эве, холумче төктү берди... Дөө көгээржикти каям, ирем.

Базыр ашак ковайгаш, дытта чөлөп каан көгээржикти ап бээрге, кадай ону Дажыжыкче сунган.

— Мооң-биле сүттеп ал.

— Хоюй берди ыйнаан.

— Ажырбас. Хем улузу хокаш сүдү сонуургаар болгай.

— Ийет. Хоюй бээрге улам эки дижир улус чүве.

Меңги-Хар-Хөл

1.

Үш чүс чыгам километр черде, Өдүгенний шулун болгаш чааттыг тайгазында иви мал фермазындан аңчыларның мунар, коштаар чарыларын эккелген, Хокаштар борбак хөмүр ышкаш думчуктарын сыртылаңнадып, саксагайларын кызырткайндыр дагжадып, чодураа дег карактарын борбаңнадып турганнар. Колхозтуң ниити хуралының доктаалын ёзугаар ырак черже узун хуусаалыг чоруур хоочун аңчылар үш чары, өскелери ийини алган.

Мурнунда иви мунуп, аңнап чорбаан Дажыжык өөрүнүн дуза-зы-биле чарызын эзертеп алгаш, хүргүл чарызын четкеш, диинчи звенону мурнап челзипкен. Ооң соондан бодунуң Калбак-Мыйызын мунган Айлыңмаа, бир харлыг оглун кавайлааш, чарыда коштай салып алган Дамдың ашак-кадай чоруп орган. Олардан элээн ыракта Базыр ирей чындыҥнадып кел чораан.

Диинчээр хуусаага чедир ам-даа элек — үш хонгаш. Ынчангаш аңчылар чер ара улут саадаваан, чүгле Ногаан-Хөл кедезинге эртенги одар аңнааш, биче дүш эрте бергиже чедир таваар шайлап олурганнар. Оон аъттангаш орукка таварышкан диинчерни ("сырбыктың агын сыргазындан таныыр" деп Базырның чугаазын езугаар) шилип боолап ап бар чорааннар. Олча-даа шоолут эвес — Айлыңмаа биле Дамдың беш-беш диинчиг, Базыр ашак, душ бооп, бир дилгилиг болган, а Дажыжык, чаш уруглут ие кижиге-биле дөмей, ам дээрезинде боо чаза тудуп көрбээн. Бир-ле кезжээ шупту чоон пөш дөзүнге дүжүртүнүп, одагланып алганнар. Базыр ашак союп каан диинчер кештерин хептеп олурда, Дажыжык айтырган:

— Хуусаавыс чедип келген, ам даарта тарап диинчезивиссе кандыгыл, кырган?

— Кара ыяштыг черлерде-ле диинчир бо — дээш, Дамдың адыжында курут холаларын аадаңга салгаш, саадактан шиви чаады таактаажын уштуп олура, Дажыжыкты деткээн.

— Маңаа ийи-үш хонза-даа ажырбас эвес бе, ирей?

— Ээ-хай, кандыг-ла болду — дээш, Базыр ашак долгандыр бүдүү шимээрпеге турар кара-ногаан пөштерден сүмө эреп олурган чүве дег, кезек кады ыгыт чок боданган. Оон ашак ам-даа хептевээн диинчерин аңдара-дүндере туткулааш, дүгүн дедир үрүп көргүлээн.

— Кара ыяштыг черде арбын-даа болза, агарбаан хире ийин.

— Пөш аразында диинчер оглу боор, бичии диинчер долу болду, ачай — деп, Айлыңмаа одаг кедезинден көстүп келгеш, куспактап эккелген будуктарын хып чыткан чоон чудуктуң ужунче чажырт кындыр октапкаш, чугаага киржи берген.

— Ындыг боор харын — дээш, ашак түңнел үндүреринче далашпайн, хаш баштыг узун казылган даңказынга дүңзезин тиге берген. Одагда диинчилер шупту, бир хар үш айлыг Артээл-оол безин, Базыр ирей чү дээр эвес деп манай берген ышкаш болган. Сээнневээн ая ышкаш ээтпек ай булут аразындан далаштыгы сүргей чүгүрүп үнүп келгеш, база-ла аныяк аңчыларга каттышкан дег, чаңгыс черге доктаагаш, одагже кайгап турупкан. Ашактың бодалын

билгеш сүлчээлешкензиг сылдыстар карак баскан ышкаш чиве-
нейнип турган. Базыр ашак даңазын хайыладыр соргулап, таак-
пызын кыпсып олур, чугаазын уламчылаан.

— Холушкак ыяштыг черлерни эртип келдвис ыйнаан. Шыны-
даа кээрге ынчаш, хар орай чаар боор, хем иштинге... Харын ам
даарта эртээзейин аъттангаш, Хар-Тайга эдээнден бээр Соруг-
Хемнедир алдылап (алды — киш, Тожунуң диалектизинде) чорзувусса
эки боор — диинни он хире хонуктан көрзе бе деп бодап олур мен.

Беш хонганда Хар-Тайга чоогунда шырыштыг эзимге чеде
бергеннер. Звено удуртукчузу Дажыжык суурдан үнгөн хүнүнден
эгелээш-ле, Базыр ирейниң сүмезин кол барымдаалап чораан.
Эликтээрден башка, дииннеп шоолуг билбес кижиге болганда, чер-
чуртту эки билир, аң-өлүктүң турлаг-хоргазын эндевес хоочун
аңчының сөзүн дыңнаар апаар.

— Элик эди төнүп тур, оолдар — деп, Базыр ирей чарыларын
баглап кааш, чоон дыт дөзүндө хар эжип, одаг салырынга белет-
кенип турган Дажыжыкка чугаалаан. — Кежээки одарда шак дуу
чыткан думчуктан бээр тепкеш кээр сен бе?

— Мен база, ачай — деп, Дажыжык харыылаар чай болбаа-
лакта-ла, Айлыңмаа ачазының чанынга маңнап чеде бергеш дилээн.
— Бо кавыга чоруп пат болчук мен чоп....

Дажыжык базымын анаадаазындан арай хере октап, та кан-
чаары ол чүве ийик, боданмышаан кылаштап орган. (Мурнунда
арга-сынче үнүпкенде, чогуу аңнап эгелеп тура-ла чаңчыгып калган
аайы-биле өскээр чардыкпас, чүгле чаңгыс аңчы кижиге черле
билдингир бодал-биле ыңай-бээр ылавылап көрүп, кулак салып
базып олургулаар турган).

“Үргүлчү-ле менден калышпазын оралдажыр уруг-ла- дыр, ам
база көрбес бе бо, а ол хирезинде ынаамны чоокшулады чугаалап
эгелээримге-ле кандыг-бир арга-биле будулдуруп кааш, дыңнава-
зын-на күзээр ужуру чүл? Азы шынап-ла демги бир оолду, ады
кым ийик моң, ону-ла кончуг хүндүлээр, агы-байгы сеткилинден
аңаа-ла бердинипкени ылап болганы ол бе, чок болза, эмир
чылдагы-ла таварылгага (Кара-Балык хөлдүң кыдыынга-ла болган)
мынчага чедир хорадап чорууру ол бе? Таанда кайынам: ынчан-на
буруум миннип, эпчоксунганымны чугаалаарымга “ча, ажырбас,
акым” дээр чүзү болчук?.. Кандыгны-даа угаазылап, даап чыткаш-
даа болза, дораан билип аптар-ла кижиге мен, а кыстар чаңын черле
бо назыда аайын тып болбаан үнөн-не-лир мен...”

Бо бодаддар оолдуң сеткилинге чүгле бо хүн тыптып келбээн — олар сөөлгү чылда ооң сагыжын даады-ла өйүп, карак четпес сарыг ховунуң бир талазында куттулуп-саарлып ойнап турар чиргилчин дег мырыңай карактарыңга үзүк-соксаал чокка имиреңнээр болу берген.

Одагдан-на соңнай үнген Айлыңмаа далажып базып орза-даа, Дажыжыкка четпейн чораан. "Бо кавыда аалдар бар чүве болгай. Аңнап чору боор ийин (Нагазаны бодап чорза-даа, ооң адын бүдүү, ишгинде безин адаарындан уруг дидинмээн), черле чүвени канчап билир, ужуражы-даа бээривис чадавас ("бээрим" деп бодаарындан база-ла эгенген). Маңаа каш хондур диинчээр бис дээн болза аар! Бир хүн ол аалче каккаш келзимзе!" деп, Айлыңмаа демин чаа-ла одагга бодап олурган. А боозун чүктээш, эликтээри-биле базып чорупканда, ол бодаддары, чадыр дүндүүндөн үнгөш дээрже өрүлөй берген ышкаш, чайгаар-ла эстип калган. Кижиниң угаанының алыс мөзүзүндөн-не ыңдыг болуру-ла ол чоор оң.

Айлыңмаа биле Дажыжык сөөлгү сес-тос хонукта өлүк-тывыш сезонунче аъттанырыңга кады дөгөрнөп келгеннер. Ынчангаш олар бот-боттарын элээн чоок билчи бергеннер. Мурнундан тура-ла, аңаа бодунуң сеткилинде чажыдын сөглөксөп, күзөл-соруун тегээрти чугаалап чораан оолче Айлыңмаа чагаа алгаш, демги-ле бир Нагазаның хайлыг-бачыгтыг чагаазын номчааш, ам харын көрнүп, чогуу чүү болу бергенил бо деп сөөлгү сес-тос хонукта бодундан үргүлчү айтырып келген...

Ынчан Айлыңмаа дыкпыш өрээлдин ышканыңга деридип олура кежээлээш үнүп кээрге, даштын соогу аажок болган. Уруг ийи холун дидиренчиг агаарга дүрбүштүргүлээш, чанаш шенектерин адыштай хүлүй туттунуп алырга чүгээр чылыг ышкаш апарган. Ол-ла аяны-биле каш базым кедээр баскаш дээрже көргөн: "мечи сылдыс кайда ийик?" деп бодал бажыңга кире хонуп келген. Боду мечи чылдыг болгаш ийикпе, азы черле чоонуру ол чүве, кылаң-нашкан хөй сылдыстарлыг дээрже топтап, доңарын-даа тоовайн кезек када кайгап турган. Ооң соонда чап чаа бооп эрткен хуралга бодунуң мугулайзыг байдалга таварышканын бодап эгелээн. Айлыңмааның карактарындан чаштар бөрбек-бөрбек, чечектер халбаң-нарындан халбактаныпкан, эртенги хүннүң херелинде мөндү-ңейнчип олулар шалыңнар дег кыңдыр бүлдейжи сыстып келгеннер. Ол чаштар: "чааскаан ыглаар эки чүве" деп бир-ле номдан номчааны шүлүктү сагыжыңга чайгаар-ла чөлбелиңейнип, карактары туманнанып кээр болган. Уругарның адыжы-биле дуй туттунгаш,

ыңай-бээр эртип турган хөй улустун оруундан чайлай бажын азынче аяр кылаштай берген. Ынчалза-даа үр болбаанда-ла оон экинге бир-ле кижиге холун салыпта берген, уруг серт кырган.

— Бо канчап турарың ол? — дээн, Дажыжыктын үнү кайгаан аянын, хуралга дег шириин доңгун эвес, элдек-чымчак дыңналганын уруг мынчага чедир утпаан. — Челбине. бээр сен, чылыг черге олурган кижиге...

— Дыка сагыш човаңар — дээн, ынчан Айлыңмаа боду бажын улам доңгайткаш, шыдаттынар аргажок апаргаш, ишкиртинип эгелээн. — Кээргээчел сеткилиндери көрүп, эргелиг сөзүңдери дыңнап мага хандым!

— Ынча дыка хомудааш чоор сен. Бир эвес...

— А бир эвес чүл? Комсомолдан үндүрүпкен болза ам хому-даар, өскези ажырбас бе?

— Ча, кайын ындыг боорул аан...

— Чугааңарның утказы ындыг болду...

— Мындыг чүве бо...

— Кандыг? — уруг эшкедээни чавырлып келген, ынчалза-даа ишкирнири соксаваан болганда тыныжын тырттынып чадавышаан, чугаазын уламчылаан. — Актыг кижини хопчу амытан нугүлдээрге хомудавас деп бе?

— Чок, чок. — Оол чолдак шээживээн ужулгаш, Айлыңмаанын экинге кедире салып берген. — Мындыг уткалыг аан...

— Оон ам чүл ынчаш? — Дем хуралга: "Чылдагааны чүл? Ужурун тайылбырлаңар... суг-суг дигилеп, чоп кедередиң? Хамык ужур сенде!" — деп алырыптар часкылааш, уруг бодун туттунуп, эриннерин арай боорда шып алган. — Тонум бар кижиге мен...

— Бажыңда тон даштын турган сени канчап чылыктырар дээр сен.

— Ону чүге сураарың ол.

— Аңнаар болгай бис, тайгада аптека бар эвес, сырыңгыг берзиңзе...

— Аптека чок-даа болза, айда-чылда аңнаар-даа дизе бир туң безин ап чорбас мен, аартык кылдыр!...

— Ого, бүдүү билир эвес, чүвени кижиге...

— Ындыг болза-ла тайгаже эвес, дазылгаже чүткээни дээр хевирлиг-ле-дир.

— Айлыңмаа шээживектин улуг-хойнунда дижизинге айтыр-салаазын илдирткеш, ишти хойнунун додарын хөрек дужунга карыштыр тыртып алган. Чылы аажок апаарга хая көрбүшаан

турган уруг амыраанын илередиксээн сеткилинде оолче эргилип келген.

— Ам сен доңа бээр-дир сен але?

— Ажырбас, көстүмүм, доңа бээр деп чок, кылыны аажок чүве...

Бо-ла бүгүнү катап сактып чоруур ужурум чүл деп уруг айтырбаан-даа. Дажыжыктын сеткилинин агын, белең-селең уңдаравас хөглүг чаңын болгаш уран-шеверин бир чыл дургузунда шоолуг үнелевейн, тоомча чок көрүп чораан уруг ам кээп харын: “а ооң кадында угаангыр-сагынгыр, кашпагай-эрес-даа кижиге болган чүве-дир ийин” деп бодап базып олурган. Боозун эгинге уннаштыр, кырган аңчылар дег шавыштыр эвес чүктөп алган, арай чаяңнады кылаштап бар чыдар оолдун чарын аразынче топтап көрбүшөөн, Айлыңмаа ам мурнукузундан өскө чүве бодай берген. Черле ынчаш, сөөлгү үеде уруг боданы бергенде баштай караанга Дажыжык көстүп келир, чүглө ооң соонда, ам Нагаза кайда, канчап чору ирги деп сактып кээр болу берген. Бо удаада база-ла ындыг болган. Чүглө Айлыңмааның бодамдары үр көрбөөн өңнүүнүн чуртталгазын чап-чаа эргилдир чуруп эгелээлек чорааш үзе кирдирипкен.

Боо тарс-тог дээрди билек, мурнады базып орган Дажыжык сырбаш дээн, оон оол тура дүшкөш: “Мында боозун чаза тудупту бе моң” дээнзиг, Айлыңмааже хая көрнүп келген. А оолдун боозу чазылбаанын көрүп чораан Айлыңмаа база доктаай хона бергеш, оолдун аайы-биле артындыва көргөн.

— Сен эвес-тир сен але? — дээш, Дажыжык харже көргөн.
— Өскө аңчы бар болганы ол бе?

— Ой адыр! — дээш, Айлыңмаа холун булгап, Дажыжыкты бээр кел деп имнээн. — Бо көрбөс сен бе?

— Адыг изи бе?

— Ындыг-дыр... Дүүн чаа бысканнаан хар адаанда ис-тир.

— Ынчаарга ижээр дээш бар чытканы ол боор.

— Ээ, чоокта болганы ол-дур... — дээш, уруг истерге чеде бергеш кырында суузунчугаштар дег харларны кедээр камныы-биле үрүп каапкаш, салаазын иске дегзип көргөш, чугаазын улам бадыткаан. — Чаа ис болган-дыр, харын.

— Адыр, дыңна.

— А чүл?

— Дыңнавайн тур сен бе: кижиге алгыра-дыр.

— Ой, шынап-ла!

Аңчылар истиң уун бодап, боо даажы эткен черже дорттай аарак маңнажыпканнар.

2.

Адыг ижээнинден үне халааш, боо даажы дааңайны бээри билек тура дүшкен. Араатан кыпсынчыдыр хөректенип кышкы-рыпкаш, аңчыны кайы сен дээш, каш халып чоруй, оруунда кургаг сыраны сый таварааш, ийи бутка туруп келген. Адыгның өртең сарыг-кидис ышкаш арны, азыг-дизи шаарарып, мырыңай бо көстүп турза-даа, аңчы чаңгыс базым безин аткаар кылаштаваан, харын боозунуң чамыын аткаар тыртып, дааштапкан холазын ушта соптарга, кедээр кыңгырт кынгаш чаштай бергенин безин эскерип тура, чаа окту суга шаап алган. Адыг чоокшулаан тудум аңчы улам оожургап, дүрзүнчүг араатанның өкпе-чүрөөн бодап, мырыңай таваар шыгаай берген. "Думчукка тулганда бызаа сугжу" дээн ышкаш, кизи угаанының алыс бүдүжүнден-не ындыг чүве боор оң, айыылдыг байдалды аңчы көңгүс бодавайн турган. "Сарыг бүрү дүшкелекте чап-чаа казып каан чыткан ижээн бо-ла-дыр: белеткеп алган ижээнин аңчылардан ойзуп, оон арай ырадыр күстү өттүр тооруктап чораан болгай аан. Кажарын көрден — башкы хар чаггалакта кээп ижээген, изин чажырыпкан" деп, янзы-бүрү бодалдар харын аңчыны чардыктыра каапканы хай-халап болган.

Чамыктың кыйыраан, аңчыг даажы, адыгның бодунче шиглей шыгааган боонун кылаңнаан аксы болгаш аңчының кандаай харбаш кынганы адыгны бужургандырып, ооң саргып эгелээн балыын сагындырыпта берген. Адыг дап берген шии-биле аяр боонун чүктешкизинден алгаш, ону чанында дытка унааштыр улдаарга, хыны чарылбышаан, мажы чайгаар бастына берген. Канчаар-даа чай тыппаан аңчы калчаараан адыгның ийи чаагындан сегирип алгаш, ойгур октаптар деп оралдашкан. Эзимнерниң ээзи чүве, чүү-даа болза, аныяк аңчыдан шыырак болган. Оолдун ийи чарыннарындан аспактап алган хирезинде, ооң арнындан өскээр көрнүп, чулгуп тура черже чыпшыр базыпта берген.

Аңчы адыгдан адырлып алырын-на оралдажып, хүрешпишаан, шын сеткили-биле-ле чалбарып: "Чоорганныг, тын өршээ, чоорганныг!" деп сымыранып, азы чүгле эриннерин шимчедип чытканын боду безин билбээн. Сактырга, дыка үр апарган ышкаш

болган. Ол аразында Нагаза бодунуң чуртталгазын коптара бодай каапкан.

... Ынчаарда оол үш чарыны солуп мунуп чорааш аалы турган хонашка беш хонгаш кежээликтей тутсуп келген. Эмчи Харьков чурттуг, иви туржук, аът шоолуг мунуп көрбээн украин уруг могап-шыдагзырааны аажок. "Бөгүн чеде бээр бис" деп оолдуң эртенгиле чугаазын утпаан уруг муңгаш шырыштар, дыттыг эзимнер өттүр көрүп шыдаптар-даа чүве ышкаш, карактары аарышкылыг апаргыже мурнундува харанып чораан. Кежээликтей уруг ээзи көжүп чоруурда тозун союп аппарган, чүглө алажылары шаарарты артып калган чадырны көрүп каан.

"О, юрта (юрта — өг орустап)) көрген-дир, чум (чум — чадыр (орустап) бар!" деп, эмчи алгыра берген. Орустап-тывалап холуй чугаалаарга, аайын тыппайн баргаш Нагаза хая көрнүп келген. Эмчинин шырайы өөрүшкүлүү аажок бурунгаар холун сунуп айыткаш тайылбырлаан. "Бо сен аал келген".

Ынчалза-даа Нагазаның арны хөлөгеленип келгеш, хаваанда боданган аян көстүп келирге, эмчи анаа-ла пат кайгаан. Чадыр орнунга келгеш, оол долгандыр чортуп турар аразында, эмчи ону сонуургап көрүп турган. Чадырның дөрү болгу дег черде, от орнундан арай аткаар тос аякта адыш четпес далган, ийи борбак биции аът салып каан. Ол — одунуң ээзинге хүнезин кыдыр арттырып каан чеми-ле болдур ам. Шала кыпкаш өжүп калган кара хөмүрленчек уштарлыг кезектерни үш даш-ожуктуң дал ортузунда бөле салгаш, оон шала кедээр, эжикче талада он шаа дыт будуу оваалап каан. Сактырга-ла ол шаараш алажы чадырже ээзи үр болбайн кирип келгеш, будуктар аразында ужу көстүп чыдар дуу — иштики кылын чөвүрээзин катай хоора шаап каан черзи хадың тозу-биле кывыскылааш, отту чалбыраашталдырып үндүрүптер ышкаш болган. Дүштээн-даа, хонган-даа одаанга Нагаза база-ла ынчаар ыяш чыггаш арттырып каап чораанын сактып келгеш, "бо улустуң чаңчылы ындыг болган-дыр" деп эмчи боданып, көже берген аалдың хонажын улам-на хандыкшыл-биле кайгап көрүп турда, Нагаза буруузун миннип турганзыг үн-биле чугаалаан:

— Ча, чоруур, эмчи.

— Кайнаар?

— Мынаар-ла барган-дырлар — деп, Нагаза хүн үнер чүкче угландыр ужуруп каан шивижикче айыткан. Эмчи бирде оолче, бирде шивиге көрүп, мындыг хевирлиг чүвени Дерсу Узаланың

дугайында тоожудан чүве бе, азы өске номнардан чүве бе номчаанын бодап турган. Ооң бодалын билгензиг оол чугаазын уламчылаан. "Шиви дөзүнчө көрүңернен. Узун,кыска ийи керттик бар. Бир хонгаш, дүште чедер-дир бис...". Эмчиниң карактары улгадып, арны кызып келгенин көрүп кааш, мээң чугаамны багай билип туру эвеспе деп бодавышаан, улам билдингир болуру-биле оол дам-на чевенчидир тывалап эгелээн. "Мында турган, мен аал... Он хонган (салааларын сарбайтып көргүскөн), ам чораан... Мал чиир чок (мунуп чораан ивизиниң бажынче айыткаш, оъттаан чары өтгүнүп аксын калбаңнаткан), даскыл оът бар... Сена много, шулун куш хөй... Вот такой шулун" (дагда саргарып көстүп чыткан иви чиир оытту көргүскөн).

"Нииитизи-биле бо бүгү тайга черниң эртеми-дир" деп, эмчи Нагазаның шак бо имнээшкин-биле долган узун болгаш пыдырадып каапкан (сөс билбес кижиге ынчаар сагындырган) чугаазының барык кезииниң утказын дорт-ла билбейн барза-даа чадаарда түңнел үндүргөн. "Арсеньевтиинде ышкаш..."

Ону эмчи орустап чугаалаан. Ынчангаш орус дылга хирелиг Нагаза чүнү-даа дыңнаваан дег көңгүс тек арткан. Сөс билбес кижидир моң дидиртиринден эгенген оол чүү-даа болза ыыт чок эртеринден чөгөнгөш, эмчиже көргөш, арнын хөлүйтүпкөш думчуктаан:

"Ага... Шын-шын!"

... Садырт дээн соонда оң талакы эктиндиге соок хар дола берген. Каш секунда безин четпээнде, адыгның дыргактары элик кежи тоннуң эктин адыш оюу хире чуруктандыр оя соп алпарган дег болза, хенертен салдыныпкан, адыг оолдуң бажын ажа халып барып, ок кадалы дүшкөш, ынаар-ла кудургайны куду дукпуртуланы берген. Ооң соонда ырак эвесте карабин боо эткени дыңналган.

Дажыжык айыыл диргелип келгенин көрүп кааш, өске чүнү-даа сагынмайн, чүглө: "дүрген-не!" деп бодал-биле хөделип турган — маңнавышаан чоруй шыгаагаш, адыг биле кижини орта-ла ылгавайн, мажыны чаза тудупкан. Адыгның пөш дөзүнчө мажакталы бергенин көргөш, канчалды моң дээш аңаа чүнү мурнай чеде берген. Хан чыдынга дембээрээн, балыглары оон-моон саргыдарга дошкуураан адыг хөректенмишаан тура халаан. Дажыжык боозун ырадыр шывадапкаш, эгээ сыныындан соп кылган улут бижээн сегирип алган. Хөме таварып кааптар чазып, карак-кулак чок халып орган адыгның боскунче өлүмнүг каң кадалы берген... Дажыжык хая көрнүп кээрге, адыгта бастырып алгаш чыткан кижиге шимчевес

боорга, ам кээп сөөгү сириңейнип, балдырлары ылбыңайнып эгелээн... Нагаза ылавылап көөрү-биле, карактарын ажыдыптарындан кызыдыр дидинмээн.

— Ойт, карактары шимчеп чыдыр!

“База-ла Айлыңмааның үнү! Чиктиин але. Сагыжым-дыр ийин бо” деп бодап, ам чүнү чугаалаар эвес дээш манап чыдырда, Нагазаның шийип алган чыткан карактары чайгаар-ла саргарып, төгерик-төгерик жерелдер көстүп эгелээн соонда, оол угаанын оскунупканы ол ыйнаан, оон ыңай үннер дыңналбайн барган. Оолдуң уу өскерлип калган карактарын көрүп кааш, Айлыңмааның баары ажыш кынгаш, бүлдейжип келген чаштар чайгаар-ла кастык-тарындыва дамдылап эгелээн.

Дажыжык чүнү канчалза экил дээрзин аайын тып чадап, Айлыңмаа ишкирнирин намдадыр дээш аймап, иелээн кандыг-даа базым кылып четтикпейн турда-ла, элээн болу берген. Бергедеп чыдар эжиниң судалы соп чыдарын билип кааш, чүү-кандыг-даа болза одагга дүрген-не чедиргеш көөр-дүр дишкеннер. Оон, чүвениң бир шииди тыпты бээрге черле ыңдыг-ла болгай, кайы-кайызы-даа шудургузу кончуг шимченип, сагыжы чүгээр ажый берген — одагже углааш базып чорупканнар. Эпчок шимченгеш, буттарын деңнештирип албайн кылаштаарга, Нагазаның арнынга көвөлдир тудуп бар чыткан хол дээпкен. Оон харын оол миннип келген. Сактырга дыка үр үе эрткен ышкаш болган. Колдуундан ийи кижичедип алган боорга, бо чогум канчап барганының ужурун ам-даа тыппаан Нагаза пат-ла кайгааш, безин сула салдыныпкан. “Шын чоор бе бо?” дээнзиг болган. Кезек када карактарын шимеңнедип, бодун сөөртүп бар чораан улустарже — бирде оң талаже, бирде солагай эктиндиве аймаарадыр амдызында эки оңгарылбаан оол көргүлээн.

— Адыр, эпчогу кончуг апарды—дээн херээжен кижичылап-ла Айлыңмаа болганын билип кааш, кайгай берген: Нагаза чиктигзинген уу-биле тура дүшкен.

— Ам шуут харыксырай бергени ол кижичылап боор бе? — дээш, эр кижичугаазын уламчылавышаан, шалыпкыны аажок эктин чавызады каапкаш, оң холу-биле Нагазаның сегелинден кээп туда шаап алган.

— Эм ап алыр дээримге кыжырыыр болгай сен. Кандыг таварылга болган-дыр, кончуун көрбөс сен бе!

Айлыңмааны танып каан соонда чугааланып чоруур эр кижини анаа-ла эскербестээн Нагаза уругнуң кажан бодунче эргилдир

көрүп кээрин манап, мойнун чүглө солагай эктинче хыйыш-тырыпкан чораан. Ынчалза-даа Айлыңмаа олче көрүнмейн-даа чоруй, алгыра берген:

— Ой, миннип кел...

Уруг сөстү төндүр безин адавайн, хенертен соксай бергеш, Нагазаның колдуундан холун хостай соп алгаш, "ытташпайн туруңар" деп күшкүрө каапкаш, эктинде боозун сегирип алган. "Чүү болду" деп, Дажыжык имнеп айтырарга, Айлыңмаа мурнунда чокпак баштыг хөөрөөсчө айыткан. Ол чокураагылаштыр дөстелип үнөр, чамдыктары телдежип калгылаан болур, кара карттыг, өзек чок чыгыы болгаш аажок быжыг ыяшты хөөрөөс дээрин Дажыжык дүүн чаа айтырып алган. Эргек бажы хире бар кызыл каттар сенчилеринде бөрбейжи берген турда, улуг шуру чинчилер дег чаражы кончут көстүр.

— Алды ону амырап чиир язы ыйнаан — дээн, Базыр ашактын чугаазын Дажыжык сагынгалак чорда-ла, хөөрөөстү саглаңнадыр киш чемнеп, борбак кызыл шуруларны дизиг сенчи аайы-биле домура ызырып, амданнанып чип олуарын Нагаза көрө тыртып каан.

Айлыңмаа ол аразында хөөрөөсчө чер актадыр чоокшулай чүгүрө берген — чүс бежен метр чыгам ырап баргаш, көрүп турган өөрү сактырга, дыка-ла үр шыгааган дег болган соонда, боо-даа эткен-не!

Дажыжык бо чораан назынының иштинде черле киш өлүрүп көрбээн болгаш хөөрөөс дөзүндө тепкиленип чыткан аңчыгашты кайы сен дээш, чедип чораан эжин безин утту каапкаш, сыр маң-биле ыдыплаткан.

Тергиин сорлуг кара киштиң сиртинден үрүп көргүлээш, Айлыңмаа астып алган.

— Хаа, кишти але — деп, Дажыжык магадап чугааланмышаан, уругнуң артынга кылаштап келген.

— А эжиң кайыл? — деп, оолдуң ол магадалын шоолуг-ла херекке албаан Айлыңмаа дүвүрөп айтыргаш, дедир изинче көрнүп келген. Ырак эвесте кылаштап олурган Нагазаны көрүп кааш, уругнуң дем чаа дүгдүне берген турган хавааның кирбиктери чайгаар-ла чазамырланып келген. — Мырыңай кадык апарган бе?

Айлыңмааның демин-не хөлегеленчек турган шырайының чоорту чырып кел чыдарын эскерип кааш, Дажыжык үнүн сирилетпезин орадашпышаан, кончут улуг даг иргекти эжи-биле деңге шыгаагаш мажызын базарга, боозу шак дүшкен аңчы дег, чадаарда-ла баштактанган:

— Бүдүү хилиң онун калыр, бүргээн кудай аязы бээр... Чиктиг-
ле чүве-дир?

— Ол чүү дээриң ол?

— Үлегер сөс дөзези-дир, бодалымга кире хонуп келди-ле.

— Чогум чүнү үлегерлээни ол?

— Чок... Коргар чүве болбаан-дыр дээрим ол-дур.

Оолдуң харыызы шуут уг чок болганын билип кааш, Айлыңмаа
удурланган.

— Коргар чүве болбаан деп чүнүл?

— А чүү дээр мен ам.

— Боларныы чөп харын... Амыранчыг чүве болган-дыр — деп,
ол аразында Нагаза өөрүнгө чеде кылаштап келгеш, чугаага киржи
берген. — Хокаштарым бар чүве, ырак эвесте боор.

— Шымбайын але, адыгны союп-бузуп алза-даа ажырбас ыш-
кажыл?

Ол аразында Айлыңмаа тудуп турган боозун Дажыжыкка чөлей
сала каапкаш, Нагазаже уткуй чүгүрө бергеш, ооң мойнундан кус-
пактаныпкан...

Кызыл—Доора-Хем суур, 1957 ч, июль 14 — ноябрь 15.

Саая МАЙНАК

ААС-КЕЖИК

(Тоожунуң уланчызы, эгези № 2-3 “Улуг-Хемде”, 2001 ч.)

ЧЕДИГИ ЭГЕ

БАЧЫТТЫГ КҮЗЕЛ

Хайымныг хүннер караайнып шуужуп эртип турган.

Эмма биле Эртинениң эң чоок, халыын харылзаазының изиг
түлүк үези сооп бар чыткан. Оларны шалбалап алган аргамчы ам-
даа ча кирижи ышкаш дыңзываан. Доора кижии карак чивеш ара-
зында үзе соп каап болур, хээрек хевээр.

Чайгы хүн карааның чидиг херелдеринге чылчырыктап, Эртине
чийги кончуг кылаштап орган Эммаже хүлүмзүрүп көрбүшаан,
машиназының эжиин ажыдып алган, уткуп турган.

— Кайы хире удуп хондуң, Саша? — деп, айтырбышаан, мурнуку олутка чындыш кылдыр олуруп алган.

— Тамчыктыг удуп чададым, Васильевна — дээш, директорунче бодамчалыг көрүп каан.

— Мени чоктап, сыртык куспактап, нугуштап чыда хондуң бе? — деп, кыжыраан, ылчыңнаан ышкаш, айтырган.

— Силерни дээш, сыртык-даа куспактавадым. Фирма девискээринге ресторан азы кафе тудуп, ажыглалга киирзе деп бодам шагда-ла мээ амыр-дыш бербестээн. Ону бодап, уйгум чаштап, карак шиммедим.

Эмманың карактары улгадып, чалын чок карактарының огу шимчевейн:

— Саша, хөлчок-ла угаан-сарыылдыг, сагынгыр сен ийин. Муңгаранчыг орулга киирер, хайнып турар улустуң сапыянкаларын кактап алыр чер ол-дур! — деп, хөөрей каапкан.

— Аныяк-өскен хүндүс-даа, дүне-даа үглөп кээр. Саап ижер сүтгүг инек ышкаш чер болур-дур ийин — дээш, Эртине каттырып каан.

— Ресторан, бар, аалчылар хондурар өрээлдер, казино, танцы залы, ыры-хөгжүм, үтүгөн чанагаш уруглар... Европа чурттарында ышкаш апаар. Солун-дур, тергиин-дир. Тудугнуң проектизин, бизнес-планын кымга кылдырар бис? — деп, Эмма дүвүрөп үнгөн.

— Проект кылыр бюрода мээң чаңгыс классчы эжимни дамчыштыр хоорайның архитектору-биле дугуржуп ап болур — деп, эрзиг бүзүрелдиг чугаалаан.

— Ол-дур, ол-дур. Олар-биле дугуруш. Бодуң бухгалтер-экономист кижиге болгай сен. Бизнес-планны калькуляторга каш ша-кыладыр баскылапкаш, компьютерге киир шаапкаш, принтерден ушта соп алыр сен але—дээш, дилги ышкаш, чылбыңайнып, чышпыр олуруп алгаш, бөле тудуп ошкаптар дээрге, машина мунуп чоруур боорга, “кежээ таптыг шува” дээш, соксап каан.

— Бир ай иштинде доозуптар боор мен. Акшаландырышкынны кайыын тыварыл? — деп, дидим айтырган.

— Мында, Саян артында партнерларым холун сунуп кээр. Оларның бажын мен билер мен. Бодувуста база хөреңгиге бар — деп, чоргаар чугаалаан.

— Бөгүн-даа эгелезе ажырбас шээйил. Бөгүн эжим-биле чугаалажып көрейин. Ам ресторан тудар черни ылавылап көрүп, шыйып алыин.

— Бөгүн эгелевит — деп, көгүткензиг, овуузуннуг чутаалааш, — Ресторанны чүү деп адап алза, экил? — деп, сонуургалын илереткен.

— “Саян чечээ”, азы “Улуг-Хемниң чалгыглары” дизе кандыгыл?

— “Саян чечээ”, “Саян чечээ”... “Цветок Саянских гор!” —деп, ыыткыры кончут орустап чутаалааш, — Володя, ты вообще молодец! Спасибо, за хорошую, коммерческую идею. Твоя светлая мечта обязательно сбудется! — дээш, сумказындан бир дүрүг акшаларын уштуп эккелгеш, — Өөрүңге куп-курут баар эвес сен, оларның аксын чаглап, холун актап бээр сен — дээш, тутсуп берген.

Эртине машиназын офис чанынга доктаадыпкан.

— Мен бөгүн ол ажыдарны кылымза, кандыгыл?

— Баар чер бар чүве. Че ол-даа ажырбас, өске машинаны ажыглаптар мен. Дугьште кады чемненир бис — дээш, Эртинеже дужааганзыг көргөн.

— Мен баштай ресторан тудар шөлдү шинчилеп, рынок девискээрин эргип көрейн. Оон эжим-биле чутаалажыр мен.

— Шак-ла ынчаар хөделип эгеле. Сени манаар мен — дээш, хая көрүнмейн, чииги кончут кылаштап чорупкан.

“Бонд” дээр американ сигарета соруп, боданып орган. Амыдыралымга Күске чылдың төнчүзү улуг өскерлиийшкинни эккелди. Ажылдап эгеледим. Авамга, дуңмаларымга дузам көргүзе бердим. Амы-хуу амыдыралым ужуру билдинмес үеже шилчиди. Хөреңгилиг херээженге ошкадып, эмиглеринге хөрээм дагып, ачылыг даамчыралга алзып, мага-бодум бир янзы апарды. Ол мени таалал алыр партнер кылып алды. Эр-херээжен харылзаа үезинде, ооң соонда чылыг сөстөр сөглеведи. Карактарын дээр шаар көрүп алган, мага-бодун чажырбайн, чыдары эдептиг. Бодунуң амыдыралының, ада-иезиниң, төрөлдериниң, эш-өөрүнүң дугайында хөк-даа диведи. Менден он үш хар улуг. Ашаа та бар, та чок чүвези. Ооң-биле төнчүзү билдинмес харылзаа тудуп турумда чылдар шимеш дээр. Өгленири уттундуруп, назыным шыыгайны бээрге, соом салгаар ажы-төл чок өлүр мен бе? Акша хавы херээжен бир хүн ыдының кежин дедир кедип, чаңнык ышкаш, чашканналдыр чуура шаап, күштүг хат ышкаш, чүгүртү шаап, бөөлдеп-бөөлдеп, бир ханы оңгарга элезин-биле хөөп каапса, ажыглап-ажыглап алгаш, мени ажылдан үндүр сывырыпса, ооң кара кулу, чалчазы болу берзимзе, канчаар кижиге боор мен? Үе чылзып турбайн, ооң-

биле ижин-кара чокка чугаалажыр болган-дыр мен" деп шиит-пирлеп алгаш, рынок девискээрин кезип чорупкан.

СЕСКИ ЭГЕ

КИЖИ БАЖЫ КИЗИРТ...

Аяс эртен. Дээрниң өңү чымчак, чиңгир көк торгу-ла. Хүн оттуг дээрбээн черже чада дөгеп, хөөрөп келген. Изии аажок. Агаар бөгүн ышкаш, таарымчалыг хүннерде, өө бузулган кымыс-каяктар ышкаш, рынок девискээри чүгле хымылаар.

Коммерсантылар кара шаар апарган садар барааннарын холда-рында туткан, экинде чүьктээн, дугуйлут тергелерде сөөрткен, иткен чүк-чүктен сөктүп кээп-ле турган. Хүннүң-не хөлезинин төлөп турар туруштарын ээлеп, майгын ышкаш бүүзелерин тургузуп, барааннарын делгеп, тынар безин чай чок ышкаш, ажаанзырап-ла турганнар. Майгыннар иштинде тыртар допшуларлыг колдуунда-ла пөстен даараан кара, кара-шокар барбаларга сөөртүп эккелген барааннарын делгеп аскан. Делгеттинген барааннарны даңзылап бижиир болза, кижиниң бажы барбаландыр ыжып каар ыйнаан.

Садып алыкчыларының карактары шокараңнаар. Садып алык-саан бараанын көрүп каанда, холу-биле тудуп, карактарының огу шимчевейн баар.

Машиналардан бараан дүжүрүп турарлар энме-тик чок.

Рыноктуң ары талазында контейнерлер, барыын чүгүндө манза, тууйбу-биле туткан киоскилер чыскаалып турупкан. Олар ажылдап эгелээн.

Садып алыкчылар, анаа-ла димзеникчилер шөлдү дола берген. Кайнаар-даа көөрге, шаараңнашкан улус. "Кижиге бажы кизирт, аът бажы козурт" деп чүве ол. Садыгланып, саарлып-ла турар улус — херээженнер. Электроника туткан, шириинзимээр шырайлыг эр улус эвээш. Садыг бүрүзүн үглөп, шергеп алган турар кижилерниң хөйү-ле аныяк-өскөн.

Эр-даа, херээжен-даа кижилерниң хүн бүрү хереглелин хан-дырар ажыл-агый херекселдери, сава-саңга аймаа, номнар, солун-нар дээш, чүнү чок дээр. Нутрия тоннардан, былгаардан даарааш, дүктүг каъттангылыг хөрөктээштерден эгелээш, укка чедир кедер хеп аймаа базым бүрүзүндө.

Аыш-чем садып турар чер эң-не хайымныг. Садыглаашкын, хайынган сүт дег, коржаң кылдыр ажый берген доскаар-ла. "Бода малдың чыдыны, аштаан кижиниң хырны кончуг". Дораан чиптер пирожкилер, манчы хайындырып, изиг үске холун өрттендир, быжыр чиртип алгы дег, чүве чугаалаар чай чок, акшалап турарлар база бар. Олар кара дерин төп, чиг эътти акшаже хуулдуруп, ажык орулга ап турарлар.

Садыгжыларны хөөредир чугаа үндүрүп, барааннарын мактап, холун чымчадып, өртээн чиигедип бээрин, аайынга кирип аар дээш, канчаар-даа чаңнап турарлар бар. Чугаа, оюн, баштактаныышкын кадында ээзинге эскертпейн, материалдың быжыын, даарап каанының шеверин хөөрегилээш, ойбак-дежик, челги бар-чогун, азы эрти пөстен даараанын хынап тургаш, өртээн чиигедип аар оптуг, амдажаан улусту хажыызындан кижиги дораан-на эскерип каар.

Мынча хөй, имигайнып турар улус аразында кандыг кижини чок дээр. Бөргүнүң дүвүн өрү көрүндүр салып алган диленип, тейлеп оорлар-даа бар. Божуду ижипкен шилдерни былаажып, чыгып ап чоруурлар кара эңдерик. Озалааш черде хааржак кырында куваанак узуп, көзөр салың, шын, мегезин чугаалап, акшалап оор төлгечилер бо-ла таваржыр.

Бараанны, аыш-чемни мөөңү-биле алып саарлыкчыларга сайгарыкчы чыпшына бээр: өртээн чиигеди шааптар, хөй бараан өске кижиниң барбазынче урдуна бээр. Ол кижиги бодунуң чурттап турар черинге каш-каш хууга улгаттыргаш, хөй орулгалыг болур. Ооң уржуу-биле рынокту "акшалаар чер" дижи, карактары кыза берген мурнун былаажып турарлар.

Бир киоск садыгжызы-биле сөс былаажып, маргыжып турар херээжен кижиниң аксының дээр чадагайын, арын-нүүр чогуңдан дыңнаан кижилер ыянчыындан, эпчогуңдан өскээр кылаштажы бергеннер.

— О-оой, чонум! Карман оорун, маңнап бар чыдар барасканны тудуна-аар! — деп, узун дурт-сынныг орус сөөктүг херээжен алгырбышаан, карак-кулак чок, улусту ужур таварывышаан, оолду үнер эжик чанынга чыпшыр четкеш, черже доңгайтыр шелипкеш, тепкилеп эгелээрге, оол гомонокту октаарга, ыравайн, имилеме чон аразынче караш дээн. Оол туп-тура халааш, дезип чоруй барган. Херээжен акшазының хавын карманнап аарга, черге пет кээп дүшкен.

— Карманым дүвүн оя кезип каан. Ол-дур силер, оорну кым-даа тутпады, оруун чайлап берген ышкаш болдуңар. Мында аян-

тээлєп бараан кайгап туруңарда, бажыңыңарны оорлап турза хөңнү.
Оорларны "куйт" дивес кылыр дээр болза, шупту деңге хөделир
херек деп, чугааланып, кончуттунуп, ажылдап турар черинче кы-
лаштап чоруй барган.

Кара дерин үндүрүп, сары хүннү бадыр могап-шылап, изигге
албыгып, кыжын доңуп-дожап тургаш, акшазын оорладыптарга,
хомуданчыг, хоранныг болбайн канчаар. Бак сөглєвєс, хол четпєс
арга чок.

Ынаар рыноктуң хүн ажар чүгүндє гармошка үнү аяңныы кончут
дыңналып үңгєн. Эртине ол угже көрүп турарга, хөгжүмчү көзүлбєс эр,
хєрээжєн улус долгандыр үглєп алган болган. Чоокшулап орда, ырының
сєстєри чарт дыңналып кєлгєн:

Рыноктуң девискээрин
Кылаң кылдыр ширбип алгаш,
Хымы-хымы чыылган чонга
Ырым-биле аян тудайн.

Авам, ачам малчын болгаш,
Азырал мал аразыңга
Кымчы чайып, челээш сүрүп,
Кызыл-даван өзүп кєлдим.

Школаны дооскан соонда
Улаштыр-ла шериг чордум.
Чедип кєлгєш, совхозумга
Чээрби чылда малчыннаан мен.

Хуу малым көвүдээрге,
Хуралдарга шүгүмчүлєп,
Караам чушкуп туруп бээрге,
Колхоз хоюн дужаапкан мен.

Банкыдан чээли алгаш,
Арат ажыл эгєлээн мен.
Малым өзүп, дүжүт элбєп,
Ажыл-үүлєм шуудап орган.

Караңгыны ажыглааштың
Кажааларны куругладыр
Октуг боозун аннып алган
Оорлар сүрүп алгаш барган.

Ажы-төлүм, кадайымның
Амы-тыны кончут боорга,
Адыр-дүүргєм чаза тутпайн,
Арным ак тос көрүп турдум.

Хоргастанып чурттаарыңа
Хоорай черле ажырбас дээш,
Арткан малым өртээ-биле
Аңмаар бажың садып алдым

Кара шайга хлеб дайнап,
Кара чилиг илгип чорааш,
Амыдыраар көпеектиг
Ажыл дилээш, чадашкан мен.

Ажыг кыжын шил чыып чорааш,
Ажыл тыпкан фирмам бо-дур.
Директорнуң ачызында
Дириг арткан фирмам бо-дур.

Кады кырыыр өөм ишти
Конторада аштакчылап,
Аар-саар бараан садып,
Акша караан көре берди.

Саарылгалыг фирманың
Артыкшылы барба-барба,
Сайгарлыкчы директорнуң
Акшалары дүрүт-дүрүт.

Чыылган чоннуг фирманың
Барааннары төнмөс болзун,
Баары чымчак директорнуң
Чырык караа өшпейн чорзун.

Ырызы төнө бээрге, бөкперлешкен улуска бөргүн уштуп
мөгөйгөш, кепказын гармошка кырынга өрү көргүзү каап кааш,
кодан чодазындан кылган соруулунга “приманы” кыпсып аарга,
чыылганнар чугаазы төктү берген.

- Ыраажы эр-дир моң.
- Чоп артист болбаан дээр сен.
- Ырызының сөзүн боду чогаадып алган, шүлүкчү кижидир.
- Бодунуң амыдыралын ырлап кагды.
- Оорлар эвес болза, кылын кожай оор эр-дир.
- Чамдык улус бергелерге таварышкаш, сузу хадып, карарты
өлү берген оорар.
- Ам база сайгарлып үнө бээр-дир ийин бо.
- Шыдаар эр-дир.
- Өштүң өжүндө бо кижиди ышкаш хөделир болза, амыдыраар
арга-шинээн кандыг-даа кижиди тып аар чүвө-дир ийин.

Кепказының иштинге он, бежен көпеектер, бир акшалар овая
берген.

Ырлап орган кижн чыылган чонга мөгейип имирээрти көргөш,
ырлап эгелээн...

Иткилежип, каржып эртип турар улус аразында "Алдын садып аар мен", "Тооргу хинин мээ садыңар", "Адыг өдүн улуг өртеке биле алыр мен", "Сыын мыйызын чежени-даа болза садып аар мен" деп чарлаадырын мойнунда мончарландыр астып алган хөрөңгитен саарлыкчылар хөрөктерин өңдейтип алган тургулааннар.

Узун дурт-сунныг, каас-коя кеттинген дөрт ызыр оолдар кылаңнааш, ак өңнүг даштыкы машина чанында бөлдүнчүр туруп алган херээжен кижиден сереңги хааржаа ышкаш чүвөлөрнн визиткаларынче дүвү-далаш суп турганнар. Ол-даа ууштап каан наркомания нештередикчизи чашпан-на боор.

Озалааш азыг черге амы-тынга айыылдыг, хоруглут "технар" дижи берген арага садып, акшалап амдажаан аныяк уругдан бир шилди садып алган үш оолду кедеп турган шагдаа тудуп алгаш чоруй барды.

Рыноктуң чөөн чүгүндө майгыннар чыскаалыпкан шөлдөн бир га хемчээдиг черни шилип ап, чанында каът-каът бажыңнарда коштунган чылыг трассадын ажыглап, ресторанны кожуп болур-дур деп, Эртине шиитпирлеп алган. Ында ажылдап турар коммерсантыларны шөлдүң соңгу талазынче көжүрүп болур аргазы бар болган.

. . .

Контейнерлер чаны-биле эртип чыдарга, эжи Коля КАМАЗ долу чүьгүн дүжүртүп турган. Хая көрнүп алган болгаш, Эртинени эскербээн.

— Экии, эжим! — дээш, Эртине ооң эктин часкаан.

Кижн сырбаш дээш, караа алара берген көрнүп келген:

— Оо, сен сен бе, Саша, мендээ! — дээш, Сашаның оң холун ийи холдап дыңзыг тудуп, силгип каан.

— Ам база чүьк сөөртүп эккеддм — дээш, сигарета уштуп таакпылашкан.

— Чындыңнады халдып-ла түр сен бе?

— Директорну ыңай-бээр сөөртүп чоруп түр мен.

— Чок дээн кайгал директоруң кандыг кижн-дир, оол?

— Кады ажылдап турар улузунга аас ажыттырбас, коммерсантыларның бажын билир кижн-дир. Адын сыкпас дээнде, от-көс-ле — дээш, боданы берген.

Коля эжиниң бир-ле чүвени чажырып турарын эскерип кааш:
 — Аас-дылга кире бердиң бе?
 — Чок, дуу ол бүүзелер турар черге ресторан тудар дээн бодалдыг кижиги мен. Ону ылавылап көрүп турдум.
 — Ресторан ажыттына бээрге, сен хаан, Эмма кадын боор, солундур оо! Аныяктар ону үглөп, кыяңнажырда, амыраан-дыр, оол.
 — Ресторан ажыгалаа кире берзе, ооң сыр өскээр чаңназа хөңнү.
 — Ындыг харын. Бодуң бир фирмадан ажыдып ап, ооң ээзи болзуңза, эки эвес бе?
 — Чес көпееэм чок. Чээли алыр дээрге, төлээр хуузу улуг. Төлөп чадааш, кара-бажың дүвү дырбап, довурак чылгай берзимзе, кара халап болгай.
 — Директор-биле чугаалажып, улам чоокшулашсыңза,...
 — Чоокшулажырга, байгы сагыжы акшада ышкаш херээжен чорду..
 — Хойгажып кааптың бе?
 Эртине бажын согаш кылгаш, эсти берген.
 — Ээ, бөрү какпазында кактырып алган-дыр сен — дээш, Коля бажын чайгаш, — Кабинаже кире бээлем — дээш, боду мурнап кире берген.
 — Абакан хемниң эрийнге хонуп чыдырывыста, аксы изип, дылы долгая берген чолаачылар мынчаар кожамыктап ордулар. Кызып-кызып доктаадып алган мен. Сээ чугаалап бэйн:

1.

Садыг-биле, бараан-биле
 Салым-чолун доңнаштырган,
 Кызыл тыны акша болган
 Кысый берген Эмманы.

Эр хиндиктиг кижилерни
 Элзедиптер овуузуннуг,
 Ошкапкаштың чыпшына бээр
 Оттут эъттиг Эмманы.

2.

Карак базып билир болгаш,
 Чаңгыс-ла хүн муң-муң акша
 Карманынче урдуна бээр
 Сайгарлыкчы Элбекмааны.

Орустап-даа, тывалап-даа
 Чаңнап, чаглап билир болгаш,
 Орулгазы хүннүң өскөн
 Саарлып билир Элбекмааны.

Акшазы хөй Эмманың
Ашаа болу бердим дизе,
Амыдыраар салымымда
Аал ээлээр кулу боор мен.

Өнчүзү хөй Эмманың
Өңнүү болу бердим дизе,
Ашаа болуп алыр дээштин
Амы-тыным өргүп бээр мен. —

дээш, Коля эжинче кичээнгейлиг көрүп орган.

Эртине аас ашпаан. Соңга өттүр Эмманың ажылдап орап черинче чивеш дивейн көрүп орган.

— Сагыжың карарып калды бе, эжим. Муңгарава, сагышсырава. Бо үш оолдуң бирээзи чарашсынып ошкаксаанын, ийигизи ооң-биле ашак-кадай болуп чурттаксаанын, үшкүзү адааргап чорурун, дөрткүзү таныжып алыксаанын ырлажып орган эрлер шээйил — деп, кожамыктарның утказын тайылбырлаан.

— Ам канчаар кижиге боор мен, эжим? Ооң-биле харылзааны соксадыптарымга, ажылдан үндүрүптөр ирги бе?

— Далашпа, чоорту ырап аар. Чаагай күзелиңни боттандырып чоруп тур. Ол чолаачылар мынчаар база чугаалажып органнар, чугаалап бэейн, дыңнаар сен бе?

— Дыңнаар мен. Чүвениң шынын билип алза, эки ыйнаан.

Коля сигарета кыпсып алгаш, чугаалап эгелээн:

— Чолаачызы амыраан эр-дир аа...

— Адааргава.

— Ийи бажыңныг дивес силер бе. Бирээзи тос каът бажында, өскези — хем эринде коттедж, та чеже өрээлдиг чүве!

— Чаштынып ойнап турар чүве-ле ыйнаан.

— Бажыңнарында чалчаларлыг дээр чораан.

— Тывада ховар дээн херээженнерниң бирээзи-дир ийин — деп, ол эрлер мынчаар чугаалажып орган — дээш, Коля Эртинене көрүп орган.

Эртинене эжин кончуг кичээнгейлиг дыңнап алган. Сагыш-сеткили хөлзеп, чүрээ шакпыланып орган. Үстү берген чугааны өөскүткен:

— Оларның чугаазы шын, чөптүг. Мен сөөлгү үеде Эмманың иштиги сагыш-чүрөөн билип эгелээн мен. Сүмөңни хүлээп алдым. Ам чоруптайн. Чорууң чогул чорзун! — дээш, эжи-биле байырлашкан.

— Күзелиң бүтсүн! — дээш, Коля эжиниң холун тудуп каан.

КИЖИ КИЖЭЭ

Чаъс-чайыктыг чайның ортаа айының дөрткү улдуңу чирлип эгелээн. Оът-сиген аъттыг кижиниң эзеңги чедип турар кылдыр чыттыр үнген. Тараа саргарып, салгын аайы-биле чалгып чыдар. Ногаа дүжүдүн ап эгелээн. Рынок шөлүн согуназыг, арбуссуг, огу-рессиг чыт дола берген.

Чай чок ажылдап турар кижээ чайгы хүннүң дурту узун-даа болза, кыштың кыска хүнү ышкаш, баш көдүрүп кээрге, кежээ дүжүп келген боор.

Александр Эртине, архитектор Алексей Демир-оол, проектировщик Константин Чыргал-оол ресторан документилерин аайлап четчелеп ора, директорнуң кирип келгенин эскербейн барганнар.

— Баш көдүрер-даа, дааш-шимээн-даа дыңнаар харыыңар чок-тур аа — дизе-ле, Эмма Васильевна кирип келген турган.

Эрлер сырбаш дээш, директорже баштары борбаш дээн:

— Бүгү документиер белен. Аайлап алдывыс. Көрүп көрүңер — дээш, Эртине стол кырында овааланы берген кылагар папка-ларже холу-биле айыткан.

Ресторанның даштыкы чуруун топтап-топтап:

— Чараш-тыр, көрүштүг-дүр! — дээш, папкаларны ажыдып, ыыткыры кончуг өрээлдерни адап эгелээн: сценаалыг зал, самнаар хостуг шөл, хөрөңгитен компаньоннар хүлээп алыр тускай өрээл, бичии-бичии өрээлдер... дээш, карактарының оду кыва берген уламчылаан:

— Эр-хейлер! Шалыпкын ажылдааныңар, шынарлыг кылга-ныңар дээш, улуу-биле четтирдим, оолдар. Ажылыңар садызыны — бухгалтериядан акшаңар ап алыңар — дээш, Эртинеден айтырган:

— Тудугну кажан эгелеп болурул?

— Даарта-соңгузу хүн эгелеп болур. Бригадирге херек доку-ментиерни хүлээдип бергеш, банкыга тускай счет ажыдып, бух-галтер хүлээп аары чугула боор.

“Эртине-биле кабинетке тускай чугаалажыр-дыр” дээш:

— Оолдар, силер ам барып акшаңар ап алыңар—дээш, Эр-тинеже көрүп келгеш:

— Бис кабинетке чугаалажыыл — дээш, үнүп чорупкан.

Эртине папкаларны куспактап алгаш, оолдарның соонда кылаштап орда, олар чугаалажып эгелээн:

— Фирма директору эткен сөзүңге ээлиг, шиитпирлиг херээжен-дир — деп, Демир-оол хөөрзэн.

— Эрзиг де даан — деп, Чыргал-оол немеп каан.

Эртине хүлүмзүрүп, өөрүңгө чугаалаан:

— Силер акшаңар ап алыңар. Өөрүп четтиргенимни илередир сөс-даа тыппас-тыр мен, эштерим.

— Ийи ай хире кады кылган ажылывысты чутбас бис бе? — деп, Демир-оол санал киирген.

— Чутбайн канчаар. Дүрүг-дүрүг акша алыр улус чутбаска, харам атка кире бээр бис. Каас-коя ресторанга чаңгыс-даа катап болза, тулдуур чемненип, пактап аар-дыр, оолдар — деп, улам хөрлээлеткен.

— Бөгүн силерниң-биле хөөрежир чайым чок хире-дир. Оон бир таптыг ресторанныар бис — деп, Эртине өөрүңгө шынын чугаалаан.

— Чай чогуңну билип тур бис. Хүн ийис дээр але. Удазын дамчыштыр дугуржуп аар бис — деп, Демир-оол чугаалааш, бухгалтерияже кире берген.

Эртине кабинетке кирип кээрге, Эмма телефон-биле чугаалажып орган.

— Павел Сергеевич, ресторан тударыңга хуулуг чээшкин берип болур силер бе?

— Ийе, ийе... Силерге чеде бергеш, хуузун дугуржуп аар мен.

— Кажан ээп келир силер?

— Чаа, ынчан чеде бээр мен... Байырлыг! — дээш, Эртинени кресложе олур деп имнепкеш, телефонун салып каан.

Эртине папкаларны Васильевнаның столунуң кырынга чыскаай салып каан.

— Бүгү документиленни ап алгаш, Сибирьниң ажык акционерлиг ниитилелиниң саарылга төвүңгө баар бис. Бизнес-планның ажыктыын, орулгалыын кылган кижиге сен-не тайылбырлап берзиң-зе, олар бүзүрээр, инвестициядан капитал салышкынын берип болур. Ол хүңгө чедир бизнес-планны каш катап номчуп, белеткенип ал — дээш, Эртинеже дорт көрүп орган.

— Кажан ынаар чоруурул? Самолет-биле азы машина-биле чоруур бе?

— Чоруур хөңнүң чогул бе? — деп, шириин айтырган.

— Баар мен. Тайылбырлап бээр мен — деп, далаш харыылаан.

— Ындыг-дыр — дээш, кнопканы басыптарга, секретарь кирип келген.

— Улуг-хүнде Новосибирск баар үш билеттен чагыдып каг. Ам бухгалтерни бээр чорудувут — деп даалга берген.

Кирип келзе-ле, Эртинениң хүннүң чыгыы көрүп мага ханганы дөргөн хар иштинде, долу, ак арынның эр болган. "Ажыл диленип турган-дыр бо. Директорнуң төрели азы таныжы болгаш, ажылга кирип алган-дыр" деп бажынга чык дээн.

Чоргаар, хертеңейнип кылаштап кирип келгеш:

— Мени Аракчаа Николаевич дээр — дээш, Эртинеже сорбулут холун сунган.

— Александр Эртине — дээш, ооң холун тудуп каан.

Эмма Васильевна ийилдирзин эргий көрүп, "кайызын-даа кандыг дээрил боларның, мээң сыырткыжымда туттуна берген эрлер-дир ийин. Чалыызы орук олчазы, өскези тынын менде садыпкан сарыг сөөк назынның, аайымдан эртпес ашак, кулум болур ыйнаан. Саян артында Демир-оол... Ооң-биле эштешпес. Кара сагыштыг... Канчаарга-даа чалыызы көрүштүг, зыт-ханныг-дыр эвес-пе" деп оларны деңнештирип бодай каапкаш:

— Таныжып алдыңар. Бизнес кылып турар болганывыста, өске фирмалар-биле адааннажылга ыяап-ла туруп кээр. Ресторанны ажылгалгага кириптер болзувусса, элээн үеде кымга-даа аштырбас хөрөңгитеннер болур бис. Бо идеяны мен үндүргөн мен. Документилер кылып четчелээринге элээн чарыгдал үнген. Ресторанны артыкшылыдыг акша-биле тудуп эгелээр. Үш хонук иштинде банкыга тудуг счедун ажыдар. Чаа счетче бир миллион акша шилчидер силер. Аракчаа Николаевич — дээш, бухгалтерже чиге көрүп орган.

— Бухгалтер чок канчаарыл? — деп, Аракчаа дидим эвес айтырган.

— Бо орар Александр Салчаковичини хүлээп алза, кандыгыл?

— Ол таарышпас, чолаачы кижидир.

— Бухгалтер-экономист эртемниг болгаш, тудугнуң бүгү документилерин, бизнес-планны кылган кижидур, Николаевич.

— А-аа, ону силер-ле болгап көрүңер, Васильевна — дээш, Аракчаа Эртинеже көрнүп келгеш, — Бухгалтерлээр сен бе? — деп айтырган.

Эртине "Ол-даа озалдыг, сараалыг боор" деп иштинде шиит-пирлеп алгаш:

— Бухгалтер ажылын угбас боор мен. Дуржулгам чок. Чолаачылап ажылдаар мен — деп, дорт харыылаан.

Бо айтырыгны Эмма Васильевна үзе шиитпирлеп каан:

— Александр Салчакович, акшаңар ап алгаш, секретарь өрээлинге солун-сеткүүл номчуп олуруңар, кыйгыртыптар мен — дээш, “үне бер” деп, бажы-биле имнепкен.

Эртинe үнe бээрге, Аракчаа тудугнуң документилерин “улуг каралап”, чүгүртү ажып, номчуп ора:

— Васильевна, чолаачы баштыг хире оол-дур. Санаашкыннар амгы тарифтерге дүгжүп турар. Компьютерге хынап көөр мен — дээш, папкаларны оваалап салып ора, айтырган:

— Бухгалтерге Галина Ивановнаны хүлээп алза кандыгыл?

— Ол кымыл? Мен таныыр мен бе?

— Бистиң партнерувус Степановтуң кадайы-дыр.

— Аа, Абаканда “кайгал” кадай бе?

— Ийе, ийе, ол коммерцияга кончуг хире кижн. Таныш-көрүжү хөй. Кажар, оптуг.

— Кайы хире таныыр сен?

— Беш салааларым ышкаш, таныыр мен. ооң-биле алчып-бер-жип шаг болган мен. Аксы быжыг, холу кадыг кижн деп билир мен.

— Мээң аайымдан эртпес кижн херек.

— Ооң аксын чаглап турар болза, сугже-даа халыырындан кортпас кижн...

— Садыгтас бе? Өкпелээр аажызы бар бе? Адааргак бе?

— Холун-на актап турар болза, ол хөк-даа дивес. Боду сугга дүже бээринден коргар-дыр ийин ол.

— Кыйгыртып эккел. Чугаалажып көрейн. Бир ай хире шенеп көөр ыйнаан.

— Мында чоруп турду. Эрген силерге ужураштырайн бе?

— Ындыг-дыр, тос шакта келзин. Чаңгыс көргөш-ле ооң чезин-холазын көрүп каар мен. Ам барып ажылдаңар — дээш, телефон тудазын тудуп алган.

Аракчаа чүве чугаалаксааш, дидинмээн ышкаш, эжик аксынга доктаап тура, хая көрүнгөш, үнe берген.

— Лариса, чолаачы ында бар-дыр бе? Чок болза, тыпкаш, менче кииривит — деп, даалга берген.

Үр болбаанда Эртине кирип келген.

— Бээр олуруп ал — дээш, кресложе айыткаш, удур кылаштап келген.

— Бухгалтерлеп ажылда дээримге чүге ынавайн бардың? — деп, ээлдек айтырган.

— Ажылдап шыдавайн барзымза, силерге багай апаар.

— Бир талазында, ол чөптүг-дүр. Ийи дугаарында, чаа бухгалтерге хөңнүң чок хире-дир. Хүннеп эгеледиң бе?

— Хүннеп... Ол чүү дээриң ол... Ии, дадайым. Ындыг бодал бажымга кирбеди — дээш, куду көрнүп, "шивейликпээн доң чештине бээр болза, амырадым аа" деп бодал хөрээн ажыш кылган.

— Бажың халайтпа, менче көр. Ам беш шак чедип тур. Бажыңга баргаш, ванналап, дыштанып аар бис — дээш, Эртинени куспактаар чыгыы чоокшулап келген.

Эртине аткаар баскаш, өскээр көрүп, адырлып аарын бодап, мегелепкен:

— Авам аарып турар. Бөгүн-даарта ооң чанынга олуруп көрейн. Ийи хүннүң төлевир чок шөлээзинден берип көрүңерем. Улуу-биле дилеп тур мен. Өршээп көрүңер — деп, муңгараан сеткилин илередип, чалынган ышкаш, чугаалаан.

Эмманың карактары чидий бергеш:

— Менден хөңнүң калы берди бе? Авам аарып турар деп мегелеп тур сен бе?

— Силерден хөңнүм калбаан. Авам ылап-ла аарып турар. Бак чүве оштап, аарып турар деп каяа чугаалай бээр мен.

— Бизнес төпке барбазың ол бе?

— Баар мен. Силер-биле кады баар болдувус.

— Аваңны кааптар сен бе?

— Чанынга акымны эккеп каар мен.

— Ындыг-дыр, машинаң дүлгүүрүн меңээ берип кааш, чорувут — дээш, белин чаяңнады кылаштааш, сандайынга барып олуруп алган.

— Байырлыг! — дээш, Эртине дүлгүүрнү стол кырынга салып кааш, үнүп чоруй барган.

Эмма Васильевна хөрээн дөгдөңнедир улуг тынып, шиш ээжектиг туфельдери-биле шала кырынга токкуладыр тепсенипкеш, шыжыккан сеткили-биле чугааланган: "Кижиге кижээ кым боорул? Чоок төрели, эжи, өңнүү, дузалакчызы, деткикчизи бооп болур. Эң дерзии дайзыны-даа апаар. Кижиге кижээ бөрү-даа апаар дижир. Рынок чижилгезиниң үезинде адааннажылга, өжээннежилге кезээлеп тур ышкажыл. Бистерниң аравыста чүү болу бээрин үе көргүзе бээр ыйнаан. Барасканның канчаары ол? Тас-ары шапканы ол бе? Мээң дугайымда медээ дыңнаан эвес бе? Аңаа мени кым хоптап турар чоор? Менче дорт көрбестеп, чоокшулавастап эгеле-

ди. Аныяк кызыжак тып алганы ол бе? Ооң хедерленир чоруун чидирип, мончарлааш, бажыңга өртеп аар бе? Аракчаа деп ацкак хоп тарадып турбаан бе? Мооң шынын тывар-дыр" дээш, ону телефон-биле кыйгыртып алган.

ОНГУ ЭГЕ

СҮЛЧЭЭЧИ

Аракчаа "кел дээни эки" дээнзиг, хүлүмзүрүп кирип келгеш, директорнуң чанынга кылаштап келген.

— Сандайже олуруп ал.

Аракчаа сандайга хөлестеп олуруп алгаш, чоргаар айтырган:

— Мени канчаарыңар ол, Васильевна?

— Чолаачы оолду таныыр сен бе?

— Силерден ажыл дилеп чоруп тургаш, арнын танып алган мен — дээш, "ол оолдан хөңнү калыр кылдыр хөөреди аарак ачазын бактап, ресторанга чалап алгаш, чугаалап бээр деп" бодап алган.

— Бухгалтер кылдыр хүлээп аар дээримге, чүге удурландың?

— Бухгалтер-экономист кижиги бистиң таарыштырып турар ажылывыска доора чудук болу бербезин дээш, удурландым.

— Ону, эмдик аътты чааш кылдыр өөредип алыры ышкаш, холга киирип албас мен бе?

— Шынчы, ажырымчы кижиги эвес бооп, удурланып үнзе, кара халапка таваржы бээр бис.

— Ам билдине берди. Ажылга кирип ал сал-ла мээң бажымга тевер деп бодава шува. Ресторан тудар деп идея Эртинениң идеязы-дыр. Дораан-на ооң оруунга доора турба. Аңаа деткимче көрүзүп, эгелекчи чоруун ажыглаар херек — деп, Эмма Эртинеге болушкан шинчилиг чугаалаан.

Аракчаа боданып ора:

— Эртинени ресторан ээзи кылып кагза, конкуренцияга тиилекчи бооп, хөрөңгитен апарза, ат-алдарың оскунуп, хоозуралга чедип, буурап дүшсүңзе, канчаар сен, Васильевна?

— Ресторанның ора-сомазы чокта, кончуургап, чулчуруп орба.

— Бо үениң улуг назылыгы-даа, аныяк-өскени-даа тос уралыг, чиптерин, аптарын бодаар болу берген.

— Чолаачы авам аарып тур дээш, шөлээ дилеп алгаш, чана берген кижн. Шынын, мегезин тудуп көрейн — дээш, телефон долгай берген:

— Алло, Александр Салчаковичиниң бажыңы бе? — деп, ыыткыр үн-биле айтырган.

Телефонну Люба тудуп алган:

— Дыңнап тур мен. Кым херегил?

— Александр Салчакович бар бе?

— Ажылдааш келбеди. Орай кээр кижн.

— Телефонда кым дыңнап тур?

— Дуңмазы Люба-дыр мен.

— Люба, аваң аарып тур бе?

— Ийе, аарып тур. Эмчи чалап эмнедип тур бис.

— Ындыг-дыр, аваңның сегиирин күзеп тур мен — дээш, чугааны соксадып каан.

Эмма улуг тынгаш:

— Дуңмазы уруг-биле чугаалаштым. Мегелевээн-дир. Авазының аарып турары шын болду.

— Дорт чугаалыг кижн чорду. Ону демин-не эскерип кагдым. Чымыштыг ажыл шагы төнгөн. Нервилерни дыштандырып, шыжыккан сагыш-сеткилди часкарып алза эки эвеспе, херээжем. Ресторан баар бис бе? — деп, дидимненип чалаан.

— А, богда. Ары-сары хүннү бадыр түрек ажыңнадып, сагыш аарткан, сараалыг бодаалдарны, чигзиниглерни шампан-биле үндүр шааптар-дыр. Че, чоруулу. Чес көпеектиг ашак сен бе? — деп, чемелээнзиг айтырган.

— Бичии бүдүрүлгем хоозурап дүшкен-даа болза, холум курут эвес, хокшулум бар — дээш, карманнарын дирт-дирт кылдыр часкааш, туруп келген.

. . .

Таныыр улус таварышпазын дээш, төптен ырак бичежек ресторанга чедип келгеннер. Залдың мурнуу талазында озалааш столга олуруп алганнар. Улус хөй эвес. Чер-черде аныяк-өскөн изиг-изиг хөөрежиپ орган. Оларның таныыры улус амдыызында көзүлбээн. Музыка куттулуп турган. Белдеринден туттунчуп, баштарын үскүлештирип алган танцылап турарлар-даа бар болган.

Официант оларның чанынга дораан-на хүлүмзүрүп чедип келген.

— Чүнү чагыдар силер, дээргилер?

Аалчылар менюну баштары үскүлежир чыгыы көрүп-көрүп орда, Аракчаа чагыткан:

— Помидордан кылган салаттар, хаарып каан дагаа эъди, балыктар, кофе, шампан... — дээш, Аракчаа Эммаже көргөн.

— Даштыкы коньяктан база чагыдывыт, кужуруң хандыр ыгыдып аар сен ыйнаан.

Аракчаа иштинде хомудаза-даа, элдээрти харыылаан:

— Машина мунар кижии аас дээр мен, сен харын... — дээш, чырташ кылдыр хулүмзүрүп каан.

Олар кезек када ыгыт чок, хөөрешкен аныяктар көрүп органнар.

— Болар кайын акша тып алгаш, стол кыры долу аъш-чем, арага салып алган найырлап орар дээр сен? — деп, Аракчаа үстү берген чугааны хөрлээледирин кызыткан.

— Көөрүңерге-ле барасканнар. Олар адды аргалыг, чеди мегелиг болдур ийин. Эпчок болур болзуңза, өзү кара-ла—деп, Эмма сургап каан.

— Оларның аразында конопля садып, акшалалп, даштыкы машина садып ап турарлар-даа бар.

— Карак чивеш аразында карманны кактап, сумканы үжеп кааптар оптуг салааларлыглар-даа бар.

— Машина оорлаптары — оларга оюнчук-ла.

— Оруктар белдирлеринде шиштейжи берген турар рэкеттер-даа мында олурлар ыйнаан.

— Машинаң шоочаладың бе?

— Ийе, орайга чедир олурбайн, чорупса эки.

— Коргуп ор сен бе?

— Чок. Дуу ол кылчыгыр, узун баштыг чүвениң бисче кайгап оарын көр даан.

— Эскерип ор мен.

Ол аразында официант чагыгны стол кырынга аяанныы кончут салып каан. Аракчаа шампанни дирс кылдыр чазылдырыпкан.

— Куда, дой болуп турган эвес, дааш үндүрбейн ажыдар чоор. Ыя ону безин сагып албас чөгөнчиини аа — деп, Эмма чемелээн.

— Ажырбас, дириг чораан кижии диңмитиг болбайн канчаар. Силерниң мени ажылга хулээп алганыңар дээш, буянның, арыг-чаагай сеткил-чүрээңер дээш, дашканы көдүрүптээл — дээш, Аракчаа хрусталь рюмканы көдүрүп келген.

— Эрзиг бүдүжүң салбазың дээш, меңээ бараан болуруң дээш, ижиптээли — дээш, Аракчааның рюмказын чык кылдыр үстүргеш, ижипкен.

— Дүвүрөп, шыжыгып хүнзээн чүрээң оожургаар боор — дээш, Аракчаа чемненип эгелээн.

Эмма кабинетке болган чугааны уламчылап айтырган:

— Эртинениң ада-иезин, төрөлдөрин таныыр сен бе?

— Ачазын муңгаранчыг таныыр мен. Чаңгыс организацияга мен чолаачылап, ол инженерлеп турган. Партия кезигүнү, коммунист чораан. Бак чүве чандыр көрбөс, арага ишпес, езуургаа ден-диди кижиге. Аксым чыттыг, машина тургузар дээш, чедип кээримге, мени са кончуп-кончуп, эртенинде ажылымдан үндүрүпкөн ыт чүве. Аварияга өлүп калды ийин оң. Мээң хыым ханган. Ооң соонда саң-хөө техникумун доозуп алгаш, бухгалтерлеп чордум. Автолавка мунуп, садыгжылап-даа чордум. Социалистиг ниитилел буурап дүжөргө, бичии бүдүрүлгө ажыдып, алгы-кеш эттеп, хөрөктээш тоннар даарап, садып, саарлып чадааш, хоозуралга таварышкан мен. Коммерсантылар чүгү сөөртүп чоруп тургаш, Степановтар-биле таныжып алган мен — дээш, Аракчаа, харыы манаанзыг, Эммаже көргөн.

— Эртинениң ачазын чүү кончут бактаар кижиге сен? Эртинени менден ырадыр дээш, ийи караң-биле көрбөстээрин оң бе?

Аракчаа боданы каапкаш:

— Ол бистиң аравыска турбас болза эки.

— Чүгө? Хүннеп орарың ол бе?

— Хүннеп орарым-даа болур ыйнаан.

— Кады чурттап орар кадайлыг кижиниң мээ херээ чок. Күзээр болзумза, Эртине-биле олуржуп аар мен.

— Сээ бүгү сеткилимден... Ынак мен — дээш, ооң оң холун тудуп алган.

— Холум сал — деп, хыйыртап, шириин чугаалаан.

Аракчаа рюмкаларга шампан кудуп чыдырда, арганзымаар, узун дурт-сынныг оол оларже көрүп, дыңнаалап оргаш, оларның чанынга тендирип кылаштап келгеш:

— Эки, ыңар! — дээш, стол кырында коньякты тудуп алгаш, иелдирзинче хыйыртап көргөш:

— Даштын турар машина силерниң бе, "даа-ай"? — деп, доңгун айтырган.

Аракчаа Эммаже карак баскаш:

— Чок, бистиң эвес — дээш, оолче удур көрүп орган.

— Мегелеве, ышак! Сен шоочалап турдуң, старик! — деп, чөңгээлеп эгелээн.

— Канчаарың ол, дуңмам? — деп, Эмма айтырган.

— Сээң дуңмаң эвес-тир мен, херээжен! Мен рзкет Шулбус деп кайгал-дыр мен, билдиң бе. Мени дуу ол өөрүм-биле хоорай төвүнге чедирип кааңар. Оон башка хөй акша төледир мен.

— Бис өскээр баар бис — деп, Аракчаа дүш чок харыылаан.

— Ыы, чүү дидиң, кырган хуна? — дээш, столду бир шашкан.

Шилдер, рюмкалар шала кырынче каңгырт кылдыр барып дүжүп буступ калган. Аъш-чем стол кырынга төктүп, Эмманың идик-хевинче чаштына берген.

Аракчаа туп-тура халааш, оолду бөле-хаара сегирип алгаш, шала кырынче чыттыр октапкан, халчып келген оолдар Аракчааны шашкылап, тепкилеп эгелээн. Аракчаа элээр, мөге болгаш, оолдарга алдырбайн, тутчуп турган. Эмма милицияже телефоннапкан.

Ресторан ажылдакчылары Аракчаа биле Эммага болчуп, оолдарны үндүрбейн, эжикти дуй турупканнар.

Шагдаалар чедип келгеш, ресторанга алгы-кышкы, чогуш үндүрген оолдарны алгаш чоруй барганнар.

— Ара ишкен чемни чоор ону. Моон доп-дораан чоруулу — дээш, Эмма үнеринге белеткени берген.

— Бөрү кырыза-даа бөрзээнге чөтп — дээш, Аракчаа үнүп чорупкан.

ОН БИРГИ ЭГЕ

КАРААМ СУГЛУТ ЧОРДА...

Эртине гастронмдан бажыңыңа, акызының аалыңа аппарып бээр аъш-чем, арага-дары садып алгаш, чанып ора боданып чораан: "Ээлдек, чазык Эльвира дээр бухгалтерни чүү дээш ажылындан үндүрүпкен чоор? Директорнуң сагыжыңа таарышпааны ол боор. Карак ажыттаар чүвөгө таарышпаан боор. Чаа ажылдап келген ашак бичии турумда ачамны бажыңга эккеп турган чолаачы Аракчаа дээр кижичорду. Арагалаар боорго, ажылдан үндүрүпкен мен деп ачамның авамга чугаалап органын демин сактып келдим. Канчап бухгалтер апарган чоор? Директорнуң та чүзү чүве. Төрели, таныжы... Кым билир ону. Ону ыяк билип албас болза, аас-дылга, нүгүл-хопка кирип, хай-бачытка таваржып боор. Билдиришкин

бижээш, ажылдан үнүп алганы дээрэ эвеспе оң. Караам суглут чорда, кандыг-бир ажыл тыпты бээр ыйнаан. Эвээш-даа болза, чыглы берген акшам-биле машина септээр, будуур чер ажыдып алзымза эки боор. Акым дузааргак, экииргек кижиге болгай. Деткиир боор" деп бодалдарга орук эрткенин билбейн барган.

Эртинэ бажың чанынга чедип кээрге, авазы шөртегер барба сумка көдүрүп алган уткуй кылаштап келген.

— Бөгүн канчап эрте чедип келдиң, оглум?

— Шөлээ дилеп алдым — дээш, баарында олутта салып, чык долу кылдыр чүве суп каан целлофан сумказын, авазының барбазын көдүрүп алгаш, хериминче кире берген.

"Шөлээ дилеп... деп чүзүл. Ээ, богда, херекчок-ла черге дү-вүрээр, мээң-даа кончуумну" дээш, оглун эдерипкен.

Огородка чашпан аштап турган уруглар маңнажып орган.

Люба эриннери сүвүрөңнээр чугааланып маңнап келген:

— Акый, сээң даргаң телефоннап турду.

— Мени келзин дидир бе?

— Чок, аваң аарып тур бе? — деп айтырды.

— Телефонга чугаалааным ышкаш харыыладың бе?

— Ол хевээр чугаалаарымга, телефонну салып кагды.

— Мээ бүзүрөвейн, ылавылап айтырып чытканы ол-дур. Харын-даа сагындырып каан-дыр мен. Оон башка... мени мегечи дээш, тудуп каан далган ышкаш чуура тудуптар. Ажылдан хөөгледиптер турган-дыр мен — дээш, сумказындан садып алган аыш-чегин стол кырынга оваалап салып турган.

Авазы Эртинэже, уругларыңче чугааның ужурун билбейн тургаш:

— Мени аарып турар деп чүңерил? Чүнү оштап тур силер? — деп, хыйланып үнгөн.

Шупту хүлүмзүрүп турганнар.

Эртинэ авазыңга чүү болганын чугаалап берген.

Авазы карактарының чажын төгүлдүр каттырып-каттырып:

— Оон өске чылдагаан тыппаан кижиге сен бе? — дээш, оглунун эктин часкап каан.

— "Думчукка тулганда бызаа сугжу" дижири ышкаш, бурган башкының авыралы-ла боор, харын-даа бүзүрөп болур чылдагаан тып алган мен. Мени буруудатпа, авай. Сен каяа аарый бээр сен — дээш, дуңмаларыңга шоколадтар тутсуп берген.

— Силер огород чашпанын төндүр аштаңар. Мен чем кы-лыптайн — дээш, плитка чаныңче кылаштапкан.

Эртинe авазынга он муң акшаны санап берген.

— Кайыын акша тып алдың? — деп, авазы дүвүрөп айтырган.

— Мындаа чугаалап турганым, тудар дээн ресторанның бизнес-планын кылганым дээш, төлөп берген акшазы-дыр. Акым сугга барыптар чоор бе дээш, чүү-хөө саттынып алдым — дээрге, авазы улуг-ла ашак болу берген оглунуң чаактарын чыттааш:

— Эр-хей, оглум. Бо акшаны көвүдедир аргазын тывар бис.

— Ажаалга банкызынга хуу-биле көвүдээр кылдыр шыгжадыр бе?

— Мен болза, телевизорда чарлап турар 30-50 хууга акша чээп ап турар улуска бээр мен — деп, авазы чоргаар чугаалаан.

— Ол улус эгидип бербейн баар. Дезип туруп бээр. Акша чегдирипкеш, сүржүп, судтажып, кара хилинчээн көрүп турар улус бар, ону улус бо-ла чугаалашкан турар чорду — деп, оглу сезин-дирген.

— Ол-даа хей, когаралга таваржып боор-дур бис. Солундан номчуурга, банкының өстүрер хуузу хөй чоржук, аңаа шыгжадыр, оглум. Шалыңың база алыр сен ыйнаан.

— Соңгузу хүн алыр боор бис.

— Кымның адынга шыгжадыр бис?

— Сээң адыңга шыгжатса эки, авай.

— Ынча диве, хүнүн манаан кижиге өлүп калза... сеңээ бербейн барза, хайыраан акша өлүп каар...

— Ынча диве, акша шыгжап каан дугайында документиде шуптузун бижип каар, ажырбас. Бисти ам-даа элээн үр кагбас сен, авай.

— Чаа, ыңдыг-дыр, че — дээш, аыш-чем кыла берген.

— Чемненип алгаш, акым сугга баргаш келийн.

— Кандыг херектиг баарың ол?

— Акым-биле сүмележир бодалым бар. Оон чугаалап бээр мен. Келир улуг-хүнде бизнес-төп база баар-дыр мен.

— Чүнүң ужун ынаар баарың ол? Чааскаан чоруур сен бе?

— Директор, бухгалтер, мен — үш кижиге чоруур бис. Тудугтунуң бизнес-планын тайылбырлап бээр кылдыр мени чоруур сен деп даалга берди. Оон ойталаар эргем чок. Ынчангаш чоруур болдум.

— Улуг харысалгалыг чүве-дир. Эки белеткенип ал.

Авазы дашкаар үнгөш, уругларын кыйгырыпкан.

Уруглары сүрүштүр, чарышкан ышкаш, маңажып келгеннер.

— Эртинe акызының аалынга баары ол-дур. Кара-Суг дээр чараш, арыг агаарлыг, чечек шыпкан, кедезинде эзимде сүстүлеме

көк-каттыг, инек-караалыг, киш-кулаалыг, деспектерде честек-каттыг чайлагга барбас силер бе?

— Баар бис, баар бис! — деп, Люба биле Олег бир үн алгырышканнар.

Күдеректің ортумак школа дооскан уруу Марина тургаш:

— Силер барыңар, мен кырган-авамның чанынга артып калгаш, кирериниң экзаменнеринге белеткенийн. Авам-ачам экзамен-нерге херектиг акша чыып каан боор, эккээр сен, даайым — деп, чагып турган.

— Кайы хире акша херегил? — деп, Эртине удур айтырган.

— Кирериниң дадывыры муң акша, оон ыңай башкыларның холун актаар, аксын чаглаар дижир-дир. Хол курут чеже-даа эки харыылап каарга, дөмей-ле "2" салып каар дээр-дир — деп, муң-гаргай тайылбырлаарын кыскан.

— Ол башкылар-биле, комиссия даргазы-биле чугаалажыр холбаачы кижиги база херек. Мен эрткен чылын беш муң акша-биле пат боорда кирип алган мен. Ниитизи-биле он, он ийи муң хире акша херек-тир — деп, Люба дуңмазын деткип чугаалаан.

— Мен пенсиямдан база артыктап бээр мен — деп, кырган-авазы сагыш човап аазаан.

— Мен база арбыдады бээр мен, дуңмам. Ажырбас. Чүгле дүн-хүн чок номчуттун, белеткен. Любаны дедир эдертип эккээр мен, сээ дузалашсын — дээш, улузунга бээр сартыын суктунуп эгелээн.

Дуңмалары кеттиниипкеннер.

— Мен аалга артып каайн бе, авай? — деп, Олег иезинден чөпшээрел дилээн.

— Анаа-ла хырын ээзи болбайн, аар-саар ажылга дузалажыр сен. Каш малывыс ында болгай, сен школа эгелээже дузалаш — дээш, авазы ак чажып, үдеп каан.

Машина соңгу чүкче углай агараш дээн.

(Уланчылыг).

“Чечен чугаа”

198... чылда, чайның ортаа айында “Шын” солуннуң суббота санында үнөр чечен чогаал арнынга улуг эвес чогаал парлаттынган. Адын “Буруу кымдал?” дээн болган. Ону улус, аякта шайын аартап ора, та номчаан, та номчуваан, а номчуза-даа, та сонуургаан, та сонуургаваан чүвези — кым билир ону. Дуу-ла Кудажы азы Сүрүн-оол бижээн болза, улус номчаай-даа, сонуургаай-даа дег. А бо чогаалчыгаштың автору кымга-даа билдинмес бижикчи болган. Солунга ажылдаа-ла бир чыл безин четпээн, бижээн чүүлдери колдуунда-ла улустуң шоолуг номчувазы иштики арыннарга азы ат чокка, “Бистиң корреспондентивис” деп каан үнөр аныяк журналист, чаа-ла чээрби беш харлыг Арын-оол Түлүштүң ол чогаалын солунга үнген хевири-биле көргүзөр болза мындыг ийин.

БУРУУ КЫМДАЛ?

Чечен чугаа

Район төвү ол суурга сургакчылап чеде берген мен. Тайга эдээ чер болгаш, ындазында сооксумаар, улуг изигниң айы үнген дээр-даа ужур чок. Кызылда изии аажок болгаш, чылыг хеп албаанымдан доңуксап эгеледим. А сугтур чаъс каш хонук улаштыр кудуп келгенинден чонаада шапкын Каа-Хемниң суу үерлээш, куусарыг-кызыл өңнүг, боралгакталган хай-калчаа чүве, эриин ажар чыгыы, дүндүгүр дүмбей шырайлыг кулажылап бадып чытты. Кудумчулар малгаштыг, база-ла бораң суглуг, тайгыры аажок. Кончут таптыг чада салгаш, быжыглай кадап каан манзаларны чандыр базар болза, соок сугже, малгашче мойт-ла дээр сен. Кижигынаар үпчү боду-биле шымны берги дег, чииртими кедергей...

Баштай баар черлеримге чедип, ажыл-херектиң узун аргамчызын ийи-үш кулаш хирени дүрүп кааш, аалчылар бажыңынга алды шак үезинде кылаштап кээримге, “Чыдар чер амдызында чок, бир шак хире болгаш, хосталыр өрээл бар-дыр, ынчан келиңер” деп бо. Ам канчаар, суурну кезип чорупкан мен.

Катап кээримге, мүн-не чыттырып кагды. Ыяш, чаңгыс каът бажыңның бөдүүң дериттинген шыксымаар өрээлинде ийи демир-оруннуң бирээзи — мээңии. Дүгш соонда аязып эгелээн болгаш, шымбай тырык: бүлүргей сайгылгаанны-даа кывыспайн, соңга баарында солун номчуп чыдыр мен. Чанымга чыдар кижичок боорга, черле ыңдыг, шала оспаксыргай чаңым-биле "Экизин аа!" деп амыраш кындым. Шак бо көдээ аалчылар бажыңы ышкаш ыржым черге бодангылап каап, шөлээн чыдарга, шынап-ла, магалыг.

Ол кезээки үүрмек, туугай бодамдарымны ам көңгүс сагынмастыр мен, а аяр соктангаш, та чүге ийик, буруузунган аяңныг: "Мени бээр чыттырып кагды, хонуп аар бооп-тур ийин, экиивеңер" — дээн кижини уттур ужурум чок. Ооң ынчангы чугаазын дыңнааш, үрүп каан бөмбүк дег, бичии-ле чидиг, тенниг, эрбенниг чүве дээптерге, өжүп каар, ыңдыг-даа болза, кандыг-даа эртине-байлакка садып болбас үнелиг чуртталгавыс дугайында бо-ла бодап, кижилерниң аразында харылзааларның көстүр-көзүлбес удазынын хөлүн эрттир дыңзыдып база кошкадып болбазын угаап, кичээп чоруур апарган мен.

Кожам, чолдак сынныг, дыдырашсымаар кара баштыг, дөртөн хар үези, могоан шырайлыг эр, ажылчын чүвүрлүг, элей берген сапыктарлыг, өңүн чидир кедипкен ак-көк хөйлеңниг болду. "Оода-ла хөөремик, суук чугаалыг эвес болган болза аа, хирезин бодаарга, суурунче баар машина дозуп чадааш, дүн чарып келген эр-ле-дир, малчын азы тудугжу турган-дыр бо" деп иштимде түңней тыртып кааш, "Чүнү чугаалап үндүрүп кээр ирги бо" дээнзиг, кезек када манап ор мен. Мендилешкен ояар ыт чок хевээр бис. Чаңгыс стакан шай хайындырып ижеринге өйлээн электри чылыдыкчызы херекселим-биле шай белеткээш, борбак далганнар уштуп, кижимни чаладым. Халааданчыг ыржым чоорту чидип, стакан кыңгырап, ийи-чаңгыс сөстөр октаттына берди.

Ынчап орувуста, демгим: "Ам чаа милицияның соок өрээлинен үндүм. Совет шагдаа-даа шынныг-дыр, буруу чогумену бадыткааш, чандырыпты" — дээрге, сонуургалым хайнып, (журналист улуста черле ыңдыг, мергежилинге херек, хары-буруу чок, улустан бир-ле чүүл: төөгү, чажыт медээ, чугаа... ушта тыртып алыксаар чаңчыл бар — менде база ол хамчык чыпшына бергени ол-дур ийин) көрүжүм безин уламчылаарын дилей берген боор. Кожам база бир-ле кижиге ишти-хөңнүн ажыдыксап, буугуп чораан хире, кандыг айыыл-халапка таварышканын бирден бирээ чок тө каап

берди. Ажыы-биле чугаалаарга, мындыг төөгүлөр дыңнаарга, берге-ле турган боор: ажыг-шүжүглүг, даржылып-муңчулган кижиге дузалаптар харыың бар эвес, арга чадаарда аргалапкы дег сөстөр дилеп, часкарарын кызыдарыңга-даа, ол күжүрнүн хөңнүн карарты баскан аар даш чийгеш дивезин бодап кээрге, ботка чөгөнчиг. Дөмей-ле, качыгдалдыг кижиге оозун чугаалааш, аштылар, алаагары; а өске кижиге көрүпкөш, бодун боду дооразындан көрүп каан дег апаары чадавас...

Оон бээр ам элээн хүннер эрткен чүве. Ам ол чугаавысты (колдуунда-ла дыңнакчы кижиге болган мен, а демгим шедиргеленчек үнү-биле тоожуп орган ийик) сагынгаш, хемниң эриинге болган болуушкунну, кыдыындан көргөн-даа дег (шынап-ла ындыг турары кай, оода-ла шыдаар шаам-биле ачы-дузам көргүскей мен!), карактарымга чуруп, аңаа киришкен үш кижиниң аажы-чаңын безин шору биле бергензиг мен. Мээңии-биле алырга, ол бүтү шак мынчаар болган.

... Бир эвес олар хемден бичии ыракка хонуп алган болза, айыыл чайлай бээр-даа чадавас ийик. Ынчалза-даа бойдуста буруу чүү деп, кижилерниң хөңнү чүдөрээрге, чүдөн дора — бүгү чүве оон-на өөскээн боор. Ийи кижиге кады чурттап турда, оларның харылаазы бойлай берзе, кайызы буруулугул? Бирээзиниң кем-буруузу көвүдөй бээри чадавас, ынчалза-даа өскези сүт дег ак дизе, бүзүрөвес мен. Ынчал кээрге, мээң кожам база буруудап болур кижиге-дир. Ол-даа бодун шуут арыг мен дивээн, элээн болгаш-ла, бажын шаштынып, "Ынчаар чурттаваз турган чүве-дир ийин, хайлыг!" деп халактап органын утпаан мен.

Ийет. Ол чаъстыг хүндүс херээжен ээ бичии уруу-биле кады өөнгө олурда, улуг даайы арагалыг (кожам ооң чүге келгенин чугаалаваан, ынчалза-даа чугаа аразында октаттынган сөстөрдөн бодум-на билип каан мен — хой аалдап келген кижиге болчук) чедип келген. Черле эви баксырап, бо-ла аас былаажыр, чокшуп-кыржыр апарган өг-бүлөгө ол кижиниң келгени дарыны чазылдырар былданың тывылганы дег болган. Оон башка ол дары анаа чыдып-чыдып, ала-чайгаар шыгып чазылбайн барып-даа болгай-ла.

Малчын күзүн садар ужурлуг чеди түс баш совхоз иртин эртен сүрүп үнгөш, улуг дүшште одардан чандырып кээрге, ийи кижизи кылын эзирик бир шил садыг водказын куругладыпкаш, ам катының эккелгени "төнмес-сарыг" дижир эзиртир суксун чооглап органныр. Ол чүвези хөй — он литр канистра ишти. Кадайы-даа долгай дылы-биле "Арага тывылбас үеде магалыг суксун эккелген" деп даайын

мактап, "Ындыг чүве безин кылып шыдавас, чөгенчиг кижиге черле чөгенчиг" деп ашаан бактап олурган. Доңган, дүшпөт чагска чагдырган кижиге, "пыйваны" ийи дашканы апкан, арагалаашкын уламчылай берген. Оон чаржынгаш, элээди уруу биле оглу ырадыр ойнап чорупканнар, оон улуг оглу хой кадарып үнген, а школаны бо чылын чаа дооскан уруу Кызылче экзамен дужаап чоруткан, эң улуг уруу аңгы өглүг-баштыг, кадайның төрөлдөринин чанынга чурттап турган. Ынчап кээрге, өгтө ол өйдө чүгө хеймер уруу, алды харлыг чассыгбайы артып калган чүве-дир.

Эзириктиң хайы-ла ыйнаан, ол кезе ашак-кадайның анаада хөрекке шыгжап чорууру удур-дедир могадышкыны, хомудалы, харын-даа өжээргели "төнмес-сарыгга" күткүттүргөш, кургаг күдүрээге салган от дег, хүрүңейнип хып келген. Черле быт чок, алгыш-кырышка хөңнү чок кижиге болгаш, ашаа кызып туттунарга-даа, күдээзин көрбөс даайының деткимчезинге өнөмчөөн кадайы дам барып-ла орган.

Алыс чурту өскө районда, моон талыгыр ырак черде, маңаа чазын чаа, керээ чаргаш, түр када көжүп келген улус чүве-дир. Алды четкен ажы-төлүңгө, ал-боттарынга ажыын бодаарга, ол көш чөп хевирлиг. Хүлээп алган кодан иртин күзүн килдедип, дужаагаш, чайын немей алган деңзиниң кил бүрүзү дээш акша алыр. Оон улаштыр борта артар, эр хураган алгаш, кыштадыр бодап турганнар. Ынчалза-даа сөөлү үедө кадайы ашаанга чалчыыр, "Чер-чуртче чанаалы, дөргүл-төрөлим аразынга чорууйн, мени чүгө бээр эккелдин, кижээ болчур улус чок черге бастыр, дарлаар бодадың бе?" дээр апарган. Шынында, ашаа ук саналды үндүрерге, аажок деткип, шын-дыр дээн хирезинде аан.

Кадайының төрөлдери, шынап-ла, хөй кижиге. Даайлары, акылары, дунмалары, чээннери дээш, эр уктуг улузу безин бажын ажыр. Ашак эр чаңгыс. "Ботка болчур чүвөм-не чок" деп чүвө ол-дур ийин. Ону ажыглап, кадайының улузу күдээзин арай базын-чактаар сагыштыг боорга, ооң бээр көжүксөөн бир чылдагааны ол. Чүгө ыял-ла бо совхозул дээрге, кадайының бо даайы сүмөлөп, дарга күдээзиниң башкарган черинче көжүрткени ол.

Он литр канистринде "төнмес-сарыг" ордунан эвээжеп чорда, кадайы чалчыггынып алгырып-алгырып, үнө халаанын пат шоюккан кулаа-биле ашак дыңнаалап, улуг хөрекке албайн-даа, шал-бул билип орган. Карак шокараңнаар, уйгузу кээр боорга, билбөс чыгыгы эзирик катын орунче пат боорда өрү көрүндүр көдүргөш, боду

чүүк баарыңа чыда дужери билек, уруу алгы эвес алгы-кышкылыг, ыглап-сыктап кире маңнап келгеш, тургузу тырта берген. Бажы ширтектен көдүрлүр эвес-даа хире болза, удумзургай мээ-медерелге чаш кижиниң сөстери, ине-биле шиштээн дег, дээптерге, угааны чүгээр орталанып, мага-бодун турарынче албадапкан. "Авам сутда тур, ача-ай! Дүрген авамны ужул!" деп турар. Бир-ле каразынчыг хөөн сеткилге кирип, сирилээш буттарын хемче углай шошкудупкан.

Сутну хөрек ажыр сүзүп, ол-бо тендиннээн кадайын ырактан көрүп кааш, хейде-ле дөң кырындан "Сутдан үн-үн!" деп кый дээн. Оозунуң чүглө эриннери шимчээр, бир-ле чүвени алгыргаш, өске эрикче улут каш баскан соонда, бажы карарып чоруй, агып бадыпкан: күчүлүг агым чаңгыс черге бир бөөлдээш, ийи будун бажындан өрүлөдир аңдара шаапканын ашаа көрө-көрө маңнап-ла орган.

"Өршээ-авыра, аа халак, халагым-халак!" деп-ле, чүглө ушпайн, эрикче окталып баткаш, келген уу-биле сутже моюн дөзүңгө чедир кире халып, карбаныр бодааш, улут сутга эштип билбезин кып-сынчыдыр сактып келген. Агым бодун ужур шаапкы дег, уруунуң алгы-кышкызы дыңналырга, ажы-төлүн сактып, арай боорда эрикче чүткүп үнгөш, арга-хорга дилеп, карактарын ыңай-бээр шыпы-раңнадып, бажын ажылдаткан. Ол чоокта дузалапкы дег улус, оруп-ку дег хеме... чүү-даа чок!. Девидээн аайы-биле курут черже кезек алгырган-даа. Харыы кайда боор. Бир көөрге, оранчокта шыкта өртеп каан аъды турган. "Эрикти дургаар халдып баткаш, дужундан сүстүрүп киргеш, шалбадап көрзе чүү ирги" деп бодал угааныңа шывараш дээш, чөгенигден чиде берген: агым өрү баглаан аътты чедип ап чорда, талыгыр херек, ындыг чай кайда боор. Катыңга идегел чок-даа болза, чаңгыс-ла чугаалажып болур улут кижиге ол боорга, дедир өгже маңнаан. Ушкан кижиге дээк оттур боор бе!

Кырынче соок суг кудуптарга, ам-на бажын борбаңнадып, карактарын ажыдып, кончуттуна берген. А үе эртип-ле турган. Сутда кижизиге та кайы хире талыга берген чүве! Катиге мүн-не угаан кирип, чээниниң сугга дүшкенин билген дораан-на күдээзин часкаларының, сүме кадарының орнунга, үш-үдүрүм сөстөр эдип, бир дажаан.

"Өлүрүктү хей! Соккаш, хемче октаптың бе!" — дээн нүгүлдүт кышкы, өгнү өпөш кылдыр силгээн казыргы дег, күдээзин хөмө таварып эрткен. Оон үнүп кээрлерге, үерлээн хемде каракка идигер чүү-даа чок, чүглө ырланган бөрүнүң аксы-дигинге дөмөй шаарарган чалгыглар-ла коргунчуу сүргей кулажылап бадып чытканнар...

Каты күдээзин буруудадып, шагдааларже медээ чедиргеш, даарта эртен бажындадып каан. Дүннү өттүр бак сөглөп, эттеп-соп шаг болган. Ам канчаар, шуудунга кирип, чүү-даа болза, шын-мегемни шагдаалар үзе шийттирлезин дээш, оларның машиназынга олурупкан кижичүведир. Херекти истээн соонда, дөрткү хүнде кожомны үндүрүпкени ол Бичии уруунуң хамык чүвени көргени кончуг чугула болган. Бо кежээ чаныксаваан. Кадайының мага-бодун даартазында-ла, экизи көрүп, дораан тып алганын истекчи чугаалаан. Ооң соонда кадайының төрелдери ужурашкаш барган. Катының аайы-биле база-ла ол-бо деп, чоңгээли кончуг болганнар. Хей-ле аас-дыл дыңнаар, оон кедерезе эттедип-соктурар боор мен деп билгеш, мээң чанымга хонуп чытканы ол. Эртен эртежик барып, уругларының авазы-биле байырлажып чарлыр, ажаажыр. "Аңгы өг-бүлелиг улут уруумнуң арнын көөрү-ле берге-дир, күдээм та чүү дээр" деп муңчулуп орган кижичү. Харын-даа чингине кат-ием, угаанның кадай болгаш, күдээзинге бүзүрөксел, болушкан, оон башка калган кижизиниң улузу ону сөөлгү орукче үдеп кээрин безин чөпшээревейн турган.

Ооң соонда "Барып, таакпылап алгаш кээн" дээш, үнген чүве. Бичии болгаш, соондан үнүп кээримге, херим иштинде улут даш кырында олур. "Алды уругнуң келир үезин бодавайн, сугже халый берип, алдын амызындан чарлып, ол чүзү дээр силер, амыдыралывыс чүгээртеп кел чыдырда-ла" дээнин сактып, душ бооп танышканым могаан карактарлыг эрже кээргеп көрүп турган мен.

Кожам мээң сагыжымны билгензиг: "Ажырбас, дуңмай, уругларымны өстүрүп, кижизидер мен. Күрүнениң ажылын шыдаар шаам-биле кылып, ажыг-шүжүгте алыспайн чурттаар бодап алдым. Уругларым-на менден хая көрнү бербес болза, өскүс чүвелеримни өске өглерге черле үлевес мен" — дээн чүве.

Шынап-ла, ындыг болур деп бүзүрөп, ооң бүзүрелин-даа деткидим. "Дедир чанып канчаар, чок болза маңаа, чок болза Би-Хемге турумчуп чурттаар мен" дээнин чүүлдүгүндүм. "Туруштуг бол, ада адың сагып чор" деп чагыым-даа бердим. Хайлыг таварылга бир амы-тынны алгаш барза-даа, ажы-төлдүн, оларның ачазының келир үези, эки чолу турар-ла боор...

* * *

Ол айыылдыг таварылганы Арын-оол ынчаар билип ап, Ак-оол Сарыглар дээр хойжунуң чугаазынга шуут бүзүрөй берген. Ийи хонгаш, Кызылче эеп келгеш, районнуң ажыл, амыдыралындан көрүп, билген шаа-биле бижээн чүүлдерни, медээлерин солунга

төндүр парлаткан соонда, демги ужурал сагыжындан черле үнмөс боорга, ол дугайында база бижиир деп үзө шиитпирлеп алган. А канчаар бижирил? Боданып оруп-оруп, Сарыглар малчынның адын-даа адавайн, херек кырында болган таварылга деп-даа айытпайн, бичии чеченчикеш, колдуунда-ла аалчылар бажыңыңа кады хонган кижизиниң чугаалаан аайы-биле элээн узун чүүл бижээш, секретариатта чыдар кызыл папкага суп каан. Каш хонганда, Амыр-оолдуң "чечен чугаазы" (редактор чүүлдүң жанрын боду ынчаар айтып каан болган) солунга үнүп келгени ол. Журналист кижиге чечен чугаа бижиир таварылга ховар-ла болгай, ынчангаш Түлүш бүдүү чоргаарап-даа турган. Оон чүү боор, ажил-ижиниң агымынга алзып, чай-хос чок ол-бо черлер кезип, челип-шошкуп турда, демги ужурал чоорту уттундуруп эгелээн. Ийи-чаңгыс сагынза-ла сактыр.

Оон бир-ле хүндүс редактор кыйгырткан. "Ам база сургакчыладыр дээн-дир аа. Хоорайга үр олурбаан-на ышкаш болдум, ынчалза-даа дарга чарлык боор болза, карачал мен аайындан эртер эвес, баар-ла ыйнаан. Кадайым-на хорадаар боор, "Дуржулгалыг ажилдакчылар чаңгыс сургакчылап турда, сен ийи-үш-даа чоруп кааптар апардың, каш урууң-даа бодавас сен" деп, хыйланыр боор. Ынчалза-даа адаа аартай берген ашактар эвес, аныяктар шимченмес болза, кым көдээ кезирил?" деп, коридорну дургаар базып ора, бодангылай каапкаш, "Редактор" деп бижииктиг өрээлдин эжиин ажыдыпкан.

Карак шилдиг, хүнзедир өрээлден үнмейн орап улустуу дег арын-шырайлыг даргазы чүнү-даа чугаалавайн, номчуп органы даарта үнөр солун арнындан бажын-даа көдүрбейн, холун сунгаш, чагаа тутсуп берген. "Номчу" деп турар хевирлиг. Школачы кыдырааш саазынында бижээн чагааны номчуп ора, Арын-оолдуң арны-бажы кызып, чүрээ дүрген-дүрген сога берген. "Орта чоор бе? Шынап-ла, бо кижиниң бижип турары дег болган төөгү болза, кончуун аа! Ат чүве-ле-дир, оода таптыг хынап, билип албайн, чүге солунга бижий бергени ол. Арын-нуур чок өлүрүкчүнүң овуу-зуннуг сөстөринге алзып, кем-буруу чок хөөкүйнүң адын баксырадып, сээдең-не болган-дыр мен. Харын-даа ат-сып киирбээн-дир мен, ынчалза-даа калган кижиниң төрөлдери эскерип каапканда, өске-даа улус чоп эскербезил? Аа халак!" дээн чижектиг бодалдар башка тырлып, чулчургайларын чымырады-ла берген.

Редактор ажилдакчызының чагааны төндүр номчупканын эскерген хире, ам-на бажын көдүрүп, чугаалап эгелээн. Ооң сөстери

Арын-оолду дыка-ла кайгаткан. Журналист меге чүве бижээн дээш, чагаа чоруткан улустуң солун-биле судтажы бээринден коргуп турган кижиге бооп-тур. "... Ынчалза-даа жанрын чечен чугаа деп айыткан болганда база улустуң шын аттарын киирбээнде, кым-даа бисти буруудадып шыдавас, бо улуста база чаргылдажыр хөөн чок хире-дир, анаа бижиپ турар улус-тур, ажырбас херек-тир оң. Бо бүгү сеңээ улуг өөредиг болзун, моон соңгаар сезиглиг-каралыг, оваарымчалыг чорза эки, факт-барымдааны хынаар болбазыкпа, дуңмам, солунну бак атка киирер часкан-дыр сен көр" деп каан ол-ла. "Кандыг кончуг бак кижиге сен, акты кара кылдыр мегелеп бижип кааш, дүште чок базып турар, доп-дораан ол улуска буруун миннип, харыы бижи" дивээн, Амыр-оолду чемелевээн-даа, сургаваан-даа. "Кымныы шын бооп турарын кым билир боор, сээң бижээниң дег болган-даа болза хөңнү, бис бо таварылгада истекчилер-даа, шииткекчилер-даа эвес-тир бис, ам барып ажылда че" — дээш, редактор ажылдакчызы-биле оон ыңай чугаалашпаан.

Журналист эр кежээ бажыңынга келгеш, чагааны база катап каш-даа номчаан. Баштайгы дээрезинде доп-дораан, даарта эртен-даа болза, биезги район төвүнче сургакчылап чоруткаш, истелге, прокуратура черлеринден херектиң ужурун билип ап, чагаа бижээн улус-биле ужуражыр бодап турган. Ынчалза-даа даартазында редактор дужаал үндүргеш, Амыр-оолду көңгүс өске чүкте чыдар районче сургакчыладыпкан: ында бир-ле чугула болуушкунну дарый чырыдар ужурлуг, а ынаар баар бооп турган корреспондент хенертен аарый берген болган. Ооң соонда үе эртсе-эртсе, бодула ол бүгүден арай хоорлуп, болган херекти сайгарарындан дадагалзап эгелээн. Улус-биле чүнү база канчаар чугаалажырыл, анаа эвес сонуургалын чүү деп тайылбырлаарыл, ажыг-шүжүглүг кижилерниң чадыкпаан балыын база катап ханзырадыр чара согар эргези бар бе? Бо чижектиг айтырыгларга белең харыы тыппастай берген. Азы бодунуң арын-нүүрүнүң хөлзээшкени чавырлып, бодун буруудадырын соксадып, "Ону-даа чоорул аан" дээнзиг, хоруп орупканы ол база чадавас.

Ынчалдыр-ла Арын-оол биезги таварылганы барып уктаваан, суга барган кижиниң төрөлдери-биле-даа ужурашпаан. Ынчалза-даа аныяк эрниң мээ-медерелинге чагаадан укталган чаа билиншкен үр-ле херелденип, айыылдыг таварылга бир өске талазындан чуруттунуп шаг болган. Харын-даа бир катап дүжүңгө безин көңгүс өскээр кирген. Оон бодап кээрге, ол бүгү мынчаар болганзыг апарган...

Хөй ажы-төлдүг өг-бүлө эки амыдырал дилеп, Чадаана чоогундан көшкөш, Каа-Хем унунга келген. Ашаа, улустун чугаалажыры дег, иштинде диштиг, халалыг аажылыг, кажар, доңгун сеткилдиг кижичүве-дир. Улус мурнунга багын көргүспезин кызыдар, чудун чажырыксаар, а өөнгө кандыг-даа калчаа хаандан артык каржыланыр. Кадайын үргүлчү хүнээр, эттеп-хыйнаар, аксы-биле чүү деп-даа шагар. Ажы-төлүндө чүү боор, чажындан-на пат коргудуп каапкан улуста, чөгенирден башка, авазынга болчуптар харыы чок. Бир катап улуг оглу, чаа-ла он харлыг чаш чүве, сөс каржыптарга, ачазы ону ыяшка чыпшыр шарып алгаш, кымчы-биле сылба эриидээн. Улгады берген ийи кыс уруу, бирээзи өгленип-баштанып алгаш, өскези бир-ле училищеже өөренип кирип алгаш, алгышкырыш тудуп чий берген өг-бүлезинден, багай авазын, дуңмаларын кээргей-кээргей, карак ажыт чорупканнар. Ол халаптыг хүндүс аалга чүглө чеди харлыг бичии уруу арткан, элээди оолдар хойкадара берген, а олардан биче кызы угбазы сугга барган турган.

Чагааны бижээн херээжен кижиниң ашаа — чок апарган хөөкүйнүн даайы өг-бүлениң эр ээзи-биле элээн шыңгыы чугаа кылыр сорулгалыг чеде берген кижичир. Күдээзи-биле ооң мурнунда чеже-даа эптеп-чөптеп чугаалажырга, черле хей болган. Ынчангаш ам шиитпирлиг чугаа кылып, дуңмазын шуут-ла черчуртунче чааскаандырзын-даа азы бак күдээзи-биле кады-даа болза дедир көжүрүп аарын кадыгландыр бодап алгаш, чүък машиналыг чеде бээр хүнүн дугуржуп барганы ол. Оон башка дерзии ачазы, кадайының төрелдериниң чанынга тура, бичии-даа болза туттунар, ооң улузундан ынай-даа болза сестир боду, ырак черже көже бергеш, мырыңай бажы эъттенип, авазын үргүлчү эттеп-согар, дора көөр апарганын улуг уруу сөгледип, "Авамны карактаңар, чаныңарже ап алыңар" деп улуг даайындан аажок дилээн чүве-дир.

Кажар Сарыглар эгезинде эки чаңнап, каты-биле чөпшээржи, "Чүглө ам дораан эвес, ам чайлаглаар, оон күзүн хойну совхозка дужаар, санажыр болгай, катым, ооң соонда көже бээр бис, далашкаш чоор ону" деп баарга, демгизи база "Ындыг-даа чүве ирги бе" деп бодап, черле оожум чаңы-биле дем чаа келген шиитпирли чок орда, хайлыг "төнмес сарыг-даа" ужулдунган. (Ол дээрге, каткан-хуурааның, канчап аалчының дөмбүңү болур ийик, а эр ээниң кадайынга албадап салдыртканы эзиртир суксун чүве-дир). Чугаа-соот чоорту ийи-бирлеп орза-орза, арагалаашкынче шилчээн. Эзирий берген күдээзиниң багы башка хөөрөп үнүп

кээрге, коргунчуг үүлгедигни кылганы ол. Каты ужуп каар, а уруу ойнап үнө бээр аразында кадайынче халдап: "Хөйүңерге сылдап алгаш, ам база катап мени эмеглежип, биезде дег бастыр бодап тур силер бе, ана хош, эшпи, Монгуштар моон ырап чорзун!" — дээн соонда, өөрөнгөн чаңы-биле эттей-ле берген. Кадайы ашаанга черле удурланмас, чүвө ыгыт-тавас боду, чеже-ле тудуп каан далган дег олулар боор, хөрээ хөлзөп, кылы хайнып келди ыйнаан, база аас былаажып, даайынга ооргалангаш, көрүшпези кулугурнуң чаагын чара дырбап дүжүргөн.

Ындыг харыы хөделиишкин, хөдөрлөниишкин манаваан аза, улам араатанзып, чүөк баарынга чыткан доорбаш ыяш-биле кадайын уш-баш чок улдай-ла берген. Ийи караа дуглалы берген меннип тургаш, бир миннип кээрге, соп турган кижизиниң чүглө хөрээ киргирээр бооп-тур. Оон бичии болганда, шуут ыт чок барган. Уругларының иезин ынчалдыр чок кылып алган куурумчу ам харын сестип, кеземчеден канчап чайлаарын, бурууну кымче чууй каарын бодай бербеспе! Кезек болгаш, орун баарында шөйлүп калган, бузук баштыг, сыйык холдарлыг кээргенчиг мага-ботту үер-лээн хем эриинче сөөртүп чедиргеш, оруунга таварышкан бүгү чүвени чууй шаап аппаар боралгактыг чалгыларже идипкеш, оон кээп мегелеп, катын оттурганы ол.

Бичии уруу ачазы авазын сугже кири идип турда, көргөн болган. Оң аксы-сөзү-биле даартазында эртен чыгып келген улус чүү болганын билип алган. Чогум өске херечи чок, а өлүрүкчү дедир тепкеш чыдыпкан. Уруун ол аразында та көгүдүп каапкан, та коргудуп каапкан чүвө, шагдаалар кээп айтырарга, баштайгы өчүүн чутаалавастап, ыт-дааш чок хоруп орупкан — кым-даа, канчаар-даа көгүдөр-чассыдарга, арай шыңгы-даа айтырарга, көң-гүс хей! Ажыг-шүжүггө алыскан төрөлдөр шуудунга кирип, кижизин ажаап каапкаш, өскүс арткан ажы-төлдү көжүрүп алгаш барганнар. "Шагда-ла чарып аарывыс кай" деп, халак-тилээн төп шаг болза-даа, черле ындыг чорааны дег, аамай, сөөртүнчек болуп, дарый истелге-даа негевээннер, огулуг хомудал-даа кирибээннер. Районнуң шагдаа чери база херекти дүргөн-не хаарын бодааш, өлүрүкчүгө бүзүрөөн аттыг бооп, "Боду сугже шурай берген, эзирик турган кижидир" деп, түңнел үндүргөн. Ол-ла. Алды уругнуң иези алдын амы-тынындан чарылган дээш, кеземче алган кижиде чок болган. "Буруулугну Бурган билер" деп домак шын болза, алызы барып, өлүрүкчү кеземчезин алыры-даа чадавас, ынчалза-даа бо

амыдыралга ол сөстөр кайын белен сагыттынар деп! Хомудаан сүнезин чеже-даа бо черден чарлып чадап, "Арыда адааным, өвүрдө өжээним..." деп турза, чеже-даа Каа-Хемниң шак ол этпээнде эрикти, өөнүң сөөлгү хонажын ыы-сыылыг эргип турза, ону оожургадаыр, хомудалын негежир кижиге тывылбаан. Хонуун кывыскан хам аттыг кадай-даа ону билбээн, улуска чугаалаваан...

. . .

Арын-оол Түлүш баштайгы болгаш амдыызында сөөлгү "чечен чугаазының" уланчызын угаан-сагыжындан шак ындыг янзылыг сомалап алза-даа, ону олчаан биживээн, парлатпаан. Чүгө ындыг болганы ол, аныяк бижикчиниң идепкейи чүгө хенертен өшкени ол? Чаңгыс-ла ылап билир чүвевис бо: кулажылап баткан, дүндүйген овур-шырайлыг үерлээн хемниң боралгактыг агымнарының ойтур октааш, ыракта озаң-сайларже, суг иштинде азыг-диштерин шаа-рарткан ужарларже, талыгыр, соок дүмбей оранче чырык өр-темчейден адыра шаап алгаш барганы хензигийне быйыргын дег херээжен кижиниң кээргенчиг хевир-дүрзүзү Арын-оолдуң карактарынга көстүп кээрге, "чечен чугаазын" уламчылап бижиир дээш кыдыраажынче сунуп бар чыткан холу дедир тырттына бээр апарган.

Шокар үжүктөрни ак саазынга дужа-келбиже чүгүртүп, салым-чолдар-биле ойнап олургаш, боттуг делегейден өске делегей тургузуп бижири озалдыг херек дээрзин билип эгелээни ол бооп чадавас. Амыдыралдың, дүп чок ээрэм дег, алыс ханызын, ында чүү-даа чүвени киир тырта бээр ээргийштерниң барын, билип алыр арга чок хөй чажыттар шыгжаттынганын, ол бүгүнү угаарын оралдашкан кижиге амытанның угаанының кыдыразын, чегейин билгени бооп чадавас. Кайы хире өндүр улуг бедиктерже көдүрлүп үнүп, кайы хире караңгы тамыже куду бадып тургаш бижиир ужуруун: кайы хире аарышкыны, хилинчекти түрээнге эдилээрин; чогаадып ораарың болуушкуннар, кижилер дээш эң долузу-биле харыылаар апаарын ол ынчан ожааган-даа чадапчок.

Амыдыралче хензиг-ле када кадалдыр кайгап, хандыр бакылаары, оон көрүп, билгенин улуска ажыдары — үерлээн сугже шурай бээри дег коргунчуг болгаш айыылдыг — Арын-оолдуң бир ажыдышкыны ол болган. Кажан-бир шагда ол коргуушкунну ажып эрте бээр болза (ынчан, чүгле ынчан!), четтикпейн сирилээн холу, шаандагы өгбелерниң төөгүзүн шинчилээн археологтуң чажыттар

шыгжаан базырыкты казар хүүрээн сегирип алыры дег, ручказын тудуп ап, черле бирээни бүдүрүп болгу дег. Ындыг үе-шак аныяк эрге ыяап-ла чедип келги дег. Ынчалза-даа манаашкынның хүннери, айлары... шыланчыы кончуг шөйлүп бар-ла чыткан. Ол ынчап чоруп тургаш, Арын-оол бүгү бодунуң хере тыртып каан ча кирижи дег, кадый бергенин эскерип, кажан-на мени ээмниң холу, каң хожуула окту дег, шипшип-шипшип, сала кааптар ирги деп манаары дам барган...

Октябрь ТУҢ-ООЛ

"ЖЕНЕЧКА"

(Чечен тутаа)

I

Шак моон тебе мөгеннери дег керттик-керттик куржааңгы хаяларлыг даг эдээнден куду көөрге, ажык, делгем. Күс дүшкен-даа болза, чайгы өңүн ам-даа салбаан шынаада суур, чевен кыстың торгуда илип каан чамашкызы дег, чөржек кара апарган көстүп чыткан. Суурдан үнгүлээн оруктарны көөрге, ынаар-мынаар октапкан аргамчы-сыдым-даа сагышка кирер. Азы, өскээр тайып, чыла бербээйн дээш, ол аргамчылар-биле суур черден так баглаттынып-шарыттынып-даа алган чыдар ышкаш.

Амыдырал-чурттаалганың бүгү-ле эки талалары бо шимчеш дивес даглар дег, бо чаттылып баткан делгем, шөлээн, чырык шынаа дег тайбың болгаш мөңгези-биле тургу дег...

Даг эдээнде, шөйбек кара хая кырында олурган кижиге бойдустуң күскү аян-хөөнүнче сагыш салбаан. Аңаа хамаарыштыр туугай бодал-даа бажынга кирбээн. Ооң карактары оңгул-чиңгил чоога-ларны оя-кыя дыйлайып, бөкпек-бөкпек хараганнар аразы-биле бээр углаан орукту кааш-даа эдерти көргөн. Ол оруктуң ыңды ужу суурда, бети ужу мында, ыржым хааннаан деспекте үскен чыдар. Ында хөөр, чевег чер.

Ол оруктап кижилер аргышпастап, ооң оът-сиген-биле дуй үнүп, бүдүп каары-даа чөгенчиг. Дем чаа-ла ол оруктап улус-чон маңаа шуужуп кээп, бир-ле хунааштыг чүве кайгаан ышкаш чаңгыс черге бөкперлежиپ, ыы-сыы дыңналып турган болгай. Дем чаа-ла

бо киж и оларның аразынга, көөр дээрге карак чок, дыңнаар дээрге кулак чок чүве дег, сээдеңнээн-солуудаан ышкаш чоруп турган болгай. А кажан өлгөн кижиниң хааржааның аксын тоом чок кадыг хол халыптай кадай бээрге, ол шыдашпайн, озалааш чевегниң хериминиң соок демиринге хаваан үстүрүп, кадыг сигенни сир-бектепкеш, изиг карак чажынга харлыгып ыглапкан болгай.

Ол маска даажы, ыы-сыы ооң кулактарында ам-даа дыңналышаан...

Киж и ортузу шагда-ла ашкан, шөйбексимээр, шевергин чуга арынныг бо киж и өле дүктери илдеңи-биле арбыдаан үвүргей бажын силгипкеш, узу-ун-на кылдыр чоовуртаан. Ооң көскү-хөрээнден дакпыжанчыг улуг тыныышкын аттыга хона берзе-даа, ооң арын-шырайында чаңгыс-даа чырык херел көзүлбээн. Өрү шаар булуттар ыңдында чылыг бербестээн кежээки хүнче эзирик карактары-биле көргөш, дилээнзиг, чалынганзыг болза-даа, кылык-чарның, хомудалдың демири дыңналып турар үн-биле:

— Бурган!.. Бурган бар сен бе?! — деп, кускуннап алгыра каапкан.

Төттүнмес кударалдың муңгаш аспаанга хеп-хенертен туттурган, ыы-сыыга чидирткен кижиниң арга-чадаарда алгызы ыравайн, бодунуң мээ-медерелинге эглип кээп, сеткил-хөңнүңге аары-биле чаңгыланган боордан башка, харыы сөстү кым бээр деп.

Ындызын билген ышкаш ооң бажы дедир-ле халаш дээн.

— Мени... Ядараан секти... Чүл ам? Ам чүл? Чүл?! Ол-ла-дыр, ол-ла... — деп, химиренип, элеңейнип тургаш, хөөрже далбаңайнып бадып каан. Оңгаар-дескээр чөлбейип-хыйыжып, ийленген чевег херимнеринден туттунмушаан, чаа довурактаан, өл-шыгы безин кургаваан чевегте келген. Дозузу кеппээн херимге чөленипкеш:

— Эжимни... Сээң-биле байырлажып алың дээш, чаштынып чыдып калдым, сарыым. Буруудатпа, буруудатпа... Элекке чоруп канчаарың ол? А-ах! Мен канчаайн? Сен чок канчаайн? Чугаалам, чугаала... — деп, дыңнаан кижиниң ишти-хөңнү сөктү берги дег, үнү хенертен уян чассыг апарып, оожум сымыранган.

Бөдүүн, ыяш маанайдан, чымчак кылагар ак-демирде «...Кастыңмаа...» деп, чок болган кижиниң адресиниң үстүңде хоолут өңнүг чуруктан чаражы аажок херээжен олче каттырымзап көрүп олурган.

— Ынаам... Кастыңым... Кээргенчиг эжим. Ча, мен база хей мен, сарыым. Сен чокта бо чуртталга мээ чүү херек?! Чүнү манаар

мен? Идегелим сен чордуң. Чаңгыс ынакшылым сен чордуң. Ол дээш домзактың доң довураан оя дырбап үнүп келдим. Санап четпес айлар, хүннер иштинде адыш оюу дег үттен чырык көрүп, сени бодап, эки чуртталганы бүгү-ле мага-бодум-биле күзеп чордум... Чок, чок! Кым-даа эвес! Бодум буруум-биле... бодум буруум чүве, сарыым... Оглум... Оглувус кайыл? Чырыш кынган мээң идегелим кайыл? Аа халак! Халак!! — дээш, эзири чүгээртеп бар чораан киж и бажын туттунупкаш, херимден сывырлып бады барган.

Кежээки сырын ооң бажын үвүреңнеди шаап, сериин дылдары-биле арнын, мойнун соолаңнадып эртип турган.

Дыка үр доңгайып алган оруп-оруп, ол туруп келген. Карааның чажын чода туттунуп, арны-бажын эде-хере суйбанган.

— Чок, сарыым. Мен салдынмаайн. Сээң чагыыңны канчап уттуп алдым? Ийе, ону утпаайн... Дириг чорааш сеңээ душканым дээш, сээң-биле, кыска-даа бол, аас-кежиим дээш назыда мөгеер мен. Мен тынныг чорумда, сен дириг сен, эжим. Назын-биле элекке санашпаайн... А ам мени буруудатпа. Мен оожум... оожум... — деп чугаалангаш, чевег хериминиң иштинче оваарымчалыы сүргей артап кире берген. Кылагар ак-демирде «Кастыңмаа» дээн аттың адаанга доңгурак-биле үжүктөр оюп, бир-ле чүвени бижий берген.

Хүн даглар ыңдынче ажып кирип бар чораан. Хирээ бизи дег кертик-кертик хөлөгелер чевег девискээрин хөме ап, бүдүү соястап кел-ле чыткан...

2

Ынчан чайның изиг хүннери турган.

Кежээликтей апарганда Кастыңмаа суур бажындан кылаштал чанып олурда, ооң адын адап, оожум кыйгырган ышкаш болган. Ол тура душкеш, кудумчунуң ол-бо талазынче көрзүнгөн. Көрүп турарга, ыяштар аразында сандайда бир-ле киж и олурган. Куузумаар идик-хептиг, калбак хавактыг бөрттүг эр киж и. Хөлегед е орар болгаш, ооң арны орта көзүлбес болган. Ол-ла кыйгырган хевирлиг, ол-ла Кастыңмааже кайгаан олурган.

«Бо кым боор?» деп бодап тура, шак ыңдыг идик-хептиг кижини дүүн-даа, ооң мурнунда-даа ийи-үш катап көргенин сакты тыртып каан. Ынчан ол киж и Кастыңмаа чоокшулап кел чорда, хая көрнү бээр ийикпе, азы ырап чоруй баар турганын ол сактып келген.

«Бо кайызы боор?» деп боданмышаан, арай сести аарак чоокшулай берген.

Ол кижн сандайындан уткуштур өндөйип туруп олурда-ла, Кастыңмааның чүрээ кырлаш кыннып, агаар чедишпестеп, чер-дээр саргарып-ла келген. Херимден бир холу-биле туттунмушаан, бир холу-биле салдынып чоруй, чүрээннн дужун сегирип алган. Коргут көрбүшаан, хенертен канчаар-даа аажок кылдыр суксадыр кадып, куурара хона берген эриннерин шагжок шимчеткен:

— Эчис?... Дадайым! Сен сен бе?!

Эр кижн ооң холдарындан камныг алгаш, хөлегеже чеде берген.

— Ийе, мен-дир мен... Сени коргудуптум бе? Сээдеңни мени. Буруудатпайн көрүп көр — деп, бодунуң байдалы Кастыңмаадан дээрэдээр хире эвес, сирилээш үн-биле дилээн турган.

Чүрээн туттунгаш, шимчеш дивейн, шыгырт турупкан Кастыңмаа орталанып кээп, чанында кижнже ам-на бүзүрөп көргөн.

— Уйо-оо... Сен-дир сен харын...

Ынчангаш бо эрткен чылдар иштинде бот-боттары кайы хире өскерли бергенин шинчилээн дег, көржүп алгаш кезек турганнар. Оон харын ам кээп сол-мендизин айтыржып:

— Сандайга олур.

— Олур, олур — дижип, кайызының-даа чугаа-сооду чоорту үнүп келген.

— Ой, дадайым! Домзакка сени шагда-ла өлгөн... чок болган деп чүү болчук? — деп, Кастыңмаа ам-даа бүзүрөвээн чүве дег, меңней аарак кайгап айтырган.

— Ийе харын... Ындыг медээни бодум үндүргөн болгай мен. Кады турган, эрте хосталып үнгөн эш-өөрден дамчыдып аан — дээш, Эчис бажын дырбанган.

— А мында... мында канчап чедип келгениң ол боор?

— Школа тудуу кылып келген бригада-биле келдим. Элээн болу бердивис.

— Аа... Дыңнаан, көргөн мен. А сени чоп көрбежик мен?

Эчис кезек боданы берген. Оон:

— Шаг-шаандан соңгаарга кады өөренип, бот-бодувуска ынак чораанывыста, мен херек кылып кааш, сеңээ кандыг бергени таварыштыржык мен? Утпаан боор сен. Сээң мурнуңга сөглөп четпес буруулуг болгай мен... Хосталып келгеш, көрүшсе, душса деп бодап чордум. Сеңээ душсумза-ла сагыш-сеткилим оожургап, ажый бээр ышкаш кынныр — дээш, Эчистиң үнү чавызап, өскээр көрнү берген.

«Менден ынчангаш чаштынып, ужуражырындан дидинмейн турган-дыр бо. Домзак дыштаныр чер эвези-ле чөп. Берге чүве

ыйнаан ол. Ынчалза-даа бо кижиниң сеткил-сагыжы биеэги хевээр ышкаш...» дээн бодадан Кастыңмааның ишти-хөңнү чымчап олурган.

— Мээ удур херек кылып каан эвес сен. Эрткен-барган чүвени ам чоор сен. Кажан хосталып келдиң?.. Дыңнадың бе? — деп, доңгайбышаан олурган Эчисче ээгип айтырган.

— Үш чыл буруңгаар хосталдым — дээш, Эчис көрнүп келген. Ооң карактары шык болган. — Мен домзакка турумда адам-иём иелээ бурганнаан болдулар, хөөкүйлер. Мээң ажыым ажып чорааш элекке мөчээннер болгаяан деп бодап чоруур-дур мен, хөөкүйлеримни өөртүп-даа шыдавааным ол ышкажыл.

— Муңгаранчыын... Че, ам канчаар. Дириг болганда чурттаар апаар. Багай чүвени катаптавазын бодаар болгай. Ындыг боор ыйнаан... Мен база өөм ээзин энир чоокта чаа ажаадым. Чүү дээр, берге-ле чорду. Чанынга олурган бир кижичок боорга, чоктанчыг болбайн канчаарыл. Берге херек.

Эчис олче хараадал-биле көргөш:

— Ону билир мен. Шуптузун билир мен — дээн.

Кастыңмаа баштай элдепсинмээн. Бо суурга ажылдап келгеш, дыңнап билди ыйнаан бо деп бодап каан.

— Бо суурга үш чыл иштинде каш-даа катап келдим — дээрге, ам харын кайгап, айтыра берген:

— Па, ол канчап чорааның ол? Мында таныыр улузуң бар бе?

— Чок. Чажырбас мен... Сени көрүксээш ынчап чоруп турганым ол-дур ийин. Ырактан бораадап көрүп алгаш-ла чанып чоруп тураум.

— Авайым! Хөктүүңнү. Келген кижичок биле ужурашса... Анаа аан.

— Өглүг-баштыг кижини канчап дүвүредир. Бүгү чүве өскерилген болур болгай. Ынча чылдар иштинде улустуң сагыш-сеткили канчап-даа барган болур ыйнаан — депкеш, Эчис шак дүшкен.

— Ынчанмайн. Өлген-биле кады өлүр эвес, өгленип-ле алчык мен. А ам дулгуяк кадай сураа дыңнааш, ону тегерип келгениң ол ышкажыл але? — деп, Кастыңмаа шала доңгун-дошкуургай харыы берипкеш, эпчоксуна берген.

«Өршээзин, оон ам чел-кудурук үнер эвес. Эрткен-барган чүвени хупура. Ол канчаарым ол?» деп боданган.

— Өглүг-баштыг ыйнаан сен, Эчис?

— Харын... Бир кадай-биле чыл хире чурттадым. Оон ыңай шыдавадым. Арагага туралыы аажок кижиге болган. Бир кижиге оон кырынга туруп бээрге, бо кижиге бергеzi аажок апаар чорду. Хей дээш чарылдым.

— А бодуң кандыг сен ам? Арага-дарыга аан.

— Чок. Домзакка-даа, үнүп-даа келгеш чок мен. Араганы шагдала хей деп бодап, бодумга үзе шииттирлеп алган мен. Ол хевээр аас деп-даа көрбөдим. Ол харын эки чүве чорду.

— Эки болбайн канчаарыл?! Шагдала кире бергениң хайы база ол болган-на болгай. Эки-дир... Оон? — деп, Кастыңмаа сонугап айтырган.

— Ол-ла. Кадайлар бодаар хөөн арай тыртылган чүве... Эскербейн чорааным ол бе, азы кандаай чүвөл, шагдала херээжен улус арага-дарыга сунду чок ышкаш ийик, ам дээрге херээжен чон эр улустан дудак чок чыгыгы ижер-дир. Азы мээң караамга ындыг чүве бе?

«Ытпазын мооң, херээжен улус бактап алган. Бодун билинмес» деп бодап, Кастыңмааның ишти кижиргени хона берген. Хоранныг сөс ооң аксынга кээп-кээп соксаан.

— Кандыг-даа улус бары чөп харын. Ынчалза-даа шупту кайын багай боор деп. Баштыг-сарыылдыг, төлөптиг херээжен чон хөйдүр ийин. Эр кижиге эки болза, кадайлар кай баарыл. Бодуң... багың ыйнаан — деп, Кастыңмаа билип оргаш-ла, дем-не сөглөксээн ажыг сөстөрүниң бирээзин ышкындыра каапкаш, дылын ызыртыган.

Эчис ажынмаан.

— Ындыг харын. Эки кижилерниң хөйү-ле чөп. Домзакка безин ындыг кижилерни көрүп чордум. Шын-на чугааладың...

Хүн даг бажында олурупкан, ынчалза-даа изиг. Бо теректер аразында хөлегедө сериин. Мында шимээнниг-ле чүве — кушкаштар үнү. Үзүк-соксаал чок мыжыраар-чирилээр-ле чүве.

— Орайтай берди. Чанайн — дээш, Кастыңмаа туруп келген. — Интернатта хонуп-дүжүп турар улус чордуңар ала? — деп, билир хирезинде ужуру эдерип айтырган.

— Ийе, бригад оолдары ында, а мен тудугда, вагонда мен. Тудуг кадарар таңныыл база кижиге-дир мен ийин.

— Тудуг доостурга хөй-ле акша алыр-дыр сен аа?

— Харын. Чогум чаңгыс кижиге мээ хөй-даа акшаның херээ чүү деп?

— Че, мен чоруптайн. Улузум чоктап орлар боор — дээш, Кастыңмаа дап берип чыдырда, Эчис доктаадыпкан.

— Адыр, мана... Буруудатпайн көр...

— Хаа! Чеже катап буруудатпа деп кээр кижиге сен?! Чугааладым ышкажыл, эрткен чүве эрткен-дир деп.

— Чок аан. Мында... мээң вагонумга кире каавыткан болзуңза дээрим ол-дур ийин.

— Ол канчаарым ол?

— Мыя бо ышкажыл. Аңаа киргеш бар даан. Өршээп көр — дээн. Эчистиң чалынган, дилээн, кээргенчиг апарган арнынче көрүпкеш, Кастыңмаа ынаарда-мынаарда-даа чок, кудумчуже көргүлээн.

— Азы коргуп турарың ол бе? Ыядыр болзуңза, кижилер база көзүлбейн-дир.

— Чиктийн. Сээң чүнден коргар кижиге мен? Че, баштап олур — дээш, Кастыңмаа шиитпирлиг басыпкан.

Бир кудумчуну кежир кылаштакшак турут девискээринче кирип келгеннер.

Тудугда чаңгыс-даа кижиге чок. Чежемейниң дидим, тоомча чок кылынза-даа, үш танывазы кижиге биле ээн тудугда чоруурун улус көрүп каар ыйна деп, Кастыңмаа арай ыядып, сестип, ында-мында чыып каан демир-дес, бетон, кирбиеш аразы-биле Эчистиң соондан дүрген-дүрген басып олурган. Вагоннун эжи ооң соондан хагына бээрге, ол ам-на чийги-биле улут тынган.

Эчис ооң байдалын эндевээн. Ынчангаш дегийт-ле сандайже олурарын чалап:

— Ам канчаар. Ажырбас. Үр тутпас мен — деп, бичежек столга аҗш-чем, шай-суксун салган.

Кастыңмаа аҗш-чемге дегбээн, шайны харын суксаанын чидирип иже берген.

Бир көөрге, Эчис ооң баарында бир-ле чүве чугаалаар дээн сагыштыг, оозун чугаалап чадап, ийи холун ууштаан турган.

Кастыңмаа олче элдепсинип көре берген.

Эчис:

— Кастыңмаа, бо хүннү черле утпайн чордум. Дүтээ-даа, маңаа-даа бодап, эки сеткип, таалап сактып чордум. Сен база утпаан боор сен... Ам бо хүн меңээ ийи дакпыр өөрүнчүг... — деп чорда, Кастыңмаа:

— Ол кандаай хүнүңүл? Шөйбейн, дүрген чугаалавыдам, Эчис — деп, ооң кырынче соок сут куда кааптарын билип ора-ла, үзе кирип, далаштырып айтырган.

Эчис бичии када шак дүшсе-даа, дыңнавайн баар ыйна бо дээнзиг, шынап-ла дүрген-дүрген чугаалай каапкан:

— Шагда аан. Чайның бо хүнүнде, өөренип кирер экзамен үезинде бир дугаар душтувус чоп. Арыннарывыс көржүп, танышкан хүнүвүс бо ийик. Сагынмайн-дыр сен бе?

Кастыңмаа кайгап-ла каан.

Шагдакы, база-ла мындыг изиг хүн, институттуң ышкам апарган узун коридору, ында эжик бүрүзүнде бөкперлешкен танывазы оолдар, кыстар Кастыңмааның караанга көстүп, үзүк-соксаал чок шаалаан-шиилээн шимээн-дааш кулактарынга дыңналып келген ышкаш болган.

— Дадайым ай! Ындыг-дыр але?! Кым ону сактып чоруур боор. Авай, авай...

Кастыңмааның ыя аңаа өөрүй бергенин көргөш, Эчистиң арны чырый берген. Удуур талазынче кире халааш, пөсте ораап каан чүвени Кастыңмаага сунуп чыда:

— Бичии белекчигеш-тир ийин. Хүлээп ап көрөм — дээн.

— Бо чүңүл? — дээш, Кастыңмаа тудуп алган борбаан чаза берген. Баштай уштунган чүве аржыыл болган. Самбай кадак-даа ышкаш улуг, торгу ак аржыыл болган. Бир аңгы ак-көк пөсте ораап каан аар чүвени чазып чыдырда, оозу хойнунга төк кээп дүшкөн.

— Даш, даш даадым! Бо кандаай чүвөл?! — деп, топтап көрө бергөш, база-ла аңгаадап кайгап калган.

Сарыг чонар-даштан ооң таныыры аажок-даа ышкаш уруг олче кайгап олурган. Баштай харын танываан. Кайгамчык уран-шеверибиле чазап, чонуп кылган даш дүрзүнү аңдара-дүндөре тудуп көрүп ора, бо дээрге мен ышкажыл мен деп чүвени ол ам-на танып, билип каан. Чүгле аныяанда — бичиизинде. Кастыңмааның бүгүлө хан-дамыры дүрген-дүрген эргилип-сол, хөрээниң ишти тааланчыл, чаптанчыл чылыг-биле долуп келген. Эдептиг чараш чалыы назын хеп-хенертен бо кээп, от-көс дег изиг чалыны-биле ону хөме таварыпкаш, ам черле кижичетпес аргажок талыгырже ырап бар-ла чыткаң ышкаш кыннып келген. Сактып четпес тааланчыл-даа, сөглөп четпес кударанчыл-даа...

— Ой, канчап бардың?!

— Анаа, анаа... Каям сугдан — дээш, Кастыңмаа сумказындан бир-ле эм ап пактапкаш, Эчистиң сунган суун соондан иже каапкан.

— Ынчап барган кижидир мен ийин, Эчис. Хоочураан.

— Чүл? Чүрек бе?

Кастыңмаа бажын согаш кылып кааш, чутааның аянын өскээр угландыра берген. Демги чонар-дашта бодунуң дүрзүзүн топтап көрбүшаан айтырган:

— Бодуң кылдың бе?

— Ийе.

Кастыңмаа олче ам бир янзы кылдыр көөр болган. Ооң карактарында эдепсинген сонuurгалдың, харын-даа хүндүткелдин ора-сомазы ышкаш хензиг отчугаштарның чырыш дээнин Эчис эскерген.

— Домзакка чазап өөренип алганым ол ышкажыл. Кижин албаарап, тенек аарый берги дег хостуг үе хөй боор. Бир-ле чүве бодап, кылып, ооң-биле ажаанзырап, ооң-биле үе-шак эрттирер.

— Дыка чараш-тыр. Шевериң аажок кижин-дир сен. Чогум институтка-ла чуруур, бижиир ийик сен... Чаа, белзэн дээш улуу-биле четтирдим. Мен ам чоруптайн. Орайтай берди — дээш, Кастыңмаа туруп келген.

Ам-даа хөөрежип орап болза бо деп күзезе-даа:

— Улузуң манай берген боор харын. Эки чедер сен — деп, Эчис ону тудуп саадатпаан.

Кастыңмаа эжик тудазындан ап чыда:

— Улузуң-даа дээриңге, авам, дуңмаларым бар. Ол-ла... Ашак-биле үр-ле чурттаан улус-тур бис, ол хирезинде... төл чок болган. Бурган башкы ындыг аас-кежиктен мени кызап каапканы ол ыйнаан. Азырап алыр дээрге... кадык багай. Улустуң ажы-төлүн хей черге өскүссүредип кагза канчаар дээш база коргар-дыр мен... Че, че! Чугаам көвүдээш туруп бердим. Байырлыг.

Эчис бо ужуражылганы шагда-ла күзеп, боду чогутоккан-даа болза, аңаа чүдүрлүп келген өөрүнчүг-даа, идегенчиг-даа бодалдары-биле ажаанзырап, артында-ла аартай берген ышкаш чыдып калган.

А Кастыңмаа ол бүгүнү дүвүрөп бодап, сеткил-сагыжының бир-ле ырак булуңчугажында бырлаңайны берген чылыгны эскерип, божуу-божуу баспышаан чанып бар чораан.

Мээ-медерелдиг болганда, кижин бодалды төрүүр, бодал күзелди төрүүр. Ол бодал-күзел-биле ажаанзырап, кызып шырбайып чоруур кижин хөөкүй кээргенчиг. Чүү-даа чүве сагыш-биле бүде бербес

болганда, бодал-күзел кижиги амытанның амыдырал-чуртталгазынга аажок аар болгаш артык шүүделди, дүвүрелди болдуруп кээри албан. Ооң чылдагаанындан сагыш-сеткилиниң дыжын хараар, оон шүүтсүнер-даа кижилер турар-ла. Бодунуң угаан-медерелин албадап, чамдыывыстың бодап четпези күзелче шыгаап, кызып-кылайып чоруурлар-даа бар-ла.

Ынакшыл — амыдырал болганда, ону күзевес, бодавас, ооң изиг тыныжынга алыспас кижиги бар бе? Чок-ла боор. Дириг амыдыралдың туттунуп-халбактанып кээр бойдус чаяалгалыг кайгамчыктыг хуулгаазын дөзү — ынакшыл ол ыйнаан харын...

Хүл адаанга бүдүү бузурап, ышталып чыткан кезектер дег, Эчис биле Кастыңмааның чүректеринге бүлүрөңейдир имистелип чораан көсчүгөштер чалбырааш болуп хын үнүп келгенинге кижиги элдепсинер, кижиги кайгаар хире эвес-ле боор.

Эчис биле Кастыңмаа ынчаар-ла ужуражып, дужуп турар апарганнар. Бир шагда оларны ийи чара октапкан коргунчук тамы дег тигниң эриктери чоорту чоокшулажып келген турган чадавас. Тудут ээнзирээн, ыржым дүнелерде таңныылдың тар вагону ажыт-чажыт чок сымыражыг-биле, билчилгениң изиг куспаа-биле долуп хонар үеден бээр элээн болган...

Бир кезээ Эчистиң чаштынып-чажырнып турбайн, кады олуржуп чурттап берзивиссе кандыгыл дээн айтырыынга, Кастыңмаа:

— Бичии манаалы... Чок болган кижимниң чылын оода эрттирип каайн. Улус мурнунга эпчок болгай. Дөргүл-төрели-даа кижизиг, топтут улус чүве. Оларга-даа хүндүм болгай. Манаалы... А чажырныр дээриңге... улус-чон мурнунга ынакшылывыс ажык турар үевис эрткен кижилер ышказыл бис — дээн.

Эчис ол чугааның чөптүүн билгеш, оон ыңай кызытпаан. Ажырбас деп бодап каан.

— Арага-дарыже кажан-бир сундуга бербес ыйнаан сен? Ынчаар болзуңза мени өлүргениң ол. Ам хоржок... шыдавас мен — дээн, Кастыңмааның ойнай-сылдай шенээн айтырыынга, Эчис ооң баарынга дис баштап олурду дүшкөш, шын-на сеткили-биле:

— Ынча диве, сарыым. Ол чүү дээриң ол?.. Хосталып үнүп келгенимде кижиги салдына берги дег дыка берге үелер меңээ турду. Ынчалза-даа арагаже черле туралавадым. Арага ижер күзел-даа чок болган. Сөзүм ол — деп ааш кынган.

Кастыңмаа ооң бажын бодунче чыыра куспактапкаш, эргеледип чыттап, таалаан-даа, кудараан-даа сеткилин чажырбайн чугаалаан:

— Хөөкүй эжимни... Кээргенчиг бодумну... Сен чок эрткен үениң харааданчыын, эгидип аар арга чогуун. Өлүгленип калган чораан бо көксү-хөрөктің ам кээп саргып аарыбырын. Бо хенертен сөктүп келген аас-кежиим меңээ дүжүм-түлүм-даа ышкаш кынныр. Чамдыкта корга-даа бээр-дир мен ийин, эжим. Үе бо хевээр турар болза...

Мындыг үелерде Эчистиң сеткил-сагыжы бичии ынай-ла апаар. Кастыңмаа ооң ындыын билир апарган болгаш, ыыттавайн баар. Ам бо байдал, аас-кежиктиг хүннер ол ийиге канчаар-даа аажок эргим, үнелиг болбастың аргазы чок. Ужу-кыды көзүлбес ээн ховуга чилчиин үзүлдүр асчып, дилежип келгеш, ам кээп тыпчып алган өңнүктер дег, кайы-кайызынга-даа ханып четпес чоок, өөрүнчүг, күзенчиг. Кастыңмааның чүгле ишти-хөңнү чалгынналган-чакпаланган эвес, а арын-шырайында аас-кежиктиң тодуг өңнери турумчуп доктаап, ында-мында дөстөктөри көрүксенчиг болуп, чаражы-даа дам барган.

Ынчаар-ла хүннер-дүннер олчуп-солчуп эртип, күс-даа дүшкен. Теректерниң бүрүзү онуп, башкылы эстеп дүжүп, херим-кажаа үзүк-чириинде бок бооп тырлып эгелээн.

Бир кежээ Кастыңмаа ажылындан чанып бар чыда, далаш кире дүшкен. Ооң арын-шырайында корткан-даа, девидаан-даа ышкаш аян бар болган. Суг пактай каапкаш, Эчиске:

— Мен эртежик чанайн. Даарта эмчилээш келийн — дээн.

— Чүрээң бе? — деп, Эчис корга берген.

Кастыңмаа тывызыксыг хүлүмзүрүй каапкаш:

— Чок, чок, Оом эвес... Че, келгеш, чугаалаар мен — депкеш, далажы сүргей ыңай болган...

Кастыңмаа хоорайга эмчилээш, ийи-үш хонгаш келген. Торгу көжеге ындында дең кандыг ийик, шак-ла ындыг колдуну Кастыңмаа хоорайдан хойлап алгаш келген ышкаш болган. Эддепсинген, кайгаан аян-шинчи бар-даа болза, ооң арын-шырайы ындыг бүдүү чырыткылыг өөрүшкү-маңнайга бүргеткен келген.

Улус-даа дыңнап каар чүве дег, ол дүне Эчистиң кулаанга Кастыңмаа:

— Эддеп. Бодадан үнген, ам бодавайн-даа чораан чүвем-дир ийин, эжим... Уруглуг болур-дур бис — дээн изиг-изиг сымыраныындан Эчис кайгап калган. Сыртык дег тааланчыг чымчак докпак-биле ооң бажынче удапкан ышкаш болган. Сеткил-сагыштың кым болганы бакылай албас ханы дүвүнге төл дугайында

күзел чажыды-биле чурттап чораан болгаш, ынак кижизиниң ол медээзи аңаа бужар-ла өөрүнчүг болганы чөп.

— Шынап бе?! Аа богда, сарыым! Экизин! Экизин!.. Оол бе, кыс бе?.. — деп-ле, Эчис оозун эргеледип, чассыдып шаг болган.

— Та оол, та кыс. Оозун ам дээрезинде кым билир боор.

— Оол болза Женя... Женечка деп адаар-дыр, шүңме?

— Ыяап-ла оол боор эвес. Кыс болза?

— Дөмей-ле... Женя.

— Евгений... Евгения... Чогум чараш-ла ат-тыр... болур чүве болза... Эмчилерим чамдыызы чөпшээревейн турары база бар чүведир ийин. Назы-харың, хоочуң дээр сагыштыг. Ындыг-мындыг деп харыы-даа бербедим... Канчаайн, эжим?

Ол медээден өрү шурап, дешкилектей хона берген чүректин база сарыылдыг сериин бодалдың изиг, соок чалгылары ону хөмө ап, мурнун былаажып турза-даа, харыыга ол чигзинмээн:

— Эмчилер хоржок дээр болза, хоржок боор, сарыым. Өршээ, мен-не коргар мен.

Кастыңмаа Эчистен так кужактаныпкаш, ыглаар чыгыы сымыранган: — Төлдүг болуксаарым база аажок-тур ийин, эжим. Бичии манаар-дыр шүңме? Анаа-даа бооп чадавас. Эмчилер шыдаар-дыр ийин, аргазын тыптар...

Бот-боттарынга ынак ийи кижиниң аразынга өөрүнчүг, күзенчиг-даа бол, ындыг шала тыртылчак чажыттың тывылганындан үр болбаан боор.

Ужуражыр, кээр болгаш, бир кежээ Кастыңмаа келбейн барган.

Эчис орайтап караңгылай бергенде уткуп аар сагыштыг, суурнун адаа талазынче басыпкан. Кастыңмаа-биле чаңгыс удаа эвес ыңай-бээр эрткени азыглап, чириктеп дорт-дорт чоруп олурган. Бажың чоокшулап келгенде, Эчис кайгап тура дүшкен. Соңгаларда, верандада, даштын-даа сайгылгааннар кылкан, чырык, элээн-не кижилер чыылган, шаараңнашканы көзүлген. Отче чажыпкан үс дег ыгт-шимээн хөрлээлей хонуп, ыы-сыы-даа ооң кулаанга дыңналып келген. Коргунчуг каразыгдан Эчистиң арны-бажы дирчиңейндир адыйып, чүрээ хөрөктөн ушта халыгы дег кыннып келген. Хенертен ырбаңайны берген буттары-биле илгип чоруй, караңгы азыгга олурупкан. Частырыг чадавас дээш, ол-бо бажыңнарны дээр-актай көрүп, бажыңдан үнген, кирген кижилер аразындан Кастыңмааны дилегзинген. Ол көзүлбээн. Эчис даштын турган, таакпылашкан улус аразынче кирип келген. Бир танывазы ашак кижиге таакпы сунарга, оозу:

— Ах, тоо чок-ла болду, оглум. Суглап чорааш, моорап кээп дүшкен. Ол-ла болган-дыр, хөөкүй. Эмчилер чадашты. Кончуг чээним уруг болбаспе, халак — дээрге, Эчис канчап билир дээн сөөлгү идегелин ышкыныпкан. Ам билдинген. Буттары ону чайгаар-ла бажыңче киире берген. Эчис дөрже көрүпкеш, дегийт-ле улус аразыңга олура дүшкен. Ханада улуг хевис баарында орун. Ооң кырында чыдар кижиге шынап-ла, Кастыңмаа. Торгу тон эштип алган удаан ышкаш чыдар. Арын-шырайында човалганың кандыг-даа ис-демдээ чок. Эдепсингенде азы корткаңда «Дадайым!..» депкеш, улгаттыр көрүп келир кыдырык кара карактары шимдинчек... Ол карактар ам кажан-даа ажыттынмас, эргелиг чырыын саара көрүп келбес деп бодапкеш, Эчис көксү-хөрээн өрттендир чип, тыртып келген ызыңга шыдашпайн, бар шаа-биле туттунмушаан, дашкаар үнүпкен. Согур-мугур амытан дег эжик-хаалгага үзүп-моңнап чоруй, күскү караңгыже көзүлбейн барган...

...

Хан-дамырывысты шаарартыр өттүр хап, чүлдү-чүрээвистиң изиг, чалыы күжүн элзедип аппаар үениң дүргенин, доктаадыптар арга чогуң!.. Ол ээлбес. Ийе харын, эрткен-барган үевистен бисче дедир эглип кээп болур чүве база-ла бар. Ол дээрге, аныяк-чалыы үевисте бодал чокка кылывыткан хай-бачыдывыс болгай. Сагыш-сеткилди, арын-нүүрнү хемирип-хемдип, оя чий бээр халактанчыг хараадал бооп эглип кээп болур. Мээ-медерелден ону ам кижиге балап-даа шыдавас, ап октап-даа шыдавас. Ындыг үең шагда-ла эрткен болур, бо үең чедишпес боор. Ол ера-багыңның кавыны ол үеде чоок чораан кижилерге чүү хире бергел? Сөс-биле сөглөп четпес-аарышкылыг! Өршээзин! А бо арткан үеңни бодал кээриңге оон-даа дүрген аттыгып бар чыдар. «Адыр, ам-на! Ам-на!» деп, соондан сүргеш-даа четпес сен. Сээң огулуг кылдыр чурттап эртер ужурулуг үең ышкындырган болур. Үе доктаар арга чогу-биле, дүргени-биле кээргел чок. Ийе, харын, үе эм бооп болур. Ынчалза-даа... шииткекчи бооп эглип кээп болурун кижиге амытан утпас болза!...

Дөргөн тос хонук.

Кастыңмаа хөөкүйнү ажаагандан бээр үр-даа болбаан ышкаш. Бир ай ажыг үе билдиртпейн караш дээн.

Эжи-өөрү, чоок кижилери хонук эрттирип, хөөрге үнүп келгеш, ынчан харын кайгап кааннар: «Кастыңмаа» дээн аттың сыр-кожа адаанда тода болгаш шевергини-биле оюп сиилбээн «Женечка» деп аттың тыптып келгенин эдепсинип көргөннер. Удур-дедир айтыржырга-даа, оларның аразыңдан ооң ужурун билир кижиге ол үеде чок болган...

ШҮЛҮКТЕР

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

МЫНЧААР ЧУРТТАП ЧОРУ-ЛА МЕН

Каяа-даа бол баарымга,
Кандыг чурттап чору сен деп,
Кижн буру айтырарга,
Кижиргенир апарган мен.

Ырак-чоокка мегелээш чоор,
Рынокка ыгылыпкан,
Ээжектерим кызанайндыр
Эленайнып чору-ла мен.

Хүрештерниң көвүдээнин,
Күжүр боттуң күшпүгенин.
Байырларның көвүдээнин,
Багай боттуң майтайганын.

Чидиг бижек, чинге баг дег,
Чивиин болгаш шириин шагда
Эр-ле боду кыспас болза,
Эрлик оран мыяда-дыр.

Байгы хевим селиттиниң,
Багай идиим септеттиниң,
Эрги-каксым чамап кедип,
Эктим бүдүн чору-ла мен.

Бүдүн айда пенсиям үдү
Бүдүп калган ышкаш боорга,
Чувүрүм баан дыңзыдыпкаш,
Чүгүрүүм-даа дам-на баар-дыр.

Чиир чемим кызыгаарлааш,
Чиик өртеп дилеп маңнап,
Чииженнерге мөлчүттүрүп,
Чирик дуглап чору-ла мен.

Амгы чиктиг силенең өйде
Аш-чем өртээ улгатканда,

Ишти куруг соодукчум
Ичеп алган турар-ла-дыр.

Шилдер чыгыры арыг болгаш
Чилик ажыл, ынчалза-даа
Чушкуум дырбааш, контейлерлер
Чушкуур чыгыы апаар-дыр мен.

Кодум ишти холураары
Кожа кижээ дыңналгы дег,
Хылдыг хөгжүм ойнаан ышкаш,
Хылы-ырткайнып чоруур-ла-дыр.

Эгилерни шаарартыр
Эгипкеш-даа шырбаярга,
Идегелдин аак-кээги
Идек-дадак болур чорду.

Аажы-чаңым чымчак болгаш,
Ажы-төлүм чассыг өскен.
Мойнумда ам ушкажыпкан,
Могаттынып оرارлар-дыр.

Олар база эштиг-коштуг,
Оолдуг, кыстыг апаргылаан.
Бисти черле пенсионер деп,
Билир безин хөңнү чоктар.

Ону эккел, мону эккел,
Ону сат дээр, мону сат дээр.
Кажан черле угаан кирер,
Канчап барган төлдерил бо?

Чириңер чүгле эът, мүн,
Чииренчиг силер дээрге,
Халаачыктар быжыргылаар,
Кадай харын шымбай ийин.

Ижи кижиги турупканда,
Иживис суг шуудай бээр.
Ала-дайлар баглаашта дег,
Алаадайлар кай-даа барбас.

Эзириктиг тыңдым турда,
Эзиририн уттур-дур мен.
Ногаарарган дачам база
Ногааларын өргүп бээр-дир.

“Экономну экономнаар” —
Эки номнал база турду.
Шапты үе турган-даа бол,
Шалпыкын-на чораан-дыр бис.

Аартай берген чуртталгамда
Аарый-ла бээр аларган мен.
Чамдык хуурмак лама-хамнар
Чанчык дүвүн арттырбас-тыр.

Хилеп, сүртеп чорзумза-даа,
Хлеб, сүтке аскыр-дыр мен.
Ынчалза-даа водкаа үскеш,
Ыргаңайны бээр-дир мен.

Аргаланып чорумда-ла,
Акша чээрлер база бар-дыр.
Менде көпөй чогул дээрге,
Мендилешпес апаарлар-дыр.

“Даай” дээштин, таакпы дилээр,
Таньвазым “чээннерим” хөй.
“Төрелдерге” кончутпас дээш,
Дөрттеп-бештеп сунуп чор мен.

Шалың алгаш, чамдык кезиин
Шалданнааже чажырыпкаш,
Кадайымга кончуттуруп,
Калдаңайнып чору-ла мен.

Бойдус ынчаар чаяап каанда,
Боой тудуп алыр өвөс.
Хире-хире иже кааптар
Хирем ындыг хирээн-дир мен.

Өрө-шире далайында
Өрү карбап, өө тынып,
Ыт ишпес кара сугда
Ылт чок салдап чору-ла мен.

Ынчангаштын солуннарда
Ынаар сөөлгү арыннарда
Кажыыдалдар аразынга
Кажаалады бербес боор мен.

Хеккүлештир эдил-эдил,
Хертеш дээрим база магат.
Көккүлештир үнүп-үнүп,
Хөкпеш дээрим база магат.

Чажырбас мен, чурттаанымнын
Чажыңы-даа болур ыйнаан.
Арат-чонга чагъым ынчаш,
Арттырып каар бодап чор мен.

Адааргажыр, өжээргежир,
Ат-ла болган тывалар бис.
Ырланышкан ыттар безин
Ынчаар черле балдырлашпас.

Бети дээрге, мени көргер,
Бертик-бежел чыгыы чор мен.
Кудумчуже чүгле хаая
Кужурзурааш үнер-дир мен.

Ок-боонун оду чайнаан,
Оор-суктуң холу узаан.
Бижек бизи кылаш-ла дээр,
Бир-ле черде өлүм болур.

Кижиге тыны өскүс анай
Хире-шаа-даа четпес болган.
“Кызыл дептер” кылбас болза,
Кырлып төнөр чыгыы-дыр бис.

Мынчаар хержир болзувусса,
Мыяавыстың кургааны ол.
Чечня дег, салым келзе,
Чевег-хөөрден ыравас бис.

“Мурнун хынаар, соон истээр”—
Бурунгулар кайыын эндээр.
Өгбелерниң өндүр чагыын
Өтгө, черге утпаалыңар!

Очалаңны шорбарлапкаш,
Очулдуруп чарлавас мен.
Хары чоннар дыңнап кагза,
Харын улам кочулаарлар.

Арагачы тывалар деп,
Аттыг-чарлыг апарган бис.
Моолдарга сөглеттиргеш,
Моожураан турдувус чоп?

Чурттап эрткен үевисте
Чурум-корум турган чүве.
Коммунистиг дужаал-ла дээш,
Кончаанының херээ чүү боор?

Арган-кырган мен-даа канчаар,
Аргастанып чурттай бээр мен.
Ажы-төлгө берге-дир ийин,
Ажы-төрүп көрээл, чонум.

Тываларның улут хамы
Дыңгыл үннүг Сайлык Канчыыр
Мени аштап арыглап каан,
Белен-селен чортпас боор мен.

Хайыракан, Ыжым чону
Хайырлапкан тедем четкеш,
Ийи-Талда аъдым мунгаш,
Ийге-даа-ла илдикпес мен.

“Чалгаа кижиге чазын калыр,
Чарык булгээр күзүн калыр”.
Ал-ла боду баштыг болза,
Ам-на харын солун өй-дур.

Бичии-бичии бижип-даа каап,
Бичии-бичии ижип-даа каап,
Мынаар бажым дергилеп каап,
Мынчаар чурттап чору-ла мен.

1995 чылдың январь 1 —

1997 чылдың январь 1.

Авторнун бодунуң чураан баштак чуруу.

КАВАЙЫМНЫ ХАТ ЧАЙГААН...

Мээң көшкүн өгбелерим
Вектерни эргий, солуй
Кадыр даглар кыры-биле
Кажан-кезээ көжүп чоруур.

Хүрең чалым ортузунда
Хүннүг ужар чөлээштелген.
Ооң даажын дүне-хүн чок
Оол шаамдан дыңнап өстүм.

Ынчангаштын хөөмейлээр,
Ыраажы-даа болган боор мен.
Хөңнүм-биле бойдузумга
Хөөннешкен элдеп хей мен.

Өгнүң дүндүү Чеди-Хаанче
Өрү дээрже көрүп алган.
Кавайымны хат чайгаан,
Авайымны салым чайгаан.

Сылдыстыг дээр адаанга мен
Сыгырганы дыңнап өстүм.
Авам Ай дег, авам Хүн дег
Ам-даа мени чылдып чоруур.

Оглу мени чүктеп алгаш,
Олут-чыдын черле көрбөс,
Кенгуру дег челип чоруур
Кээргенчиг күжүр авам.

Аныяанда човуландан
Аза бээрин билген ышкаш,
Чүгөн дагжаар кулунчакты
Чүгө меңээ баглап берген?

Кадыр арттар ажары дег,
Амыдырал шорулгактыг.
Кайы-даа үе азыралы –
Ажыл, ажыл, ажыл, ажыл...

Чүглө харын арын-нүүрүм
Хөөгө борап чорбааным шын.
Чүгө дээрге, эжим-өөрүм
Хөңнүн чылдыр сеткилим бай.

... Чаш үем чүү шагда
Сагъжымда бүлүрөнээр.
Чайлаавыста хүннүт ужар
Шалкын челээш чайып ойнаан.

Хоорайга назы дөгээш,
Холураашты бодаар-дыр мен.
Ховар өткүт сыын үнүн
Хооп барып дыңнаан болза.

Кадыргыны кылаңнады
Катап база элче шөлип,
Элээди чаш үем изин
Эргип барып көргөн болза.

Кавайымны хат чайгаан,
Авайымны салым чайгаан.
Кадыр эзим даажын мен
Ам-даа көвей дыңнаксаар мен.

02.03.1997,

14.01.2002.

* * *

Сайзанаавыс дажын канчап
Үер безин үрөвээн-дир.
Чараш өөвүс эжиин канчап
Үрөп каан сен, күжүр эжим.

Сарыг даштар, шаңгыр даштар
Үе-биле канчап оңмаан.
Сарыг хүнүм алдын херел
Үстүвүстен чашпышаан тур.

Үүлө-чолун, өг-бүлөң
Чаазы-биле буурап дүшкөн,
Нүгүл-хопка тудуп чирткен
Сагъжыңның ирийн але.

Сайзанаавыс дажы канчап
Чаа хевээр чыгтышаан-дыр.

12-14. 01. 2002.

ЧЕР ИШТИНДЕ КИЖИ

Кымның-даа кырында
сылдыстыг көк кудай,
Кымның-даа кырында
херелдиг алдын хүн.
Чүгле мээң кырымда
кара чер, довурак.
Чүгле мээң кырымда
кудумчу, оруктар.

Кым-даа бол бажыңныг,
эжлинче кире бээр,
Кым-даа бол өрээлдиг,
эжин-даа чалап аар.
Чүгле мен өрге дег,
чер адаа кирер мен,
Чүгле мен бажың чок,
сеткилим караңгы.

Кым-даа бол ажылдыг,
акша-шалың алыр,
Кым-даа бол төрелдиг,
аыш-чемни дилеп аар.
Чүгле мен ажыл чок,
бок чушкуп чору мен,
Чүге-ле ашты мен
бо хүн көрүп чор мен?!.
Кыштың соогу кончуг,
донуп өлүр эвес,
Кышкымны кым дыннаар,
чер адаа муңгаш.
Аргажоктан шил чыып,
амыдырап чор мен,
А Кашин менче
холун сунуп келбес...

14.-15.01.2002

Сайлыкмаа КОМБУ

КЫШКЫ ХОВУ

1.
Ак хар пышкан хову дургаар
Аай, дескээр истер пыыгы:
Авам ширтээ хээлиг арны.

2.
Алдын чайыр чырыын дозуп,
Алмаз-харлар кылаңнажыр:
Авам билзээ херел-саарыы.

3.
Харга өңнөш хензиг астар
Халып, шурап, сывырташкан.
Халыын назын хар, соок дивес.

4.
Каарганнар ында-мында
Кажарарып көзүлгүлээр.
Кавай чери сорунзалыг.

5.
Хоюг акжыр чөөк бүргээн
Хову, шөлдер шулу мөнгүн:
Хорагайның ховар өңү.

6.
Кызыл дилги хову кежип,
Кырлар уунче челивитти:
Кызыл хүнүнү чүгүрүүн-даа.

7.
Улдуруктун чоога черден
Улуушкуну дыңналып кээр.
Уржук, түвек медээзи-дир.

8.
Улчумал ай дүмбей дүне
Удаан ховаа саадап эртер.
Ужуражыг уян, эриг.

9.
Чывар-сырын ынакшылын
Сымыранып сөглөп хонар.
Шың хар чоорту шимчеп, эриир.

10.
Хыраа, шаңга хээленген
Кылын энчээн хову чаткан
Кырган-ачам уран тоолу.

КЫШКЫ АРГА

1.
Чогла-чогла ожук харлыг
Чодур шиви негей тоннуг:
Чоргаар түрлүг Ак-Сал ирей.

2.
Конгулундан дийнчигештер
Хоюг чийк-чийк самнап үнгөн.
Хоор арга оттуп келген.
3.
Шыргай чыраа аразында
Чыдын-турлаан элик кагбаан.
Сылдыстыг дүш ону шуглаан.
4.
Шаараш арга кежир самнаан
Чараш-аңның изи тода:
Чаш ак харда угулза-хээ.
5.
Шарлан күжүр кууарып,
Шалдагар соок кудараан тур:
Чаңгыс бүрү безин артпаан.
6.
Койгунактар ында-мында
Кокпаларда ходуңнашкан:
Хола-хаактар самнагылаан.
7.
Торгу торга дытка хонуп,
Торуладыр соктап, чемнээн.
Тойлу арга сергеп келген.
8.
Ижээнинде мажаалай ам
Ийи оглун куспактапкан.
Иешкилер – эриг чурук.
9.
Чыьйт-чыьйт джип, чочагайны
Чыьп чиген шийжектер
Чыдыйышкан ужуккулаар.
10.
Хөлдүг чолдуг уран тоолдуг
Хөлегелиг кышкы арга
Хөйнү сөглөп, хөөрөп турар.

АЙТЫРЫГ

“Черле чогуу чүү мен? ” - деп, бодумнуң-на
 Сеткилимге амыр бербей, айтырып-ла,
 Катап-катап боданып-ла, шүгдүнүп-ле,
 Кастынгылаан дедир-даван апарган дег,
 Бодумче-ле ишкээр кирип, харыы дилеп,
 Бодум хөңнүм хандыр-хандыр казып чор мен.

Аажы-чаңым, сеткил-бодал бүдүжүмнү
 Авый-шавый, аай-дедир эптеп тургаш,
 Тип каан өг дег, амы-боттун ишти-даштын
 Тилин безин арттырбайн-даа шинчиirimге,
 Чүмү-биле чаңгыс сөске сөглээр эвес,
 Чүзүн-бүрүн чүүлден бүткөн кижги болдум.

“Бар-ла турган бодум бо” - деп билип чоруур
 Мага-ботту ада-ием төрүп каан-дыр,
 Эгүүр шагдан чурттап чораан өгбелерим
 Эргим төрөөн дылын меңээ арттырган-дыр –
 Бо-ла бүгү маргыш-даа чок мээни кылдыр
 Боду чогуу, өзөөм болуп бүдө берген.

Ооң соонда оон-даа өске хөй-ле чүве
 Оода-ла бир хензиг изин амы-ботче,
 Дашты безин ойбактап каар дамдылар дег,
 Таңмаландыр кирип базып, удазынын
 Бүгү боттун сиырлеринче, дамырынче
 Бүдүр даарап, аргып, сырып каалкан боор-дур.

Чырык черниң эң-не арыг аян-хөөнүн
 Чымчак уян сеткилимге шыгжап чораан
 Авам хөөкүй оглу мени өпейлээрге,
 Аа сүдү, үнү-биле меңээ өргөөн
 Өртемчейниң хуулгаазын аялгазын
 Өзөөмче кирип сиңирип ап өзүп келдим.

Арга-эзим, тайга-сынның, ховуларның
 Аадып чайгаан кавайыңга андаштанып,
 Оят-сиген, ыяш-даштын айдыс чыдын
 Ол-ла хевээр хөрөөм долдур кири тынып,
 Бүгү боттун адырылбас кези кылдыр
 Бүдүжүмче бириктирип өзүп келдим.

Изиг-халыг чалыы өйдө чаңгыс көргөш,
 Ижиккеним, ынакшааным, мээң сарыым

Алыс боттун ол-бо кезин "Бо мээң-дир" -деп,
Аңгылаптар арга-даа чок, катчып бүдүп,
Өрттедирге, кактаарга-даа адырылбас
Өзүм ханы, чүрээм дөзү болу берген.

Салымымның эң-не дээди улуг белээн
Сарыым меңээ өргүп берген – төлдерим ол!
Багай чассыг оглум, кызым сактырымга,
Пашты ажа хайнып чыдар сүт-даа ышкаш,
Чүрээм ажа хайнып баткан ынакшылым
Чүмү-биле мени чаартып арыглаар-дыр.

Чаъска чунуп, арыгланган бойдус ышкаш,
Сагыш-хөңнүм карактары ажыттынып,
Азарганчыг чаш төл ышкаш, көргенин-не
Ак-кара деп, эки-бак деп аңгылавайн,
Долгандыр бо делегейже хере көрүп,
Доозазын ол-ла хевээр хүлээп чор мен.

Чалгыннары чечектелген ховаганны
Чаа-ла көрүп, танып билген амытан дег,
Чиик-чиик ушкан оон соонче үр-ле кайгал,
Шимээн-дааш чок турарымга, чарыннарым
Боттары-ла чалгыннар бооп хуулуп турду –
Бодалдарым хостуг ужар ужуру ол.

Кударанчыг күскү дээрде эдил эрткен
Куштун үнү — карактарга көзүлбес бол, —
Шак ол куштун чүү-биле чүглөп кылган
Часпас адар согун болуп чүрээм өткеш,
Ханым, сөөгүм, сеткилимче сиңип киргеш,
Катаптанмас үнүм болуп дыңналып чор.

Чайны дургу шуугап чайлаан бүрүлери
Салдырткайнып, тоглап калган чаңгыс терек
Адырарган будуктары дээрже сунуп,
Аарышкызын ыт чокка сөглөй бээрге,
Чанынга мээң кады хөлзээн бодалдарым
Чаңгыс аай чок, адыр-адыр болу берген.

Башкы харның мөңгүннелген харжыгажы
Баарымга салдай аарак бөөлдеңгилээш,
Адыжымга хонуп алгаш, сөөлгү катап
Айыраңнап, чайнай каапкаш, эсти бээрге,
Чаңгыс дамды караам чажы болуп хуулуп,
Чартык-чамдыым апаар чоржук – хүлээп алдым.

Тывызыктыг дүп чок дээрже дүне-хүндүс
Дыка-ла үр хандыр көрүп чоруур болгаш,
Хөңнүм база шак-ла ындыг – дүп чок ханы,
Көжүп чоруур булуттарлыг, кызаңнааштыг,
Элчир-селчир дүннүг, хүннүг, сылдыстарлыг,
Элдеп-чиктиг тывызыксыг апарган боор.

Кежээки-даа, эртенги-даа хаяаларның
Херелдери делегейже чырыын чажып,
Чүзүн-баазын өңнер-биле, оттар-биле
Чүрээмге киир ойнай бээрге, кара чаштан
Ону көрүп, таалап чорааш, ала-чайгаар
Ол-ла хевээр хөңнүм көвей болган боор мен.

Оон-даа өске, оон-даа хөй бүгү чүве:
Онза хөөннүг дыңналган сөс, аялга-даа,
Уйгу-дүштүн шала мунгак агаары-даа,
Уттундурбас кызаңнааш дег, билишкин-даа –
Көрүп, дыңнал, сактып, бодап шыгжааным-на
Хөрээм долуп, бодум болуп хуула бээр-дир.

Чада салып, топтап көрүп, санаар болза,
Чаңгыс бодум ынай-даа бол, октаргай бооп,
Көк дээр биле кара черниң ишти-даштын,
Көстүр болгаш көзүлбес-даа бүгү чүүлдү
Сагыш-хөңнүм, мага-бодум, угаанымда
Чайгаар аргып, доңнап алган чоруур-дур мен.

Шак бо “мен”деп чажыт долган октаргайның
Чаңгыс хензиг удазынын аргышкындан
Ушта тыртып, үзе кезип кааптар болза,
Ужу-бажы орааштынган бүгү боттун
Сылдыстары, Айы, Хүнү үскүлөжип,
Чырыы өжүп, буступ дүжүп болгу дег-дир.

А мээң бичии делегейим боду база
Алызында кызыгаар чок Октаргайже
Азарганчыг удазын бооп аргыттынып,
Адырылбас кезии болуп кирген ышкаш,
Сактырымга, угаан-чүрээм шимчээшкени
Чамбы-дигче чалгып, дамчып турар-даа дег.

Ынчангаш-ла, бир-ле өйде өлүм келгеш,
Ынай хензиг тыным үзе кезер-даа бол,
Чуртталганың кайгап ханмас хевизиниң
Чүруундан мээң сеткилимниң, бодалымның
Катаптанмас өңү сиңген удазыны
Кажанда-даа читпес боор деп идегээр мен.

“Черле чогуу чүү мен?” – деп, бодумну-ла
Чеже катап хилинчектеп, айтырбаан дээр...

ДӨРТТЭЭН ШҮЛҮКТЕР

БҮРҮ

Үени мен аспақтапкаш, салбайн баар дээш,
Үрелдешкеш, ужун мүн-не тудуп алдым..
Харын чүглө чаңгыс минут будуундан так
Халбактамыш сириңейнип хадып артым.

БҮДҮРБЭЭН ҮҮЛӨ

Дүнө када одум дилеп суйбангылап,
Дүмбей өттүр сунган холум изиш кынды...
Дүүнгү хүн – чедир тыртпаан таактым болуп,
Дүвүрөнчиг көзү-биле чиртип каалты.

АМДЫЫЗЫНДА

Эрткен чылдар дургузунда чагган харлар
Эриир туржук, каът-каът кылдыр чыылза-чыылза,
Эктим ашкаш, кастыктарда чеде берди..
Ээртиленнээн бажым харын хөртүктөлбээн.

ШООДАЙДА ШИВЕГЕЙ

Шүлүүм-биле даңны атсы тутчуп хонгаш,
Чүү-даа кылбаан кижиги болуп көстүкседим..
Ора тырткан ханныг-чинниг хөйлең ышкаш,
Одуруум-на аштырганым өчүп каалты.

БУРГАН БАР БЕ?..

Хаттыг хүнде таакпылаар дээш, оттуг-ыяжым
Каш-даа шаккаш, чадап кагдым: хензиг чалбыыш
Өжүп-ле каар, серенги-даа сыйыш-ла каар..
Өөдежок мээң Бүзүрелим оду-даа дег.

СОГУН

— Челээш ча бооп, дээрже мени шыгаай бээрге,
Черже хандыр кирер алаар элдептийн аа?!
— Чүглүг согун ыракшыл-даа, часпас-даа бол,
Чүглө кириш теви-биле уजार болгай.

ХАРЫЫ

— “Дээрний бидик төлү” дээний дуруяа куш
Дем чаа маңаа донгаңайнып чорбажык бе...
— “Куш-ла мен” — дээш, черге хонуп болбас деп бе?!
“Куш-ла мен” — дээш, ынчаан ужуп көрөм, дагаа.

ДЫЛЫН БИЛЗЕ...

Кырым-биле ужуп эрткен дуруяаның
Кыңгырт кыңган үнүн дыңнап чыдып кагдым...
Чүтлүт куш дег чуртталгамның эртип чыда,
Чүнү меңээ сөглөксээнин билбейн бардым.

ЧУРТТАЛГА?..

Эгезинде кызаннаажы черни, дээрни чырыдыптар,
Ооң соонда динмирээжи килеңин төп туруп-ла бээр.
Эрте чаштың кызаннаажы база ынчаан чырыш кыныр,
Ооң соонда човулаңның динмидинден ыглап артар.

ӨЛҮМ?..

Динмирээштиг, кызаннааштыг, хаттыг чайык эрте бээрге,
Тии чок торгу чырык долуп, куштар ужуп, ырлажы бээр.
Чайык-чаъстыг булуттар дег, чуртталга-даа эсти бээрге,
Сагыш-сеткил база ынчаан чалгынналып ырлай бээр бе?..

ӨҢНЕР ЧАДАЗЫ

Кара черден куу-хүрөң ыяш үнгөш, чингир ногаан
Бүрүлерин чайны өттүр хүнче сунуп, саргартып тур.
“Караңгыдан ыраан тудум, кижжи база назынында
Бүгү боду өрү чүткүп, чоорту чырып шыдаар” – дээн бе?

КАШ-ЛА СӨСТЕН...

Эртен – ажыл. Дүш – чем. Ажыл. Кежээ – бажың.
Эртен – ажыл. Кежээ – бажың. Эртен... Кежээ...
Ажыл-хожул... Бажың-балгат... Ажы-төл-ле...
Айлар, чылдар, хүннер, шактар... Ам-на?! Оңгар!

ЫДЫВЫСТЫҢ ЭЭРГИЗИ

Аравыс-даа ырай берген, бо-ла-дыр ам!
 Алгыш-кырыш ооң-биле доозулган,
 Өштүтлөргө удурланып шыдаваан бис.
 Өөрүп-хөглөп, хыы ханып турарлар-дыр.
 “Эрткен өйнү эргивес” деп,
 Эжен бурган номнаан джжир.
 Бажынывыс чоогундан
 База катап аяар эртим..
 Кээргенчиг уявысты көөрүмгө,
 Хензиг, кызыы, чавыт хевээр.

Ийи караам шийип алгаш, кезек турдум.
 Ийтээн чүрээм ажыш кыннып, дыылады.
 Энерелдиг, эргим чаагай эрткен үе
 Эриг-чылыг сактыышкын бооп, хөмө алды.
 Коргунчуг хат, ажыг сооктар, үер халап
 Конгулуvus иштиндиве шургуп кирбээн –
 Хамык чүвө тайбың, чаагай,
 Кайгамчык-ла чырык турду!

Ыдывыстың ээргизи,
 Ыглаан чаштың ыы-сызыы,
 Аяк-шынак кыңгыраары,
 Ачазы мээң маажым үнүм,
 Авазы сээң каттырганың,
 Суугувус чалын оду,
 Шуглак-дөжек чылыг, чымчаа,
 “Ынак мен” дээн, “Шынчы мен” дээн
 Ыдык сөстөр сымыраны—
 Өртемчейде өске бүгү чүүлдерден
 Өндүр-бедик үнелиг бооп сагындырды..
 Эрткен үе эрте берзин!
 Эмнетгинмес аарыг-аржык каяа турар!
 Сеткил-чүрек коозургай кударалы
 Сени-мени өлгүжеге хинчектезин!
 “Ынак мен”, дээн “Шынчы мен” дээн
 Ыдык сөстөр сымыраны
 Хоолайдан үнгөн ыш дег,
 Хоозун сөс бооп арлы берзин!

Чүү-даа болбаан!
 Чүрек күжүр кемдээн болгаш, дужа-келбе
 Чүзүн баазын чогаалдарга уяраан-дыр.
 Кайывыс-даа каржы-дошкун, кээргел билбес,

Кадыг-быжыг, чүве тоовас чордувус чоп.
 Чангыс катап сертеш дигеш, боданып кээп,
 Салымывыс кээргенчиин деңге миннип,
 Удур-дедир дүжүп бержил,
 Уруг-дарыг келир өйүн угаап бодап,
 Куспакташкаш, эргеленчип,
 Хугбай-багай чаңчылдарны каар турган.

Ол-даа база хоозун күзел!
 Ооң черле боттаныры чегей-ле боор.
 Сенден башка ынак киж и меңээ турбас,
 Сенден ырак, хары киж и база-ла чок.
 Кээргенчиг бажыңывыс чанынга кээп,
 Херим ажыр харанып каап чораай мен аан.
 Ыдывыстың Лайканың ээргизи
 Ында бөгүн дыңналбас-тыр, ыржым, шыпшың.

Күстүгүр Сат Күдерекович
 Чөөн-Хемчик кожууннун Хөндер-
 гейге төрүттүнгөн. Бажың-Алаак
 ортумак школазын дооскан. Кызылда
 Күрүнениң башкы институтун (1964),
 Москвага СЭКП ТК-ның чанынга
 партияның Дээди школазынга
 журналистика факультетин (1972)
 дооскан. Оон эгелээш, “Шын”
 солунда үзүктөл чок ажылдап турар
 хоочун журналист. 1968 чылда
 “Чалыы чүрөктер” деп шүлүктөр
 номун үндүргөн. Амгы үеде “Шын-
 ның” кол редакторунун оралакчызы.

Күстүгүр САТ

САРЫГ БҮРҮ

Сарыг бүрү дүжүп турда,
 Сагыш чайгаар куюмнай бээр.
 Ээргииштелген чуртталганың
 Эскиттери чуруттунар.

Моюндуруун дуглай туткаш,
 Могаан ие химиренди:

“Шыпырныгып канчаарым ол.
Чылыг чурттаар черлиг болза...”

Артык чүве шуугавас
Ава күжүр боданып ор:
“Эмдер-самдар тыртпас болза,
Эжен-не бо, орайтаан-дыр...”

Сыыгаан ээрем кыдыынга-даа,
Сыннар эдээ шаарашка-даа
Амылыгта ширтек болуп,
Алдын бүрү дөжел-дөжел...

Угаанга киир сарыг бүрү
Угаатканзыг шылырай-дыр:
Оран-саваң септедин бе?
Оду-көзүң белең-дир бе?

Салгын-хатка дүк хап кылдыр
Салбаралдыр бөөлдеттирип,
Душкан черже сывыртадыр
Туруш чогу харааданчыг.

Сарыг бүрү! Хамаан эвес
Саймааралды оттургай аан.
Харлыг кыжы дүшкелекте,
Кара черже саарыл, саарыл.

ЧҮРЭЭМ СЕНЧЕ ЧҮТКҮҮР ЧҮЗҮЛ?

Болчашкан дег каяа-даа
Болганчок-ла душчур бис.
Чүгө чүве, чүгө-ле
Чүрээм сенче чүткүдү.

О-о,
Оран-тандымның
Оңмас чечээ дег,
Онзагай-ла сен, ой.

Сагъжымны чазалдыр
Чанымче олурам че.
Чүгө-ле чүве, чүгө
Чүрээм сенче чайылды.

О-о,
Омак сеткилим,
Отчугажым сен,
Отчугажым сен, ой.

Ой, ынча дыка чүгө
Ыядыксап чору сен.
Мөнгүн баштыг чүрээмни
Бөгүн сеңээ берейн.

О-о,
Оран-таңдымнын
Орлан кызы ой,
Онза-дыр сен, ой.

* * *

Кавайымга чайгап ора,
Каттырымзап донгайып кээп:
“Уду, оглум, уду” дээрин
Уттундурбаан, ынак авай.

Бар-чогун чүктөп алгаш,
Бажың часпайн кирип кээр сен.
Ол-бо көрүп девидээштиң
Олуртур чер тышпайн баар мен.

Улуг оран — дываажанче
Удаажырап айттанган бол,
Сеткилимде, дүжүмде-даа
Четтинчипкен чоруур-дур бис.

Салчак МОЛДУРГА

БАШКЫ СУРУКЧУМГА

Кылаштаа-ла ийи-бирлеп баскан чаш дег,
Кызыл-Хая – эге-чада школадан
Балдыр дыңзып, эртем-суюл бедии четкен
Базымнарың хемчээр болза, бүдүн намдар,
Сагаан оглу.

Баштай онну доостурган сургуулдарын,
База сен дег, мерген, хоочун апаргыже,
Ак хыл безин бажындан тып четпээнимде,
Аьдың бажы тоожок эрте хоя берди,
Сагаан оглу...

“Моон сонгаар бо черже ис баспас мен” – деп,
Моожаралыг аас эткен тоянчывыс,
Хүнүн манаан, хүүрзэн назын даяндырган
Хүрүм база калгып чорда, бүрлүп чүнүл,
Сагаан оглу?..

Эрлик оран четкерлери алыр дооста,
Эжмин чазып, чоп-ла сени таварыды?

Эн бак дириг сүнезинни өлүм албас,
Экилери чорбазы дег чоктанчынын,
Сагаан оглу!..

Чер, Дээр-биле кулакташкак өгбелериң,
Чеди сарыг Иргиттериң төөгээш бардың...
Чонуң холу шеверлеп каан чыдыныңдан
Соңгу чорууң номнап тура, даңгыраглаайн,
Сагаан оглу!

Сагыжың ак, бодальң бай сурукчум сен,
Шак-ла ынчаар угаанымда артып калдың...
... Школаңга адың амдан эдилеткеш,
Ыдык херээң салгалдарга дагып каар мен,
Сагаан оглу!

Чооду КАРА-КУСКЕ

БОДААР ЧҮЕМ – БОРБАК ХЫРНЫМ!

Бо-ла чораан назынымда,
Бодаар чүем – борбак хырным.
Чүгле моомну иштээр дээштин,
Чүгээр хүн-даа көрбейн чор мен:
Бодаар чүем –
Борбак хырным!

Акша чокта, аыш-чем-даа чок.
Ажыл чокта, акша-даа чок.
Анаа мынчап орар болза,
Аасче кирер чүе-даа чок:
Бодаар чүем –
Борбак хырным!

Кырым, холум шимчевеске,
Кызыл хырным тодар эвес.
Хүнүн-данның дырбаңнап кээр –
Күжүр боттуң хинчээ-ле бо:
Бодаар чүем –
Борбак хырным!

Борбак хырным тодуг болза,
Бодаар-сактыр чүем-даа чок.
Моомну-ла иштээр дээштин,
Могаг чокка тутчуп чор мен:
Бодаар чүем –
Борбак хырным!

2001 чыл, январь 30.

ДҮЖЕЙ-ДҮЖЕЙ, БИЖЭЭН ШҮЛҮҮМ

Чогаал бижиир бодап алгаш,
Шорбажылап эгеледим.
Удаваанда, бодум билбейн,
Удуп калган болбас мен бе.

Отту чаштап келиримге,
Орта кылган чүвем-даа чок,
Чүтле бижип эгелеп каан
Шүлүүм олчаан чыдыр-ла бо.

Канчаар боор ам, база катап
Карандажым тудуп алдым.
Харалааның үр-даа болбайн,
Хаарыктай берген болдум.

Дүжүмде мен күске көрдүм,
Дүгээ-каяа халып турду.
Диван адаа, чыышкын ынчаар
Димзенип-ле турар болду.

Ооң соонда меңээ келгеш,
Орун орта чыдып алды.
Удаткан чок демгим база
Удуп калган дивес сен бе!

Удуп калган шак ол күске
Удур мени дүжей берген:
Бир-ле кижги удуп-оттуп,
Бижиттинип орап болган.

Оттуп келгеш ылаптадым:
Орун-даа чок, күске-даа чок.
Кыдыраашта холум үжүү
Кыйгыртынмас, номчуттунмас.

Карактарым чодуп-чодуп,
Катап база эгеледим.
Чүнү канчаар бижээнимни
Чүтле эртен межередим.

Дүжей-дүжей бижээн шүлүүм
Дүжүү кандыг болчук ирги?
Чогаалымның чогум кандыгын
Чонум, силер ожааңарам.

1998 чыл, март 23.

ЧОРГААРАЛДЫҢ ХАЯЛАРЫ

Аржаан дээрде нарзан¹ дижир
"Ажыг-сугда"² Кавказ даанда
Оол-Шураар дуруг бар деп,
Ону кижки кайбын билир.

Кадат солуур элчигенниг
Карачаев кадарчы оол
Каганының³ кызы-биле
Ханылажы берип-тир оо.

Хаан-каган уруун сургап:
"Карачалга барбас сен!" - деп,
Өзү-баарын халаш кылдыр
Өгленчирин үзе хораан.

Хөлечик оол ону дыңнааш,
Хөрек-чүрээ ондап ыстаан.
Көрүнчүк дег арыг, кылаң
Көкжүр дээрде сылдызы өшкөн.

Хаан чарлыы күштүт-даа бол,
Халбын хинчээ оон-даа сүрлүт,
Кашпал хемде дуруг черден
Халчы бээрин дугтурушкан.

Туттунушкан оол, уруг
Дуругдува үнүп келген.
Чараш кыстың чарлыш тура
Чаңгыс дилээ мындыг бооп тур:

—Мээң шынчы, бүзүрелдидим,
Мени болгаал, өршээп көрем.
Сээң ажыбың ажып, хилээш,
Сээң соондан халый бээр мен.

Оолдун чүрээ кыймыш дивээн,
Октаан даш дег шимеш диген.
Ханзыралы хая-дашта
Хая-карты болуп арткан.

¹ Нарзан – Карачаев сөс (Тывалап аржаан дээн)

² Кисловодск – соңгу Кавказта аржаан (Тывалап "Ажыг-Суг")

³ Каган – түрк сөс (тывалап хаан дээн)

Дээрги кызы дидинмейн,
Дедир калгып чана берген.
Ээм кайыл диген ышкаш,
Элчигени киштеп арткан.

Өнчү туткан каган уруу
Өске душтук тышкан-даа бол,
Өлгүжеге хинчээн көрүп,
Өскүс оолду уттуп чадаан...

Эзир куштар төрүүр чери
Эңгимелиг бедик чалым –
Оол-Шураар аттыг болуп,
Ол-ла хевээр турар чораан.

Халтын, изиг ынакшылдын
Хаязы деп демдек салган.
Манчүрээмде Кыс-Халтыр
Маңаа база сагындырды.

Ынакшылды ыдыкшыткан
Ындыг хая бисте база
Чоннун тышкан ады-биле
Чоргааралды алгап турар.

ЫРЛААР-ЧАМЫЯН

Барыын-Хемчиктин төөгүчү Доктак-оол ышкаш ат-сураа алгый берген чечен кижини Ишкин куду чурттап чораан. Ону мен бичиимде Суг-Аксы школазынга өөренип тургаш, 1958 чылдын күзүн ноябрь чыскаалында эң баштай көргөн мен. Хүреш көрүп турган бүгү чон Ырлаар-Чамыян келген-дир дишкеш, ооң соонче үргүлүп турар чүве болган. Ленин, Сталинни ырлап турар семис көк кижиле чораан. Оюн-баштаа, хөктүг чаңы-биле чон аразынга дириг легенда (тоол) апарган кижини.

Хей чыл эрткенде сөөлүндө, 1969 чылдын октябрь айда боор, дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун ажылдакчылары Чадаана хоорайга барыын талакы кожууннарның тоолчулар, чеченнернин улуг чыыжын эртирип турган бис.

Ондар Чамыян Чалбакай оглу база аңаа чаладып келген. Ынчан ону эки билип, танып

Ондар Дарыма Киш-Чалаевичиниң тырттырган нуруу. Ишкин суур, 1969 ч.

алган мен. Ортумак дурт-сынның, аптара дег делгем хөректиг, ийи билектер болгаш дөңмектериниң шыңганның шыва тонун өттүр кырлаңайнчып турган ышкаш, мөге шыырак, хавааның адаанда улуг көк карактарының оттары чайынналып хып турган ышкаш, дөспөс аажылыг, кайгамчык баштак, тоолчулар ооң оюн-баштаанга соондан эдерип, көжүгүп турар кижги чораан. Ырлаар-Чамыяң дээни-даа ылап, көктүг чүве чугаалааш-ла, бадыра кааптар. Шала калчан, хааржак баштыг, чалбак көк эр чүве.

Оргу кырын көржүк сен бе,
Оьду-чечээн хөлбеңнеткен.
Оол мени көржүк сен бе,
Оттут чаңын чайтылаткан —

деп бодунуң кожаң ырларыңга бодунуң портредин ол хевээр мөңгежидип чораан элдеп кижги.

Эрги моол бижикти шору билир. Элээн хөй тоолдар, төөгү чугаалар, “Оюн дүлгүүр” деп номдан “Дүрзүлөп өөренип, ооң-биле кагжып чогааткан шүлүктөрим” деп – хөй-ле материалды, ооң аразында хам алгыштары база бар, ыңчан Антон Калзан бижээн.

Чогум Кызыл-Тайга улузу ону Ак-Начын деп шола ады-биле хүндүткөп адаар. Ам болза гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң архивинден ооң чогаалдарын, фоточуруу-биле үндүрүп, чонга бараалгадыр ужурлуг кижги бо ийин. Бавуужап Чадамбаевичиниң бо чүүлүнден Ак-Начын дугайында база элээн хөйүнү билип ап болур.

К.Черлиг-оол.

ЫРЛААР-ЧАМЫЯҢНЫҢ БАШТАК ЫРЛАРЫ

Баштак чаңы өлгүжеге
Бажы-биле кады барган
Чамыяң дег элдеп солун
Чаңныг кижги көрбээн-дир мен.

Ырлаар-Чамыяң Бүрүкей уруу Чылбакайны боду барып арага кудар дээш, газировка (хейлиг-суг) садып алгаш, айтырып алган дээр.

Башкы дугаар кадайымдан
Бажы-биле чарылгаштын,
Ийи дугаар өөм иштгин
Иет, мынчаар айтырган мен.

Сарыг-Доруум эзертепкеш,
Садыгта хап чеде бердим.
Кыңгырама шилдер долу
Кылаңнава арагалар.

Өртектери база чүгээр
Өрге кежи – каш чоостар.
Ийи шилди илдиртипкеш,
Ишкин өрү чөлзипкен мен.

Ишкин иштин сактырымга,
Ийи илиг чыткан ышкаш,
Чылбакайны сактырымга,
Чылар-чылбас орган ышкаш.

Күдээлерге ыт дегбес,
Күдүк бастып кире бердим.
Өгнүң эр-кыс ээлеринге
Өрү тейлеп бараалгадым.

Катымайлааш, күдээ диртип,
Кадын ышкаш хүндүледип,
Арыг кылаң “арагамны”
Аяк иштин сунуп турдум.

Аа, богда, күжүр чээним,
Арага деп бодаан*чемим
Хейлиг агаар хөреңгилиг
Хейлигбей дээр суг-ла болчук.

Ырлаар-Чамыяңның чуржузу иштики херектер килдизиниң ажыл-
дакчызы, амгы үеде арат ажыл-агыйлыг (фермер) Куулар Даржаа Дугаржап
оглу-биле 1970 чылдар эгезинде хойтпак ижип шенешкеннер.

Бүдүн ирттиң эьдин чиптер,
Буга мойнаан үзе солтар,
Манчы-хуужуур, хойтпак ижер
Маргыжыглар тургулаан дээр.

Мөге-шыырак Куулар оглу
Бөөлдештенгеш, ижип орган.
Бешки хува үлүүн көргөш,
Бергедексеп оога берген.

Чалбак-Мээстин бажын чурттаан
Чамый честең ижип-ле ор мен.
Чамый честең ижип орда,
Чарык доскаар ында калыр.

“Күжүр честей, аштырдым” - дээш,
Куулар Даржаа сөгүргүлээш,
Сарыг торгу чөргөшкилиг
Сапыын уштуп сунган дижир.

Ырлаар-Чамыяң Үстүү-Ур бажынче Кара-Боор, Кызыл-Боор чоогунга бодунуң кады дийинеп бар чыдары өөрү Кызыл-Чингин сугларга кайы хире дүргөн сагынгыр уран-чеченин 1940 чылдар үезинде шылгаткан дээр.

Кара-Боорну, Кызыл-Боорну
Каргыраалап көрөм, Чамый.
Каргырааңны узатпас сен,
Каш-ла санга дүүштүрөр.

Кара-Боорга, Кызыл-Боорга
Хайтыладыр челзип орза,
Кара хылбыш таакпыны
Хайыладыр соруп орза.

Кызыл-Боорга, Кара-Боорга
Кизиредир челзип орза,
Дазыл баштыг данзаңарда
Таакпыңар каям, Чингин.

Ырлаар-Чамыяң Алдыы-Ишкинниң Ийи-Соор аразынга куда болган черге кадайлар аразынга таакпылап орда, бир кадай Чамыяңнын данказын көр даан деп сымыраныпкан чүве дээр.

Үстүү-Соордан туруп алган
Үгү баштыг данза чүве,
Үен-даян кадайларга
Үндүрбес дээн эдим чүве.

Алдыы-Соордан адып алган
Аңгыр баштыг эдим чүве,
Дүлгээзиниң кадайларга
Тудуспас дээн данзам чүве.

Ырлаар-Чамыяң Үстүү-Ишкин чурттуг игил тыртар хөгжүмчү, даады сарыг тон кедип кылаштаар, чылар-чылбас, оожум, топтуг Ондар Севээн-Ойдуту мынчаар баштактанып ырлаан дээр:

Ымырааның ыглааны дег,
Ыглаңнадыр игил тыртар.
Серге кежи сарыг тоннуг
Семдер салдыг Севээн-Ойдуп.

Ырлаар-Чамыяң өскелерден аңгыда бодун бо-ла баштактанып ырлай бээр чораан.

Чүгөн суглуун шыңгыраткан
Чүтлүг куш дег күжүр бора.

Чүнү-даа бол, көрүп ырлаар
Чүрээ хейлиг Чамыяңны.

Ырлаар-Чамыяң Ооржак Деспижек биле Кызыл-Тас ирей-кадайны бир
дугаар көргөш, баштактанып ырлаан.

Ишкинекти көржүк сен бе?
Ишти кызык хем-не чоржук.
Деспижекте көржүк сен бе?
Дедир, хыйыр оол-ла чоржук.

Кызыр эмер молдурга дег,
Кызыракты мунчук сен бе?
Кызыл-тас дег сарыг баштыг
Кызыл-Тасты көржүк сен бе?

Ырлаар-Чамыяңның Ишкиннің херээженнер чөвүлелинің даргазы
чораан эң-не хөй-ниитичи Хыртай-оол угбайны баштактанып ырлааны.

Шьпнаазындан кедээр көөрге,
Шыктыг, көктүг Оргу-Кыры.
Шыктың, көктүң чечээ-ле ышкаш,
Шьгнап чараш Хыртай-оолду.

Ырлаар-Чамыяң колхоз үезинде тараа складдың эргелекчизи
Бөөдери, ооң кадайы тараа далганы соктап, чон чемгерер повар
Сыгыртааны, сураглыг мөге чораан Апыш-оолдун ада-иези малчын өг-
бүлө Эзир-оол биле Чылбакпанны баштактанып ырлаарга, олар хорадавайн,
“оош” дижил, улам-на хөөктүргөн.

Тараа килдээр Бөөдери,
Далган үлээр Сыгыртааны,
Сыдырылган Эзир-оолду,
Сыңыйланган Чылбакпанны.

Ырлаар-Чамыяң Ишкин эмнелезинге аарып чыткаш, кожа чыткан киж
чүнү дүжедин акым дээрге, ооң баштактанып ырлаан ырызы сөөлү чогаадып
ырлаан ырызы бооп чадаvas. Чамыяны Улаан-Бурада ажааган дээр.

Улуг-Баалык, Биче-Баалык
Удур көрүп турар кылдыр
Улаан-Бура улуг дөңдө
Удуп, оттуп чыдар болдум...

* * *

Эртен эрте Чедер-Хөлдү дээскиндир
Эң-не чараш чурумалды магадаар сен:
Арыг-агаар, хөлдүн чыды хөрек доллар,
Алдын хүннүн херелдери хөлгө чайнаар.

Арыг салгын аайы-биле бырланнажып,
Ажа халчып, ойнап турар чалгыгларны
Адыжынга долдур дозуп, айдызангаш,
Артыштанып алган ышкаш, чүрек чымчаар.

Эртен эрте Чедер-Хөлдүн чалгыглары
Даң аткыже куспактажып ора хонган
Тажы биле даңгынаны чалтаан ышкаш,
Эриктерин чассытканзыг, ошкап турар.

Хөлүвүстүн эртинези – эми болур
Хөлчөк бичии, үргенелер сагындырар
Көзүктөрдө салдап ойнаан кызыл курттар
Хөлдүн бырлаң чалгыы-биле сывыртажыр...

Эртенги даң хаяазының сырынынга
Эмзиг чытты өкпө-хөрөөн долдур тынып,
Эрик дургаар сеткил сергек кылаштаарга,
Эжен-түмөн эки бодал башка кирер.

Зоя НАМЗЫРАЙ

ЫРАК ДЭЭРДЕ СЫЛДЫЗЫМ СЕН

Ынчан сеңзэ ынакшылым сөглөп,
Ырак дээрде сылдызым деп бодап,
Эртенги хүн хаяа-чырыын уткуп,
Эргеленип ханмас чордум, сарыым.

Шалың-ожук мөңгүннелген черивиске
Часты уткуп, казылганнар катап частыр.

Чалгынынга часты чүктээн сайлыым
Чалыы-назын сагындырып келди.
Салым-хуувус ужуралын сактып,
Чанымда бо кожа базып чор сен.

Чүтлө-чүтлө сени дээштиң чоруур-дур мен,
Чүлдү-чүрээм өшпөс чырык сылдызы сен.

2001.

ЧАСТЫ АЛГААН ЧАРАШ КУШТАН СУКСУН АЛГАШ..

Куштарымның чылыг, чымчак чөөгү дег,
Хоюг, изиг эъди-ханым эстип калза,
Ала-сарыг аңгыр-кужум үнүн дөззөн
Аялгалыг өткүт үнүм үстүп калбас.

Аяс хүнүм ажып, адып келири дег,
Амыдырал төнчү чогуң ырлап чор мен.
Чуртталганың чалыы, чараш чылдарыңдан
Чучак тоннуг ажы-төлдү өстүрген мен.

Чүлдү-чүрек уязыңдан ужуп үнгөн
Чүтлүг куш дег шүлүктөрүм аяныңга
Чадаганның хылы ышкаш уян үнүм
Часты алгааш, чараш куш дег суксун алган.

Ынакшылды, аас-кежиин өргүп келир
Ыткан сөзүм ыдык, чырык сүлдезинге
Көксү-хөрээм эриг, чымчак ырлары бооп,
Хөңнүм чазап, талыгырда куттулуп чор.

2001, май.

КАЗЫЛГАНЫҢ ӨКПЕҢ ЧЕЧЭЭ КАТАП ЧАСТЫР

Сыынныы дег хертешсимээр сынның чордум,
Сынган ыяш будуу ышкаш бүшкүйүптүм.
Кызыл-даван халып өскөн дагларымда
Казылганың өкпең чечээ хөй-ле оңган.

Каарганның чалгыны дег кара чажым
Кажарарып, төжектелип сынгап калган.
Улдуруктуң чарт сөөгүн уу дайнаар
Улдургу-даа, даг-даа дижим тоглап калган.

Ойнап-тоглап кады өскөн эжим-өөрүм
Ончалажып-хөөрөшпейн “чоруй” барган.
Оңуп төнмөс ногаан шынаа мөңгези дег,
Оглум, кызым оюн-оя чурттап чоруур.

Чуртталганың чырык деңниг чулазы дег,
Чулун, кенен амыдырал мөңгө турар.
Кажанда-даа ажар хүнүм чедип келир,
Казылганың өкпең чечээ катап частыр.

1998, октябрь.

ЧАЛЫЫ НАЗЫН ЧАЗЫН УТКУП ЧОРУУР-ДУР БИС.

Чартык айның сарыг алдын чинге дээрбээн
Сарыымның сээң билтээң-биле деңнээр-дир мен.
Оожургал чок сеткилинңиң топтут-сили
Оңмас мөңгүн эртине дег арыг чорзун.

Эштиң-өөрнүн аразынга эргим, чырык
Эглиш дивес мөзү-бүдүш ыдык сүлден
Чуртталганың чымьш-иштиг оруктары
Шуудап-чогуп аайлажып чоруур болзун.

Өөрүшкү, аас-кежиин, кударалды
Өнчү-белек сагызын дег хойлап алган.
Частың мандыыр шончалайым чаражы дег,
Чалыы назын чазын уткуп чоруур-дур бис.

2001.

Эрес-оол ХАЯН

Чарлышкынның узун оруу олчаан шөйлүр.
Чаңгыс эвес мени сактыр чадавас сен.
А мен ынчан өске чүкке чоруп чорааш,
Алыс сени сактып келир ирги мен бе?
Чарлыр шиг чок, кады чоруп, хөөрежип,
Шагзырадыр маргыжып-даа чораан ийик бис.
Сеткилинде кара-сагыш артпаан-на боор,
Сени каяа багай сактып чоруур деп мен.

Улут артка келген боор бис, берге өйде,
Ужур билбейн хая көрнүп чоруй бардың.

А мени ынчан ундаралга алыспаан сен,
Арттар ажыл, кадыгланьп боданган мен.

Чарлышкынның узун оруу олчаан шөйлүр...

* * *

Ай ам үнмес.

Карангылаан.

Ажыг сооктан чашты берген

чадавас боор.

Ында хаая хүнү келген

кырган ыттың

Ырланганзыг ээргизи дыңналгылаар.

Ай ам үнмес.

Даглар хөлүк.

Аалдар шыпшың

инектер-ле кегженгилээн.

Согуарган кара дүне чүнү бодаар.

Солун дүшке ужуражыр бодазыңза,

Чымчак дөжөөн салып алгаш,

чооргандыва,

Шымны бергеш, бурганыңдан өршээл диле!..

Ай ам үнмес...

АВАМНЫҢ МЕН...

Авамның мен эң-не уран чогаалы мен.

Ынчангаштың ынакшылды билир-даа мен.

Авам меңээ сеткил ырын хензиимде-ле

Ырлап берип өстүрүп каан, ырлап чор мен.

Авам караа чассыда каап көрнүп келир,

Айны, хүннү ойнаарак дег сунуп келир.

Холдарында хаварыктар шири-даа бол,

Хөңнүм чылды эпти суйбаар чымчак холдар.

Авам мени чонум дылын билир кылдыр

Азарганчыг бичиимде-ле өөрөткөн.

Авам меңээ аспазын дээш чажыт айтаан:

"Акты албан каразыңдан ылгап чор!" - дээн.

Авам мени: "Даглыг чуртка ынак чор!" - дээн.

"Аткан даңны маңаа уткуп, байып чор!" - дээн.

Тайбын болгаш Найырал дээш мээң авам,
Даңгаар эртен сүдүн чажып, йөрээп чораан.

Даглыг черниц мерген кызы – мээң авам
Даады-ла ырлар ырлап, сергек чораан.
Дагларымда ооң үнү чангылангып артып калган.
1969.

* * *

Хову кежир чоруп ордум,
соок чывар
Хойнумдува сыңнып кирип,
донуруксаан.
А мен оруум уламчылап,
ажыг соокту
Аажок далаш чораан болгаш
эскербээни мен.
Кара дагны ажар ужур таварышкан,
Халыын изиг кагадып-даа пат-ла болган.
Ак-көк Тывам көстүр чыгаан,
хөңнүм чыраан
Ажар арттың кырындыва
үнүп келдим ..

ИЙЛЭЭР ЧЕТТИМ

Ырак чорааш, сеткилимниң ыстааны боор:
Ынак черим – дагларымны сакты бердим.
Чараш хертеп сыннарымда элээди изим
Сагъжымдан салдынмастаан, көстү хонар –
Ырак чорааш, сеткилимниң ыстааны боор.
Таваар аккан Волга хемниң эриин орта,
Дажыг чалгаан Улуг-Хемим сагындырды.
Даалыктаан чүгүрүк аът дуюглары
Дадырады маңнааны-даа дыңналы-дыр.

Алдынналган ашкан хүн-даа имистелип,
Арга ынды ховудува сиңе берди.
А мээң сергек ырлаан чүрээм тиккиңейнип,
Ынакшаан оол хөөнүңгө алзывытты –
Ырак чорааш чаньксааным ужуру бе.

Аалым ынаар даглар-биле угулзалаан,
Ак-көк хемнер сыгыт, хөөмей ырын ырлаан,
Аржыыл чайган душтук кыс дег хүлүмзүрөөн,
Аажок чараш черде чүве, күжүр бодум –
Ырак чорааш ийлээр четтим, дүргөн чанайн.

АНЗЕТКА

Саглан чажың, сыртылаажың
Элээди чаш артып калган,
Сагьжымга кирер болгаш,
Эмин эртир ынак эжим,
Анзат эжим, Анзат эжим,
Анай-хаак дег эриг эжим.
Хорум-Дагның ховаганын
Хойгуспанар диведим бе.
Ховар чараш уян эжим
Хомудатпа диведим бе.
Анзат эжим, чассыг эжим,
Анай чаштан билир эжим.

“Хайыраан бот”, “Хайыраан бот”
Кажан шагда чалыы чогаал.
Уран биле Салбакайны
Улуг тынмайн, сагын эжим.
Анзат эжим, Анзат эжим,
Алызындан артист эжим.

Сургуул чораан чылдарыбыс
Ырай берди, күжүр эжим.
Сунган чечээн салчаккы дег,
Ынак оолду сактыр сен бе...
Анзеткажык, Анзеткажык,
Анай-хаак дег эриг артың.

ЧАЛЫМ-ХАЯ ЧАҢГЫЗЫ ДЕГ...

Каш айлар мурнунда чоп көрүштүвүс,
Кайгап ханмас элдеп чаңнап канчаарыңыл.
Кадыр даглар артындыва ушкан куш дег,
Хая көрбейн олчаан-на баар ол-ла чүнүл,
Ээн черге чаңгы эвес чоорунул,
Эткен сөзүн ажыра каап чоорунул.

Ол-ла хевээр арның безин көрбейн бардым,
Оода-ла чаңгыс саазын тыппас сен бе.
Чагаа-биле часкарып-даа калбас чүнүл,
Чалым-хая чаңгызы дег эстип чүнүл.
Эх, хэ-эй, чалым-хая чаңгызы дег,
Эстип чидер чөгенчиини, чөгенчиини.

Бир-ле чүве шонупкан дег чоорумул,
Билбээчеңнеп эрте бербес канчаарымыл.
Сеткилимге чаңгы даажын чүктеп чүмүл,
Чеже тыртып октавыгтар арга болза.
Эх, хэ-эй, чалым-хая чаңгызы дег үнүң кайыл,
Эстип чидер ак туман болганы ол бе?

Багыт-оол БАЙКАРА

МӨЧЭЭН КИЖИНИҢ ТААЛЫҢЫ

(Хам езулал)

Айдың дээрин көрбес-ле сен.
Айтып болчаан назының ол.
Амзап, ижил чораан чөмүң
Артынчактыг таалыңыңда.

Көктүг-шыктыг хевис черин
Көрбес-тир сен, чурттааның ол.
Хайындырып ижер шайың
Кожуп даараан таалыңыңда.

Чырык жүнүң адаан орта
Чурттап алган назының ол.
Ижил чораан аыш-чөмүң
Иштеп суккан таалыңыңда.

Тайга сынның төрөөн черинден
Тайып ушкаш чарылган сен.
Тыртып чораан таакпың, одуң
Таалыңыңда шыгжап кагдым.

Бойдус дээриң көрбөс болдуң,
Болгаап-ла каан назының ол.
Узуп ишкен аржаан эмиң
Угулзалыг саваңарда..

10.12.2000 чыл.

Николай ОНДАР

СААРЫГДА САРЫЫМ ҮНҮ

Шулуң-шалың чашкы шаамдан
Суглуг караам көргөн ояар
Черимейниң чечек каазы
Сеткилимге ажыгтыгган:

Сайы-дажы шаңгыр-шаңгыр,
Саарыг даажы кыңгыр-кыңгыр
Чадаганнаан Чадаанамны.

Чалыы назын хаязынга
Шара-хере чөлээш тырткан
Чаражымның болчаа-биле
Чазым уткаан Чадаанамны.

Сайы-дажы кыңгыр-кыңгыр,
Саарыгда сарыым үнү,
Чадаган дег Чадаанамны.

УРУУМ ОГЛУ

Караам огу –
Уруум оглу
Хаяа-херел
Уткаан кежим
Хайыралыг
Өртемчейге
Кадык, омак
Өзүп дорук.

Каш-ла айлыг
Өпейленим,
Кайгал-шоваа
Мандып кээр сен –
Аваң, ачаң
Сөзүн дыңна,

Ачы-буян,
Чөлтү утпа.
Байырымныг
Байлак черге
Бакты, хайны
Базып чору.
Уруум оглу,
Хаяа-херел
Уткуй чыры!

18.01.2000 чыл.

Лидия ИРГИТ

АЗЫГЛАРНЫҢ АЙЫЫЛДЫЫН ААР

Амы-ботту тытпарлаксаан,
Алыс мени нүгүлдексээн,
Амытанның аксы кончуг,
Арааттанның азыы чидиг.

Халдып келзе чүве эвес,
Хава ыт-даа азыг, диштиг.
Дорзук көгээр эзер чаяр,
Доора будук тон-даа оран.

Азыы чидиг стол, сандай
Арын, баш-даа сорбулап боор.
Амыдырал азыглыг деп,
Ам-на келгеш угаап, билдим.

Азыглыг эт кончуг багай,
Авам ону эдилевээн.
Дээрбевис-даа, өөвүс-даа
Дээрде хүн дег төгөрик ийин.

ПОЭЗИЯ

Кара баарым көгү болган,
Хайыралыг Поэзиям,
Кадыг, берге үелерде
Кажанда-даа мени кагба.
Сен чок болза, күжүр бодум
Кууарган куу час мен.
Сеткил, чүрээм хоосураар,
Кудай, дээрим карангылаар.

Көскү-хөрээм ажыг долуп,
Көвей чондан дезиксээм кээр,
Менден черле ыравайн кер,
Мээң эргим Поэзиям!

МЕНИ УТПА

Бачымда-даа,
 шөлээнде-даа
 болганчок-ла
Бажыңымга
 бо-ла кирип
 келгилээр сен.
Черле ынчаш
 эжиим ажып
 база эвес
Сеткилимге
 кирип, чурттап
 чоруур-дур сен.
Бай-Тайганың
 чараш кызы –
 Тывам чечээ
Баарым көгү,
 чурттажым кыс
 мени утпа.

ДААРАНЫКЧЫ УТБАМГА

Лина Серенге

Байгы чай чок, үең эвээш
Бажың ижи, ажы-төл дээш,
Ине, чүскүк холдан салбас
Ижиң төнмөс кайгамчык сен.

Ары-сары хүннү бадыр
Айбычылар чагың даарап,
Шальп доозуп эгитпээнде
Сагыжың сээ дышты бербес.

Узун сынның чараш кыстар.
Улам хевир, шиник киирип,
Даараан хевиң кедип алган,
Сеткили хып, чоргаар көстүр.

Холу курут хүнзеп болбас.
Кончуг шевер мээң угбам

Кызыл хоорай — найсылалда —
Бөдүүн, ховар, чараш ие.

АРАГАЧЫ АПАРГАНЫМ

Ижеринге ынак чордум.
Чүдээримни чугаалааш чоор.
Ол-даа канчаар, чуртталгамның
Орту кезии хилис барган.

Орлан эжим оолдуг болган.
Олчазын “чуп” хөөрешкеш,
Аңаа хонгаш, эртенінде
Арай боорда калгып чандым.

Сергеп чадап чыдырымда,
Сергей эжим улам өөртүп,
Уруувустун кудазынга
Албан кээр сен, “өршээп көр!” - дээн..

Кежик улуг, хырын биче
Келген кижги бүрүзүнүң
Сеткили дээш ижип чорааш,
Сергевестеп эгелзэн мен.

Кадайымга кончуттуруп,
Кандыг хемчег алыспаан дээр!
Эмнедил-даа турдум ийин.
Эш-өөр хоржок, сыгап кааптар.

Айлар ажыр улай ишкеш,
Арай боорда орталандым.
ССРЭ-даа буурап дүшкен.
Сек чок бажым соктанган мен.

Хүндүткелдин демдээ кылдыр
Арагалыг келген эшги
Хүлээп көрбөс апарган мен.
Ажынгаштың барганнар бар.

Чамдык өөрүм мени кагган.
Чалалга-даа шуут читкен.
Алган кадай, ажы-төл дээш,
Амыдырап кирипкен мен.

Араганы эрттир ишкеш,
Оттуп кээрге черде эвес,
Сүнезини шагда дээрде
Чеде берген турза кончуг.

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

САЙЗАНАК

Күстүгүр САТ

Частың башкы демдектери

1. КАРАНДЫЛАР

Даглар арны мээстерге,
Талдар дөзү, эриктерге,
Хараганнар аразыңга
Карак өөртүп көстүп келир.

Карандылар, карандылар –
Кажан шагдан частың демдээ.

Карандылар үр-даа чытпас:
Кара ширтээн улай чадып,
Чүм-чүм харлыг хову, шөлчө
“Чүгүржүптер” — кыжи четпес.

Карандылар, карандылар –
Кажан шагдан частың өңү.

2. ЧЫЛЧЫРЫК

Куду, өрү көрүңөр даан:
Кудумчулар шулу малгаш.
Ол-бо көрүп, тура дүжүп,
Оюп эртип чорумда-ла,
Чылчыр-чылчыр
Чылчырык.

3. ТАЙГАК

Дүүн хүндүс эрээн хар
Дүңө када донуп каар,
Дошталган тайгактар

Тоглаан шил дег көстүр –
Тайгактар ондактыг,
Далашкан херээ чок.

Далашкаш, тайгаш,
Даванын-даа сыйып боор.
Эшкедээш, ушкаш,
Эзгизин-даа сыйып боор—
Тайгактар ондактыг,
Далашкан херээ чок.

СООРА ТАНЫП ТУРГУЛААР БИС

Көжүп хайныр туман-бустуг,
Хөртүк-харлыг соок кыжын
Шала кежээ ачам хою
Чарышпышаан өдөккө кээр.

А ооң соондан сүрүштүр бо
Ак шаң-хыраа кижжи кээрге,
“Соок-Ирей келген-дир” – деп,
Соора танып тургулаар бис.

ЧАЛГАА КИЖЭЭ

— Кышкы хүннү
Кыска-ла дээр.
А чоп кончут
Ашпас чүвөл?
— Чалгаа кижжээ
Чаңгыс хүннү
Ажылары
Ай дег болгай..
Салааларың баштары чоп
Сарыг болгаш таапкызыгыл?
Анаа йод чааплаттым..
Авамга сен хоптаар дээш бе?

Бодалгамны
Бодап алдым.
Амырадым!
Адыр, чуге?
Түвек чокка
Дүжүрүп аайн.
Ынча диве

Ыянчыг, эш.
Чалгаарава,
Чанымче олур.
А мен сеңээ
Аргаларын
Айтып бээр мен.

Чимис ОНДАР

ҮДЕЛГЕ СӨС

Ондар Чимис бо шүлүктөрүн ынчан Суг-Аксы школазының 9 класска тургаш бижээн. Ол ам ТКУ-нун 3-кү курузун дооскан.

Шүлүкчү, физика башкызы Бавуужап Чадамбаевичиниң соон салгаан уруу. Ооң акызы Байза Москва хоорайда Суриков аттыг чурулга академиязының скульптор салбырын дооскан, ам Москвада ажылдап артып калган.

Ачазының кады төрээн дунмазы Ондар Товариштай Россияның алдарлыг чурукчузу, скульптор. Угунда ол акызының оглу Байзаны бодунуң мергежилинге эң баштай “амдажыдып” сонuurгаткан кижии ол. Товариштайның аъдының бажы эрте хоя берген болза-даа, ооң изин баскан Байза база скульптор болган. Черле ынчаш Чадамбаның ажы-төлү уран салым-чаяанныг дээрзин моон соңгаар Чимистиң чогаалдары бадьткай бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

К.Черлиг-оол.

КЫС БОЛГАН ХҮНҮМГЕ

Кылаң шилде сугда
Кызыл лилия чайыннаан.
Кыс болган хүнүмге
Кым байыр чедирди.

Көк дээрде хүнүм дег,
Хөөкүй авам-на ыйнаан.

Чаа платье садып каан
Чалгынның дег өөрдүм!
Ээжектиг чаа идикти
Эң баштай кедип көрдүм.

Хөрээм салгын дег чиигин,
Хөөкүй авамны аарай:
Кыс болган хүнүмге
Кызыл лилия чайыннаан.

Салгын безин бөгүн мени
Чассыдып турган дег хөктүүн.

Өршээ, бай Хемчиим,
Өзүп келгеним бо бе!

* * *

Сайзанаамны кагташ чоруптар
Чаш үемни үдежип келген дег,
Чайыннаан арыг Хемчиим бөгүн
Чалгыы чүге мени чассытты.

Хектиң үнү безин бөгүн
Хөглүү дам барган дег эткир.
Херлип-көстүп үерлээш,
Көк шынааны чава алды.

Салбак чажымны чара өрээш,
Чалгыы үемни уткуп үнүптүм.
Авамның чылыг өөн кагташ,
Ам өөренип чоруптар мен.

Хомудаан сеткилимге улай
Хорадаан кылыымны шыдаан
О, хөөкүй чүрээмни, бурган,
Оожургадып, өршээп-ле көр!

Уяраан аялгам дег, нарын
Угуулза хээни аргып дооскаш,
Ооң соонда кылыым частып,
Оожум боданып олур мен.

Дашкаар үнүп келиримге
Сен бо-ла чоруп ор сен, оо!
Таанда эргилтээн чагаа дээш,
Сеңзэ хей-ле хорадап чүмүл.

20.01.1996 жыл.

СУГ-АКСЫ

Бөмбүрзектиң кырында
Бөөдей өг дег бичии суур.
Ырлап чыдар Хемчиктиг
Ынак чуртум Суг-Аксы.

Авам ышкаш эргелиг
Авыралдыг Суг-Аксы.
Эгиттинмес байлактыг
Эргим черим Суг-Аксы.

Чалгып чыдар Сүт-Хөлдүт
Чараш суурум Суг-Аксы,
Чурумалдыг, бойдустуг
Чурттаксанчыг Суг-Аксы.

Кара черниң кырында
Каастанган Суг-Аксы
Кара чаштан ескеним
Кавайым дег Суг-Аксы.

ХЕМЧИК ХЕМ

Чайынналган Хемчик хем
Чалгыгларлыг чаражын,
Чараш-даштар эриинде
Чайнап турлар, көвейин.

Эстеп баткан Хемчик хем
Эткир үнүң тааланчыын,
Эштип шымнаан уругта
Эргим кылдыр чалгыдың.

Уян ырлыг Хемчик хем
Угулзалай каастандың,
Уяранчыг даажыңны
Уйгу-дүшке дүжээр мен.

Сайлыг-даштыг Хемчик хем
Сарынналдыр ырлап бер.
Салбакталган чажымны
Салгын-сырын суйбап бер.

Салчак МОЛДУРГА

ИРГЕК, АВЫРГАН БОЛГАШ ХӨӨРҮК

(Тоол аяны-биле)

Адыг чазын оттуп келгеш,
Алгырып-ла үнген иргин:
— Кышты эрттир ижээгештин
Хылдан безин чингеледим.

Чүгө дизе, боскумдува
Чүнү-даа-ла ажырбадым,
Арып-доруп, суларадым,
Аштап өлүр кесте-дир мен.

Алтыргаш, бир көөргө пөште
Авырган-куш кузук казаан,
Чазарадыр дайнал орда,
Чаак суу чайгаар сайырал кээр!

— Чаңгыс эвес удаа кежиин
Сартыктап-даа чорааным шын,
Харлыг кышты төндүр сени
Каш-даа дүжөп, эргээм сордум.

Хензиг-даа чем чивээнимден
Кежим биле сөөгүм арты,
Оода-ла өс эдер сайдан
Октап берип көрөм! – деп-тир.

— Холун сунган, кезээде-ле
Колдангылаан Иргектерге,
Чүвө кылбас чүвөлөргө,
Чүгө чем бээр ужурлуг мен?

Амыр-дыр! Хош! Ырал чор! – деп,
Авырганы кышкырага,
Хайыракан ажынмышаан,
Карганып-ла бадырып-тыр:

— Көөр-даа сен, харам чүвө:
Көктүг чай кээр санында-ла,
Арга сынмас ыглаар сен! – дээн,
Адыгныы-ла олчаан болган:

— Межергенниң төлү алды,
Мээни чоп беш болганыл? – деп,
Ыяшка-даа хептелги дег,
Ыглап арткан Авырган-дыр...

Иргек ол-ла көскөнгилеп,
Ишти курут майтайтпышаан,
Хөртүү эрээн аяңгы кээп,
Хөөрүктү көрүп каал-тыр.

Демгиизи дыт коңгулундан
Дендии хөй сай, мөөгү уштуп,
Карактары бөрбелчиннээн,
Казаан, чемнээн олуруп-тур.

Мажаалай ооң мурнунга кээп,
Машпак холун суна чоруй:
— Адыжым ээп кыштадым – деп,
Айыткаарга, Хөөрүк мурнаан:

—Арга ээзи, моорланар,
Аар-саарым чоогланар! – деп,
Үүжезинче боду чалааш,
Үр-ле ону хүндүлөп-тир.

Ирей тоткаш, четтиргенин
Илереткеш, мынча деп-тир:
— Амдыгааштан эзим хааны
Акың боорун азап тур мен!

Ынча дигеш, бичии өннүүн
Ыйгы чаптап, сиртин дургаар
Суйбаар орта, дырбак изи
Шугумналып чыдып каап-тыр.

Оортан бээр-ле Хөөрүк аймаа
Ооргазында Адыг шыйбаа –
Шугумналчак чучак кеткен,
Чурттавышаан чорууру бо!

* * *

Чоокку даштыкыдан, Моолга, АКШ-ка чедир биче чаштарнын шүлүктөрүн тыпкаш, очулдуруп тура, олардан өлүг, дириг бойдуска, кижилерге ынакшылдың, гуманныг сеткилдин, ниитилел-политиктиг уjur-дузалыг бодалдарнын безин барын эскербес аргам чок болган. Америкага чоруп тургаш, сураглыг совет шүлүкчү Римма Казакова Калифорнияда Санта-Барбара округтуң школачыларындан “АКШ—ССРЭ: шүлүктөр солчуушкуну” деп антологияны белекке алган. Ында американ чаштарнын бодалдарынын дидими, демократия, тайбынче чүткүлү илдең. Чамдык улуг, биче авторлардан очулгаларымны силерге бараалгадыйн, эргим номчукчулар!

Арусик АНТОНЯН
5 класс (Армения)

АРМЕНИЯНЫҢ КОҢГАЗЫ

Чапсарга үш минут четпес, эрте турда,
Данше угбай, билбейн, коңга этсивиткен.
Сагыш амыр хендир ажа кожаалыктап,
Тавында-ла ойнап турган ажы-төл бис.

Карак чивеш аразында дааш-шимээн,
Халаптыг күш школавыс силгивиткен:
Дашкаар үнүп четтиклээннер бастырып каан,
Данше угбай боду база хөмдүрүп каан...

Алдаг болуп, эрте халкан үш-ле минут
Ачызында дириг арткан херечи бис.

Айыыл-халап чарлаан конга эдер билек,
Арменияже бүгү чуртум холун сунган.

("Пионерская правда", 1989 ч 1 ай 19 х)

Игорь ШЕВЧУК

КИРИЛДИҢ ЗООЛОГИЯГА ХЫНАЛДА АЖЫЛЫ

"Амыр эвес кудуруктуг шуруш-балык –
Агым суглар амытаны,
Амыдырал-чуртталгазы – эжиндириг.

Аткаар хертеш думчугаштыг чараа-чечен –
Анаа-ла чер амытаны,
Амыдырал-чуртталгазы – эрбен, тени.

Аажок чуга чалгыннарлыг доос-кара –
Аймаа-даа чок, ол-ла боду
Амыдырал-чуртталгазы – киискири.

Ам бо оран, таныгырынар Кирилл Демин
Араңарда, 6 "б"-де,
Амыдырал-чуртталгазы – 'өөреникчи".

В.ЛАНЦЕТТИ
(Киргизия)

ТЕВЕ

Мөңгө шагдан теве ховаа
'Өөреникчтээн, ам-даа тоовас:
Мөгениниң бирээзи – чем,
Өскези суг шыгжал чоруур
Ховуларга калгып чораш,
Хомудалы чүгле чаңгыс:
"Өңнүүм келгеш, суксун дize,
Өл-шык тышпас, оом-на кончуг".

("Киргизияның пионери" 1987.06.12)

Маро КОРОНЕОС
11 харлыг (АКШ)

РЕЙГАНГА ЧАГАА

Амыдырал, кижги туржук, моортайларга –
Ак, көк, кара – кандыынга-даа ынаам кончуг.

Мый-ыт, диистер чурттап чорза кандыг чүвөл? –
Мындаагалыр Рейгандан айтырыым бо.
Шүлүк, номга, театрларга аза дииске,
Чүдөн артык – уругларга азы кымга,
Ынай-даа бол, бир-ле чүвээ силерни мен
Ынак боор деп бодай-дыр мен, хайырааты!
Чүрээңерден – кожа, өңүк – кымга-даа бол,
Шүлүк бижип, тураскааткан силер бе аан?
Чүнү кылып билириңер ол-даа канчаар,
Сүмемни-ле оваарыңар дээрги Рейган:
Хилинчек чок бүгү дириг амыттаннар,
Кижилерниң амы-тынын овучалап,
Чепсегленмейн, шииге ойнап чоруур болза,
Сеткилиңер чымчаш кынныр эвес ирги?

Саманта АФТЕРГОТ
8 харлыг (АКШ)

ТАЙБЫҢ ХЕРЕК

Эжим биле мен дег кылдыр кижилер чоп
Эдеришпес, адааннажып турарларып?
Дайын-халап кымга херек апарганып,
Дайылдажыр албан бе кай? Чүү дээш?
Чаа-чалбак сураа дыңнааш, коргар-дыр мен,
Чаштарга-даа, чөнүккө-даа тайбың херек!
Ачам биле авам бирде алгыжыптар,
Аа маа-даа четпейн чыткаш, эптежип аар.
Утбам биле мен-даа база маргыжар бис,
Улут дыка изиглешпейн соксап каар бис.
Өөрүм-биле ында-хаая чокшупкаш-даа,
Өжзэн сүрбес, дораан анаа алаар-дыр мен.
Американ, совет чаштар битчип турда,
АКШ биле ССРЭ чоп эптешпес деп?!

Очулгалар – С.Молдурганыы.

Алиса ОНДАР

ЧЫРЫК СЫЛДЫС

Кышкы кежээ. Он бештиң айдыңы. Кайгамчык чырык. Ак-көк дээрде — түмөн сылдыстар карак базып чивеңейнип, төгериң ай, чылар-чылбас салдап бар чораан. Орукта бир-ле кижик харны кыйырадыр далаш чок базып олурган. Он бирги классчы Омак школага болган Надя Рушеваның чурук делгелгезин көргөніниң соонда чанып кел чыдары ол.

Өөрөнгөн чаңы-биле ол ам база айны хайгаарап, дээрде сылдыстар санап базьп олурган.

Омактың эң ынак эртеми – астрономия. Ооң келир үеде күзели-даа ындьг, астролог-чурагачы болур. Ынчангаш ол сылдыстарны онза хайгаараар, оларны шинчилексээр. Канчангаш-ла оол Чеди-Хаанның дужунче көре берген. Хенертен бир-ле эскербээни кайгамчык чырык сылдысты көрүп каан. Билдинмес сылдыс ону сонуургадыпкан. Ол өскөлөргө демейлөшпөс, онзагай чырык сылдыс. Сактырга-ла, карак базьп, чивеңейнип, “бээр кел” деп имнээнзиг-даа. Омак чырыткылыг сылдысты үр-ле хайгаараан. Чүгө-ле ийик, билдинмес сорунзалыг күш ону бодунче хаара тырткан.

Ак-көк хемнерлиг, дагыг тыва черже, сылдыс чырык херелдерин чажьп, тыва черден, ооң чонундан менди эрээнзиг чайынналган. Аңаа харыы тудуп, Омак бажын соганнадып мендилээш, кезек үе иштинде көрүп турда, соок ооң арнын ажыңнадып кээрге, хая көрүп байырлашпышаан, бажыңынче чаныпкан.

Үе эртсе-даа, “чырык сылдыс” Омактың сагыжындан ыраваан. Эскербээни элдептиг сылдысты астрономия башкызы Шолбан Демир-ооловичиге көргүзүп, оон айтырган.

— Бир эвес сонуургап турар болзунза, кичээлде күзелдими-биле тайылбырлап берейн – деп, башкы аазаан.

Сылдыстар... Оларны кижжи санап четпес хөй болгай. Дээрде сылдыстар чедир шинчилеттимзэн, оларның дугайында тыва чон “тии чок торгум, дизии чок чинчим” деп тывызыктаарлар. Чараш-ла-дыр! Ак-көк дээрни – торгуга, а дүк-түмөн сылдыстарны дизии чок чинчиге демейлээн. Дээрде сылдыстар хөй болгаш оларның шуптузун кижжи бүрүзү танып билири болдунмас херек. А Омактың эскерип көргени сылдысты танып билири база нарын айтырыг.

Ээлчеглиг бир кичээлинде Шолбан Демир-оолович классты эргий көргөш, Омакка көрүжүн доктааткан.

— Омак сээң эскергениң онзагай “чырык сылдыс” 1982 чылдың октябрь 21-де Крымда астрофизиктиг обсерваторияга ажыгтыгган 3516 дугаарлыг бичии планета-дыр. Ол сылдысты Надя Рушеваның ады-биле адаан. Ол дээрге кайгамчык талантылыг журукчу кыс болгай. Эскергениң сылдыс – Надяның чырык сылдызы-дыр.

Оон эгелээш-ле Омак Надюшаның “чырыткызын” хайгаа-раарынга ынак апарган.

Төөгүнүң кандыг-даа үезинде ажил-ижи, мерген угааны, чаа ажыдыышкыннары, уран талантызы-биле алдаржаан ховар кижжилер тургулаар. Ындыгларның ады чүс-чүс чылдар эртсе-даа, чонга дириг артып, өшпөс от дег мөңгө чурттаар. Амгы үеде спорттуң, эстрада уран чүүлүнүң сылдыстарын хөйү-биле адап болур. А Надя Рушева – уран чурулганың чырык сылдызы-дыр.

Сүт-Хөл кожууннун Кызыл-Тайга школазының 7-ги клазының өөреникчизи Алисаның бо чогаады Надя Рушеваның 50 чыл оюнга тураскааткан Алдан-Маадыр аттыг чурт шинчилел музейиниң эрттиргени республика конкурзунга шаңналдыг черни алган.

23.01.2002.

САКТЫЫШКЫН

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

УЙГУ ЧОК “УЛУГ-ХЕМ”

Мээң ачам черле ыңдыг солун чаңныг чораан кижиги, кандыг-бир черлер барганда, өөнгө ыяап-ла номнар эккээр. Ачам 1943 чылда фронтта белек чедирип чорааш, шагда Тывада Өөк суурга чурттап, башкылап ажылдап чораан В.Янның “Чингис-Хаан” деп, С.Сергеев-Ценскийниң “Севастополь тулчуушкуну” деп номун эккелген.

Мен ынчан 6 дугаар класска өөренип турган мен. Номчулга талазы-биле база курут эвес-ле мен. Тыва чогаалчыларны санавакса, ынак чогаалчыларым Михаил Пришвин, Виталий Бианки турган, оларның орус-даа, тыва-даа дылдарда дириг амытаннар дугайында бичии номнарын шокарлап каапкан турган мен. Оон туржук А.С.Пушкинниң “Капитан уруун” тыва дылга номчуп каалкан, ону барык-ла шээжи-биле билир ийик мен. Ынчалза-даа орус дылга эң баштай номчаан улуг чогаалым Василий Янның “Чингис-Хаан” деп романы болган. Ооң соонда – С.Сергеев-Ценскийниң “Севастополь тулчуушкуну” деп роман-эпопеясы. Оон ыңай тыва чогаалчылардан С.Пюрбюнуң “Чечек”, С.Сарыг-оолдун “Саны-Мөгө”, “Алдын-кыс” деп шүлүглелдерин база шээжи-биле билир чордум.

Ынчан ачам, Хойтпак-оол акым, чогаалчылар В.Ян, С.Сарыг-оол, С.Пюрбю, Л.Чадамба база мен сутлар “XX векте Тываның ыштыгарангай кижилери” деп Күрүне номунга кире бээр бис деп бодал сагъжымга безин турбаан. Ындыг Алдын шынзылганы мээң угумдан 3 кижиги алганывыс ол. Өске ыңдыг өг-бүле Тывада чаңгыс-даа чок деп чоргаарал-биле бодап чор мен. Оон ыңай ыңдыг бижикти бүдүн-бүдүн кожууннардан безин чүгле 5-6-ла кижиги ап турда, мээң өскен-төрөөн бичии Барык хемимден – Улуг-Хем кожууннуң Ийи-Тал сумузунуң чаңгыс арбанындан 5 кижиги алган бис. Ачам, акым, менден аңгыда, Кыргыс Конзулактың оглу — Тываның саңаамамызының сайыды чораан, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг финансизиги Б.К.Будегечиев база ооң уруу – философия эртемнериниң кандидады Т.Б.Будегечиева.

1946 чылда база-ла ачам болгай, ынчан Кызылга бир улуг хуралга чорааш, 2 ном эккелди: бирээзи – “Тыва тоолдар”, өскези – даштын хүрөң будук-биле угулзалап каастап каан “Улуг-Хем” деп ном. Ында “альманах” деп терминни номчааш, дылым сынып каар часкан, ооң мурнунда ыңдыг сөс номчуп чораан эвес.

Ынчан Кызылдың педучилищесинге өөренип тургаш, кышкы дыштанылгада чанып келгеним ол чүве. Бистиң "өөүс Чэзнек унунда чалым-халлар аразында эрги кыштаанга чыткан. Кежээлерде аалым иштинин улустарына "Тыва тоолдарны" номчуп бээр турган мен. Ооң соонда "Улуг-Хем" альманахты.

Мээң амыдыралымга, ооң сөөлүндө чогаадыкчы ажыл-херээмге "Улуг-Хем" сеткүүл эң баштай шак ынчаар кирип келген. Баштай эскербээн мен, ооң соонда угаан-медерелимге сиңе берген. Күжүр уйгу чок "Улуг-Хемимни" аарай!

Ам сактып чоруурумга, "Улуг-Хем" альманахтын ол бир дугаарына С.Токаның, С.Сарыг-оолдун, О.Саган-оолдун болгаш өскелерниң-даа чогаалдары парлаттынган. Эң-не утпас чүвем – орта Сергей Пюрбюнүн "Олар Төрээн чурт дээш чаалажып турганнар" деп очерк-рассказы парлаттынган турган, ону кончуг сонуургаан мен. Чүге дээрге Сергей Бакизович 1943 чылда ачам-биле кады Брянск фронтуга чораан кижжи болгай, очеригиниң сюжедин оон тып эккелген деп бодаан мен.

Бир дугаар "Улуг-Хемден" оон-даа артык сонуургаан чогаалым болза, алдарлыг "Донгада кадык"! Ол болза, тыва улустун аас-чогаалының дээжизи, ооң шыгарангай, өлүм чок угааны-дыр. Ону Салчак Дамба чүгле шүлүкче шилчидип каан, ол дээш Салчак Өдеевичиге өөрүп четтиргенивисти илередип чоруур бис. База ол ышкаш, А.С.Пушкин орус улустун "Балыкчы болгаш алдын балык" дугайында тоолун шүлүкчүдүп каан болгай. Ындыг чижектер кайы көвей. "Донгада кадыкты" номчукчуларга эң баштай чедирген ном "Улуг-Хем"сеткүүл-ле болгай.

Ам дыңнап чоруурумга, "Донгада кадыкты" буруудадыр сагыштыг кижилер бар апарган-дыр. Чүү деп чүү дээр боор, дириг кижилер болганда, лама-хамнарның аразына база чедер-четпестерлиг кижилер чорду-ла ыйнаан. Ол дээрге, чоннуң угааны-дыр, чоннуң чогаалы-дыр, чон кажан-даа часпас-тыр ийин!

Шажынны чөп ажыглаар, шажынга шын чүдүүр херек. Чамдык ийи-чангыс алыксак-чиксек кижилер шажын-чүдүлгениң катап эглип турарын соора ажыглап, боттарына ажык-кончаа кирип, байып алырының аргазы кылдыр көрүп турар апарганы чажыт эвес. Кижилерниң аарыг-аржыын, ажыг-шүжүүн ажыглап, байып-сегип чоруур шымды кижилерни Бурган база чандыр көрбес, оларга хайыра чок шийткел база чедирер болдур эвеспе. Ындыг көктөс кижилерге мындыг сагындырыгны баш удур чугаалап кагза, черле артык эвес: "Буруулугну Бурган эргиир, буга хапчыын кестик эргиир"!

1956 чылда "Улуг-Хем" сеткүүлге "Донгада кадыктын" көстүп келгени база байырлал-дыр. 55 харлааның-биле, "Улуг-Хем", парлалгага 55 харлааның-биле, "Донгада кадык"!

Ынчан "Улуг-Хем" сеткүүлден "Донгада кадыкты" номчуй бээримге, улузум аажок сонуургаар турган. Кежээниң номчудар, черле чалгааравастар. Ынчанмайн канчаар, эрги шагда база хуурмак лама-хамнар тургулаан, ам мырыңай олардан артык "башкылар" бар апарган-дыр. Ынчангаш "Донгада кадык", "Күскениң шинчилели" дээн ышкаш тоолдарны чоннуң ыдып кааны таварылга эвес.

Мал-маганны кажалал, ыяш-дашты чарып белеткеп алган соонда, аалывыс ишти өөвүске чыгып келир турган: авам, ачам, кыс дунмам, Чолдак-Кадай, Көк-Кадай деп ийи кырган-авам, Акалчык деп ыдывыс.

"Улут-Хем" сеткүүлге парлаттынган "Донгада кадыкты" сөөлүндө-сөөлүндө бодумнуу-биле немеп чоруур апарган мен. Чижээ, мындыг хевирлиг:

*Челээш тыртпаан имир каксы
Чэзиекте чаңгыс өгте
Пат-ла могаан, аштаан, суксаан,
Бадарлаан бир лама келген.*

Ээн өгте күжүр лама кезек алгаш пашты чырыдарга, кедергей чаагай кадык хайнып турар. Аштаан лама ону чиксээш, эзегилеп каап, эрегезин шуудуп орда, аал ишти кире халышкаш, ынаар ажыг "дус" кагташ туруп бээрлер. Ону мынчаар тоолдаар мен:

*Чадаңмаа деп кадай келгеш,
Шаажан дусту база каапкан.*

Ол авам-дыр. Ооң соонда:

*Кудажы деп ашак келгеш,
Хува дусту база каапкан.*

Ол ачам-дыр. Оон ыңай:

*Норжун-кыс деп уруу келгеш,
Норма чок дус база каапкан.*

Улус каттыржырга дам-на баар мен:

*Чолдак-Кадай кирип келгеш,
Чочак дусту база каапкан.*

Ол кырган-авам-дыр. База доктаавас мен:

*Көк-Кадай деп кырган келгеш,
Көвей дусту база каапкан*

Бо база бир кырган-авам-дыр. Бо ийи кырган-авам кедергей тоолдаар улус, кежээниң-не ээлчежи-ээлчежи ыдар. "Тоол ээлери кымны тоолдаарын манап, эжик бажында шылай берген олурар боор чүве" дижир. Бичиимде шынап-ла Караты-Хаан, Өскүс-оол, Балыкчы Багай-оол, Танаа-Херел сугларны эжик бажында олурар кылдыр дүжээр турган мен. Оон ыңай ийи кырган-авам мени ушкарып алгаш, күзүн даңгаар тайга үнер турганнар: эткинде сыын үнү дыңнаарлары ол. Тайгага чеде бергеш, үш кырган-авалышкы сыыннар үнү даң хаязында дыңнаар турган бис. Ол дыңнаарда, ыяп-ла чаш шеттерден туттунуп алыр бис. Бурунгу тыва чаңчыл ындыг. Эткинде сыын үнү дыңнаарга, кижиниң назыны узун болур дижир. Шынап-ла ындыг турган боор, ийи кырган-авам кайызы-даа 90 хар ажыг чурттадылар.

Ол дугайын “Танды кежи” деп номумнун сөөлгү ындыг аттыг эгезинде бижээн мен.

Мээн “Тывалар сыын үнүн ыяштан тутгунуп алгаш дыңнаар” деп бижээнимни дыл эртемнеринин доктору, профессор Доржу Сенгилович Куулар кончуг-ла үнелээр башкы, тыва чоннун шылгараңгай угааны ол-дур дээр.

“Донгада кадыкты” номчуп ора, сөөлүндө шуут мынча дээр мен:

*Акалчык деп ыды келгеш,
Адыш дусту база каалкан.*

Хамык улзум ам мырыңай шир-шоң дүжер, кара баары кадып, чуглуп-ла турарлар.

Мындыг кончуг уйгу чок “Улуг-Хем”-дир бо!

Мен бодум чогаалчы аттыг болуп, 1951 чылдан эгелеп, “Улуг-Хем” сеткүүлге чогаалдарым парладып эгелээн мен. Оон бээр ам 50 чыл болуп тур. База байырлал, мээң байырлалым! “Улуг-Хем” — мээң аас-кежим, мээң төөгүм!

Чүгле ол эвес болдур ийин. “Улуг-Хем” чүгле чогаалчыларнын уран-чечен ажылынын эвес, бүгү Тыванын төөгүзү дизе, ында бичи-даа чазыг чок. “Улуг-Хем” сеткүүлдүн бүгү дугаарларындан Тыва Республиканын экономиказынын, улетпүрүнүн, көдээ ажыл-агыйынын, културазынын, эртеминин, чогаалынын, уран чүүлүнүн төөгүзүн билип алыр бис. “Улуг-Хем” сеткүүл тыва амыдыралдын энциклопедиязы-дыр.

Мен бодум дугайты “Улуг-Хем” сеткүүлдүн чүгле номчукчузу, автору эвес, харын оон редактору болуп 10 чыл ажыг ажылдап турар мен. Ол дээрге, сеткүүлдүн ажылынга, оон сайзыралынга мээң кириген дириг үлүүм болур. Назы-харым дөгүзе-даа, ам-даа ында ажылдап чор мен. Ол мээң аксым кежи-дир.

Балыкчы кижин туткан балы-биле мактанып болур, аңчы кижин даялаан ады-биле мактанып болур – чонда ындыг чаңчыл бар. Оон өске чүнүң-биле-даа кым-даа мактанып болбас. Чогаалчылар база ындыг, оларны чүгле чон, номчукчулар мактап болур. Ынчалза-даа бир чүүл дугайын бөгүн, кажан бистиң кайгамчык сеткүүлүвүс “Улуг-Хем” 55 харлап турда чугаалапсымза, номчукчулар мени чемелей бербестер боор деп найтап олур мен. Ол чүл дээрге, мээң хөй номнар чыгдынган хууда улуг библиотекада “Улуг-Хем” сеткүүлдүн 3-күзүнден эгелээш, бөгүнге чедир бүгү дугаарлары тыва, орус дылдарда шупту бар! Бо дээрге үстүндө чугаалааным ышкаш, бүгү тыва чоннун төөгүзү-дүр. Буруулуг болдум, хүндүлүг номчукчуларым, уйгу чок “Улуг-Хемим”, черле мактанмас аргам чок болду.

Бистиң ынак “Улуг-Хем” сеткүүлүвүс ам 55 харлап турар-дыр. Ынчалза-даа мен оон хар-назынын, төөгүзүн оон-даа артык ырак кылдыр көрүп турар мен. “Улуг-Хем” сеткүүл бодунун арыннарын 1925 чылда “Шын” солунун одуругларындан эгелээн, 1930 чылда амгы тыва бижиктин төрүттүнгенинден эгелээн, Степан Сарыг-оолдун “Дыттыг Саянындан”, “Эрге-шөлээзинден”, Салчак Токанын “Мээң сактышкыннарымдан” эгелээн.

1938 болгаш 1939 чылдарда “Чыынды чогаалдар” деп номнар

үнгүлээн, оларның баштайгызынга улуг орус шүлүкчү А.С.Пушкинниң чогаалдарының тыва дылче очулгалары эң баштай үнгүлээн. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында “Төрээн чурттувус дээш”, “Дайынчы кыйгы”, “Революстун херели” деп чыындылар парлаттынгылаан. Болар шупгузу “Улут-Хем” сеткүүлдүң баштайгы шапкынчылары, тептинген эзеңгилери болур.

Кижиги бүрүзү сагып чоруур үлегер сөстүг, үндезин домактыг, ынак кыйгырыгы деп бодаар мен. Мээң ындыг сагызыным база бар. Оларның бир дугаарынга Александр Сергеевич Пушкинниң “Тураскаал” деп шүлүүнүң сөөлгү ийи одуруу бо-дур:

Макталды-даа, нүгүлдү-даа деңге тоо чок хүлээп ап чор,
Малзыг тенек мелең-биле маргышпа-даа.

1938 чылда үнген “Чыынды чогаалдарда” хөгжүмчүлерге, ыраажыларга, шиичилерге, чогаалчыларга болгаш уран чүүлдүң өске-даа ажылдакчыларынга шүлүктеп бижээн байыр чедиришишкиннери бар. Ында та кымның бижээни билдинмес, автору чок дөрт одурут бар, оларны чогаалчыларга бараалгаткан. Мен бодаарымга, олар шылгараңгай-ла бижиттинген сөстөр, оон арттыр кым-даа бижип шыдавас. А.С.Пушкинниң ийи одуруунун соонда, билдинмес авторнун бо дөрт одуруу мээң ынак болгаш сагып чоруур база мени хей-аът кирип чоруур кыйгым апарган.

Ынчангаш уйгу чок “Улут-Хем” дугайында бо кыска чүүлүмнү ол дөрт одурут-биле доозуп көрейн:

*Чогаалчылар, човаванар,
Човаг чокка чорук бүтпес.
Човалгага чоруй-чоруй,
Чоруувусту чогудар бис!*

Ээй, уйгу чок “Улут-Хем”, сен сеткүүл сен, сен чогаал сен, сен башкы сен, сен төөгү сен!

*Улус хейге бараан болган,
Уйгузу чок “Улут-Хемим”,
Төрөл чонга бараалга-ла,
Төөгүге динмире-ле!*

ОЧУЛГАЛАР

Бурят улустуң аас чогаалындан

Кандыг-даа чоннуң сагыш-сеткилиниң, угаан-бодалының шыгжамыры аас чогаалы болур. Ында чоннуң күзел-чүткүлү, демисели, ынакшылы дээш чүнү чок дээр.

Көшкүн амыдыралдыг чоннар үе-дүптен бээр аразында сырый харылзаалыг чораан. Амыдыралчы дуржулгазы улуг, сеткил-сагъжы хөөннөш, делегей көрүүшкүнү чүүлдөш. Ынчангаш оларның аас чогаалдары база аразында кыйгыржып турар чаңчылдарлыг.

Тыва улустуң аас чогаалында дег, бурят улустуң аас чогаалында триадалар кончуг арбын болгаш онзагай черни ээлеп турар. “Чер, делегейниң онзагайын, амыдыралдың хөй талалыын, бойдустуң болуушкуннарының дугайын тайылбырлаарын кижиниң чараш чүүл дугайында билишкиннери-биле демнөштиргенинден аас чогаалының триада деп хевири тывылган” – деп, бурят чогаалчы, эртемден Баир Дугаров бижип турар. Оон чыып тургусканы бурят улустуң аас чогаалының “Алтаргана” деп чыындызындан триадаларның очулгазын номчукчуларның кичээнгейинге бараалгаттывыс.

ҮШ ДҮРГЕН

Чүгүрүктүң даваны — дүрген.
Аткан согуннуң ужугуу — дүрген.
Чырыш кылынган бодалдар — дүрген.

ҮШ УЗУН

Ховулап чоруурга, орук узун.
Аас дамчыырга, тоол узун.
Хол иштээрге, ажыл узун.

ҮШ ЫРАК

Чоржаң аътка орук ырак.
Харам кижээ эш-өөр ырак.
Калган кижээ хүн ырак.

ҮШ ЫЛГЫН

Агъп чыдырда, суг ылгын.
Ужуп чорда, чүг ылгын.
Чугаалап турда, дыл ылгын.

ҮШ АМЫР ЭВЕС ЧҮҮЛ

Аар дашты көдүрери – амыр эвес.
Сөөгү аар кушка ужары – амыр эвес.
Дарга-бошканы манаары, уткууру – амыр эвес.

ҮШ КӨК

Өрү чаттылган дээр — көк.
Долгандыр дагларлыг тайга – көк.
Узак аккан хем суу — көк.

ҮШ ДОЛУ ЭВЕС ЧҮҮЛ

Хыны чок бижек – долу эвес.
Кыс ээзи чок өг – долу эвес.
Аскыры чок чылгы – долу эвес.

ҮШ ЧОК ЧҮҮЛ

Черден дээрге чедер чада чок.
Кудук суунда байлаң чок.
Шын сөстө нүгүл чок.

ҮШ КАЙГАМЧЫК ЧҮҮЛ

Дээрний баганазы чок – кайгамчык.
Хөлдүң халывы чок – кайгамчык.
Өртемчейний кызыгаары чок – кайгамчык.

ҮШ БЕРГЕ

Даш кырынга оят тарыыры – берге.
Суг чалгыынга от салыры – берге.
Мыйыс ужунга хар узары – берге.

ҮШ КАДЫГ

Дылга — сөөк кадыг.
Балдыга – даш кадыг.
Буруулутга – хоойлу кадыг.

ҮШ ЧИДИГ

Чаш эниктиң дижи – чидиг.
Чайгы сыынның мыйызы – чидиг.
“Чанар” дээн кижиниң караа – чидиг.

ҮШ АК

Кырган кижиниң бажы – ак.
Кышкы үениң хары – ак.
Үрде чыткан сөөк – ак.

ҮШ КАРА

Оду чок бажың – кара.
Сүдү чок шай – кара.
Бак кижиниң бодалы – кара.

ҮШ КЫЗЫЛ

Шуурган бүдүүзүндө дээр кыдыы – кызыл.
Хөлөгелиң чоогада чыткан дилги – кызыл.
Кежиктиг херээженниң чаагы – кызыл.

ҮШ НОГААН

Шынаа шыпкан оът – ногаан.
Хатка чайганган хады бажы – ногаан.
Турум сугнуң балары – ногаан.

ҮШ ЭПЧОК ЧҮҮЛ

Чаңы багай кадай – эпчок.
Өглер кезиир арагачы – эпчок.
Оът, суг чок хову – эпчок.

ҮШ КУРУГ ЧҮҮЛ

Оът, ыяш үнмээн хая – куруг.
Кургаг ыяштың ишти – куруг.
Хоп сөстүң утказы – куруг.

ҮШ ДОШКУН

Хенертен дүшкен долу – дошкун.
Эзерин тепкилээн аът – дошкун.
Ашаан хоскан херээжен – дошкун.

ҮШ АЙЫЛДЫГ ЧҮҮЛ

Хөмө ап келген өрт – айыылдыг.
Эрийн апкан хем – айыылдыг.
Өлүм эккелген чаа – айыылдыг.

ҮШ ДҮЛЕЙ

Эртеми чок кижі — дүлей.
Өдүрээ чок хөл кыды — дүлей.
Ыды чок аал коданы дүне — дүлей.

ҮШ ХИЛИНЧЕК

Арагачы ашактыг херээжен – хилинчектиг.
Харам чоруктуң сөөлү — хилинчектиг.
Бак сагыштыг кижиниң кыраан назыны – хилинчектиг.

ҮШ СОГУР

Караан чидирген кижі – согур.
Эртеми чок кижі – согур.
Буяны чок кижі – согур.

ЧОРГААРАЛДЫҢ ҮШ ХЕВИРИ

Бай кижиниң чоргааралы – эргелиинде.
Күштүг кижиниң чоргааралы – бардамында.
Эртемниг кижиниң чоргааралы — сайзыраңгайында.

КОРГАР УЖУРЛУГ ҮШ ЧҮҮЛ

Аарыгдан мага-бот коргар.
Дидим кижиден улус коргар.
Өрелигде кижиден коргар.

ҮШ МЕЛЕГЕЙ

Аздын мактаар кижі – мелегей.
Бодун мактаар кижі – мелегей.
Кадайын мактаар кижі – мелегей.

ҮШ УГААННЫГ

Угаанныг эр болуушкуннарны баш удур билір.
Угаанныг херээжен хопту херекке албас.
Эң-не угаанныг кижі – угаанныгларны удар.

ҮШ БЫЖЫГ

Аалчыларны хүндүлээр езулал – быжыг.
Чүү-хөө чыпшырар хырба – быжыг.
Оожургалда турар сагыш-сеткил – быжыг.

ҮШ АЯННЫГ ЧҮҮЛ

Булут чок, аяс көк дээр – аянын.
Чажын чазай дырап алган херээжен – аянын.
Хүлүн узуп каан ожукта хып өөскээн от – аянын.

ҮШ ҮНЕЛИГ ЧҮҮЛ

Айлык черни хүннүк чоруур чүгүрүк аът — үнелиг.
Аразы ырак бол, ийи кижиниң ынакшылы — үнелиг.
Өртемчейниң делгемнерин чедиштир чырыткан хүн
чыры — үнелиг.

Орус дылдан *Мария Кужутет* очулдурган.

Юсуф Хас-Хаджиб,
1021 чылда төрүттүнгөн,
бурунгу түрк шүлүкчү

“ААС-КЕЖИК” НОМУНДАН

Шүлүкчүже көрүжүвүс угландыргаш,
Шүлүктерниң аян-сөзүн таалап дыңнаал,
Хылыш ышкаш чидиг дылдан үнгөн сөстөр
Кылаңыг чечен сөстөр бодарадыр.
“Шаралыг” “чаш” шүлүктерни чаяар дээнде,
Чараш, бөдүүн домактарлыг бодалдарны
Далай суунуң эргинезин шымнып тыпкаш,
Дамды суг дег, шүлүк сөзүн чаңгыстап чыыр!
Сөстү шишкип, туруштарын таарываска,
Чөптүг, топтуг кижилерни хомудадып,
Өөдежокту дээрже үндүр алгап-мактаар.

Өөрүшкүлүг шынчыларны бактап болур..
Чогаал бижиир салымныгның чаяалгазы –
Чонга тараан чидиг сөзү шииткекчи боор,
Шоолуг эвес шишкивээни сөстери дээш,
Чогаалчының чаяан бүргээн сузун базып,
Шоодуп, бактап, аксын углап моондактавас!
Чону аңаа Шүлүкчү деп атты шаңнаар,
Ажыг-шүжүг, муңгаралдың кударалын,
Арыг сеткил аялгазын, өөрүшкүнү,
Шүлүкчүнүн өткүт үннүг аялгазы,
Сүрлүг, күштүг шынчы ыры чаңгыланып,
Чүрөктерге мөңгө чурттап, бисти өөртүр.
Очул. Б. Казырыкпайыны.

КУДУРУК ЧАА ЧИИР ЭР

(Амыдыралчы чугаа)

Акша, чемге чединмейн баар түрөңги эр
Аксынга өй, чүгле хлеб дөңгүүр хирезинде
Эрин салга кудурук чаан үстүргүлээш,
Эрткен-дүшкен кижилерге хөөрөп турган:
—Эъттиг ужа чаа чигеш, шуут-ла пөктүм –
Эрин салда арткан үстү аштап тур мен.
Мегечиниң улуг хырны хыйланган дээр:
— Мээң ээмниң мелегейзиин,
Мегелээрге ооң хырны тодар эвес,
Авыяастап чорбас болза,
Ажын-чемин улус бергей,
Харны аш деп эмчи билзе,
Хынап, шинчээш, эмнээй эртик.
“Тодуг мен” деп тоолдааш-даа
Тода бээри кайда боор аан!
Эрнин орта кудурук чаа үстүрүпкеш,
Эрткен-дүшкен улусту чоп мегелээрил?
Алдын, мөңгүн тып алгаш-даа,
Аажок-ла байырганың ажыы бар бе?
Ээзин хырны кончуп турда,
Элдеп чүве өггө болган:
Чажырып каан, салга чаал аар
Чаагай, үстүг кудурук чаан
Чазый моортай апкаш, барган:
— Салынга чаар ачамның чаан
Салып көр – деп, оглу ону сүрүп маңнаан.
Кончуг “чаг чиир” эрни кожалары ынчан билген,
Мегелээрин соксаткаштың демги эр оон
Мерген, шынчы, езулуг эр болган джжир.

Ду Фу
(Бурунгу Кыдаттын шүлүкчүзү)

УЛУГ ХАНАДАН ЫРАДЫР...

Орук дургаар дайынчылар.
Он-он муң ли тальгырда
Дагын база билип алыңар:
Дайын шөлү, армия ол –

Чаа, чалбак, качыгдал боор...
Чамдыктарга алдар-ат-даа...

Дайын баштаан чанчыннарга
Дайын шын-на алдар-ат бе?!

Хемниң ынды – талыгырда
Кежип орар – дайзыннар-дыр...
Дайзыннарже ыдалаткан чалча-даа бол,
Дайынчы мен: черим-чуртум меңээ эргим.

Маадыр сүрлүт күчү-күжүм ыдык чаага
Бадыткаптар хүнүм кажан кээр ирги?!

Очул. Б.Казырыктайныы.

БИСТИҢ ААЛЧЫЛАРЫҢЫС –

Даглыг Шорнуң чогаалчылары

Игорь ИРГИТ

ДЫЛ БИЛЕ ТЫН – БИР ДӨСТҮГ!

Улуг шор чон! Ийе, мен ынча дээр мен... Бичиимде ачамдан: “Арганың эң улуг аны чүл, ачай?” деп айтырарымга: “Кодан, оглум” деп харыылаан. “Оой, ол бичии аң шээй, ачай!” дээримге, ачам каттыргаш: “Чок, оглум, бурун шагда кижилер сыын, булан, хаван, адыг ышкаш араазай аңнарны өлүрүп билбес тургаш, чүгле кодан дузактап азыранып чорааш, кижилер бооп өзүп, көвүдеп келген чүве-дир. Ынчангаш коданны эң улуг аң дээр ужуру ында” деп тоожаан.

Мен делегейниң чоннарын аң-менге канчап деңней бээр мен. Ынчалза-даа бир звес еске дылдарны адыг, сыын, пар, чаан дылдары деп деңнеп аңгылаар болза, шор дылды кодан дылынга дөмейлээр ийик мен. Ол дылды – бүгү түрк чоннарның өзек дылы дизимзе чазыг болбас боор. Ону эртем езузу-биле шынзыдып болур ийин мен... Азы мен бодум ук дылды төрөөн тыва дылым дег өөренип, ооң чараш-каазынга, ханы уткалынга, чарт болгаш ээлтиринге ынакшааш, хөлүн эрттир хөөредип турар ирги мен бе?

Шор чоннуң салым чолу дыка-ла човулаңныг, өөредиглиг, кээргенчиг база чоргааранчыг. Оларның тываларның ышкаш сыгырzymaар топтут, чөптүт карактарынче, ажык шырайынче көрүп-ле, ижин-кара чокка хөөрежи-ле, баштактанчып, мунгарап-даа олуруксаам кээр. А кол-ла бисти харылзаштырып турар күчү-күш – дылывыс-ла болгай. Төрөл дыл! Ооң адаар аянындан-на, бо тыва дылга эң чоок түрк диалект дыл-дыр деп билип каар бис.

Эрткен XX чүс чылдың эгезинде шор чоннуң саны 80-90 муң кижги чоокшулап турган. Оларны “Мрасс, Кондом татарлары” деп орус чон адаар турган. Хакастарны “Сагай, Минуса татарлары”, тываларны “Урянхай татарлары”, а алтайларны “Ойрот татарлары” деп аңгылаар турган. А дөзүвүстен – төөгүдө аттыг-сураглыг дайынчы татарлар бистер ышкажыл бис. Ону ам дылывыс безин бадыткап арткан.

XX чүс чылдың эгезинде тывалар база-ла 70-80 муң хире санныг турган бис. Ам бистиң санывыс 220 муң чедип турар. А шорлар чүгле 16 муң хире кижги арткан. Ук чон төөгүнүң хай-халавынга камгалал чок таварышкаш, коргунчуг геноцид — өлүп төнүүшкүнге таварышкан...

Хаан чазак үезинде шорлар тускай уездилег; оларның чаңылчаан амыдырал- байдалынче кым-даа кыдыындан холгаарлавас, бай-байлак

өзүп көвүдөп турганнар. Оларның эр улузун ак хаан шеригже келдиртпес кылдыр хоойлужудуп каан турган. Олар Междуреченск (Пелтир), Томазак-Тура, Осинники, Мыски, Прокопьевск, Таштагол ол ынчаар хостуг көжүп, аңнап, тараа-быдаа тарып, национал чаңчылдарын сагып, боттары "демчи", "башка" деп төрөл-бөлүк аайы-биле чагыргалыг чорааннар.

Олар тыва-уранхай ха-төрөлдери-биле хайнактажып, кудалажып, төрөлдөжип чорааны илден. Шорларның аас-чогаалында Көгмен (Саян) артындан аңнап келген Соян (тыва) оол татар (шор) кысты адыг-мөөрей үезинде чаалап алгаш, кадайланып алганының дугайында барымдаалар көвей. Амгы Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Тожу, Бий-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга ол ынчаар делег-шор чоннуң төлээлериниң салгалдары бар. Шорларда: чооду, салжак, тодут, хөйүк, күжүгет, кертек, ирkit, чаг, союн-сайын, камзы дээн тываларда бар төрөл-бөлүктөрниң кирип турары ол бүгүнү бадыткап болур. Олар чонун калыге азы калга дээрлер.

Ортаакы вектерде шорлар тергийн дээн дарганнар деп аталдарга четкеннер. Оларның чурту демир-дес рудалары-биле байлак. Шорлар Чингис-Хаанның шериглерин ок-чемзек, хылыш-мези, куяктар-биле чепсеглеп турганнар. Олар болат каңны кылырының чажыктарын билер турганнар деп төөгү шинчилелдери бадыткаан.

Амгы шорларның чурт девискээрлери казымал байлактар-биле тергийн бай. Россияның бүтү демир рудазының тывыжының чартык кезин Кузбасс казып тып турар. Шорларның салым-чолун чогуу-на оларның бай казымал байлактыг ораны үзе шиитпирлеп каан. XIX чүс чылда капиталистиг Россия Кузбастың хөмүрүн, демирин, өңүгү металлдарын шингээдип алыры-биле ынаар муң-муң устывышчыларны, ажилчынарны, шөлүттүрүп шииттирген херектээннерни, каторжниктерни сүрүп эккелген. Шорларның аңнаар, балыктаар, каттаар, мал кадарар, тараа тарыыр девискээрлерин демир, хөмүр уургайлары, завод, фабрикалар база көжүп келген кижилерниң кода-суурлары, ол ышкаш херектээннерниң кара-бажың зоналары эжелей берген.

Шорлар ажил-агый чок каап, арага-дарыже сундулап, өскээртен келген херектээн кижилерге уруг-дарыын чазарладып, оолдарын өлүртүп хорал, човулаңны көрүп эгелээннер. Оон-биле деңге олар хайнактажып, национал дылын, хевир-дүрзүзүн ышкынып, төрээн черлеринден дезип көжүп эгелээннер.

Бичалза-даа хаан чазаа, шорларга оларның уезд болур эргезин казываан. Чүгле 1917 чылда Октябрының Социалистиг Улуг революция-зының соонда, 1918 чылда эгелээн хамааты дайны шорларның эр улузунуң барык үштүң бир кезин кырып-хыдып каапкан. Оон соонда 30 чылдарда Советтиг Россия шорларның чурт-девискээринде административтиг автономиязын узуткаан. Шорлар амыдыраар аргазын бодааш, орус чон-биле хайнактажып, а чамдыы Хакасия, Тыва, Алтайже көжүп, дезер уурга таварышкан.

Шорларның салым-чолунга эң коргунчуг согутну Ада-чурттуң Улуг дайыны таварыштырган. Шор чоннуң эр улузунуң барык чартык кези фронтуга өлүрткөн. Хаан чазак үезинде шорлар 80 муң кижичедип турган болза, Совет чазак үезинде 16 муң кижичедир кызырылган.

Шорлар амдыгаа дээр автономнуг, национал административтиг девискээр-тургузуг чок! Олар Кемерово областын янзы-бүрү девискээр районнарында быдаргай байдалда чурттап чоруурлар. Олар Таштагол районда эн хей чурттап турарлар. Ынчалза-даа ук районга амдыгаа дээр национал статус бербээн.

Кандыг-даа чоннуң кол национал күжү, бөлүктежир, биригер одаа — төрөөн дылы болгай. Шор чон бодунуң дылын утпаан. 1980 – 1990 чылдарда шор чоннуң хүндүткелдиг сайын оолдары Электрон Федорович Чиспияков биле Андрей Ильич Чудояков олар шор дылдың литературлуг бижимел хевирин болбаазырадып, сайзыраткаш, Новокузнецк хоорайның педагогика институтунуң базазынга шор дыл салбырын ажытканнар.

Ук төөгүлүг болуушкун ССРЭ-ге эгелээн демократтыг чаартылгаларның ачызында болган дээрзин маңаа демдеглээри чугула. 1980 чылдарның төнчүзүндө ССРЭ-ге болган эде-тургустунуушкун – национал чоннарның чоргааралын, эргелерин база сайзыралын магадылап берген. Шор чоннуң дылын өөренир салбырның ажыттынганы – бүгү эвээш санныг чоннарның хей-аьдын, идегелин, бүзүрелин оттурупкан Новокузнецк хоорайның башкы институтунуң шор дыл салбырынга эң баштай 12 студент хүлээп алган. Олар 1992 чылда ук салбырның бирги доозукчулары бооп, шор дылдың, литературанын башкылары деп дипломну холга алганнар.

Дараазында 1992–1994 чылдарда НБИ-ниң шор дыл салбырын сайзырадыр, калбартыр талазы-биле шимчээшкнче чоок кавы төрөл дылдың чоннардан: Хакасияның чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Галина Григорьевна Казачина, Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг харылзаалар комитетиниң даргазы турган Игорь Иргитович Бадра, Татарстандан Казань университетиниң профессору Флюра Ханум Зайнуллина, Даг-Алтайдан парлалга сайыды турган Бронтой Яковлевич Бедюров, дээш өскелер-даа улуг дузаны көргүзүп, чаагай салыгны кирип, Россияның улус-өөредилге яамызының мурнунга чөптүг дилегни киригеннер.

Ооң уламында НБИ-ниң базазынга шор дыл салбырының орнунга шор дыл факультетин тургузуп, шор дыл кафедрасын ажыткан. Ооң баштайгы профессору, деканы Андрей Ильич Чудояков болган.

Кожа-хелбээ, түрк дылдың төрелдериниң дилээ, ачы-буяны-биле Казань университети база аспирантуразы элээн каш шор дыл эртемниглерни хүлээп алгаш, шор дыл факультеттиң баштайгы башкы кадрларын белеткээн. Университеттиң аспирантуразының доозукчузу Г.В.Косточаков филология эртемнериниң кандидады эртем адын камгалаан. Амгы үеде факультет башкы кадрлар-биле четчелеттинген, ында ам 100 хире студент өөренип турар.

Шор чечен-чогаалдың үндезилекчилери база-ла Э.Чиспияков, Н.Кобяков, И.Штыгачев, С.Торбоков, А.Чудояков олар бооп турар. Ынчалза-даа сөөлгү үеде, ылаңгыя НБИ-ниң доозукчуларының аразындан кедергей салым-чаянныг Г.Косточаков, Л.Чулжанова, Л.Арбачакова, В.Борискин, В.Байлагашев, Т.Тудегешева ышкаш литераторлар көстүп келген.

Шүлүкчү-прозачы Койа Бельчек – боду делегейни эргий ушкан ужудукчу, амгы үеде эң улуг назылыг шор чогаалчы. Ооң шүлүктерин 1993 чылда “Тываның аныяктары” солунга тыва чогаалчы Игорь Иргит

деннээн очулга-биле парлаткан. Ол тыва литературага ажыдышкын болган. Шор биле тыва дылдың кайы хире чоогун тыва номчукчу магадап танышкан.

Шор чогаал оон бээр улут базымны кылган. Оон сайзыралынга Новокузнецк, Междуреченск, Осинники, Кемерово хоорайларнын чагырга даргалары, Кемерово областың губернатору А.Г.Тулеев боду, ол ышкаш областың янзы-бүрү завод, фабрика, бүдүрүлгө, организация, коммерциялыг албан черлери акшаландырып, улуг дузаны көргүзүп турар. Ол талазы-биле Кемерово область Тыва, Алтай, Хакасияны безин ажып турар.

Маңаа Кузбасстың чогаалчылар эвилелин база утпаалыңар. Оон даргазы Б.В.Бурмистров губернатор А.Г.Тулеевтиң дузалакчызы болбушаан, шор чогаалчыларнын номнарын парладырынга дузалап база өөренип, ол-бо черлерже аян-чорук кылырынга улуг салыгны кирип турар. Амгы үеде чогаалчылар эвилели шор шүлүкчү кыс Т.Тудегешеваны Москвада А.М.Голький аттыг литература институтунун чанында Дээди курстарже өөредип чоруткан, а Любовь Арбачакова – филология эртемнеринин кандидаты, Новосибирск хоорайда филология институтунун улуг эртем ажылдакчызы бооп, ам филология эртемнеринин доктору атты алып дээш ажылдап турар. Ол 2001 чылдың сентябрь айда Тывага аалдап кээп чораан. Любовь Арбачакованы бо чытын Шориянын чогаалчылар организациязынын даргазынга сонгул алганнар.

Чоокта чаа-ла төнеринин кырынга турган шор чон бо хире сайзырап, хөгжүп келгени өөрүнчүг. Аңаа чоргаарланмас арга чок бис. Дыл, тын – бир дөстүг деп чүве ол! Шор дыл өлбөс! Шор чон төнмөс! Оон чолу ак, калбак, узун...

ШОР-ТЫВА ДЫЛДА ДЕННЭЭН ОЧУЛГАЛАР

Койа БЕЛЬЧЕК

МЕН

Тынымны
Айнага сатпадым аза бо
Кем
Айна полган,-
Парчазы уңнапча.
Ылардың
Аразында
Сагымжымма турбадым,
Үргүнчам
ол темнер, теп,
Эртча.

МЕН

Тынымны
Азага сатпадым
Кым
Аза болган –
Шупту билир.
Оларның
Аразында
Сагымжымдан
Турбадым,
Өөрүп тур мен,
Ол үелер ам
Эрткен-дир.

САРНАП ЧОРЕМ!

Кайдуг-даа полза,
Мен черимни
Сарнап чорем!!
Көмө соонда
Сыннарды
Шанаба ажып чорем
Нагбур чагчыганда
Күмүжин
Калкыла чорем!
Эртенги арчыны
Азакка сыйбап чорем!
Черимнин пайын
Көрүп,
Сарнап чорем!
Сарнап чорбем де,
Ноога по черде
Чатчам?!

ИЧЕ

Чулом бажында
Турча пир кузук.
Аны көрбөлып,
Турдым шык-шырык.
Пир өсчалар төрт кузук,
Үш пала, улуглар
Ичезинен,-
Соган чилеп шыкчылар
Аны поэзия
Чарлып тепсеп чалар,
Ичезинин шабалары тезе
Ыларды кучактанчалар.
Канче куш
Ырларга берсалды,
Канче салгыннардаң
Шыдады?!
Кайран иче
По черде чатсын
Чаштан чашка!

ЫРЛАП ЧОР МЕН

Кандыг-даа болза,
Мен черимни
Ырлап чор мен!
Көшке соонда
Сыннарны
Шана-биле
Ажып чор мен!
Чаашкын чагганда
Хүмүш дег суун
Пактап чор мен!
Эртенги шалынны
Адаам-биле сыйбап
чор мен!
Черим байым
Көрүп,
Ырлап чор мен!
Ырлап чорбайн,
Чүгө бо черде
Чоруур деп мен?!

ИЕ

Чулам бажында
Бир пөш турган.
Ону көргөш,
Ыйт чок турдум.
Бир дөстөн
Дөрт пөш өскөн.
Үш бала – уруглары
Иезинден –
Согунналып
Үнүп келген.
Ооң бодун
Чара тепсеп
каапкан.
Иезинин будуктары
Оолдарын кужактап,
Чеже күштү
Төлдөринге бербеди дээр.
Чеже-чеже салгын-
хатты
Шыдап эртип,
Камгалаан дээр?!
Хайыраан ие
Шак бо черге
Кезээ шагда
Дириг турзун!

АЛТЫНШАШ АРБАЧАКОВА

ТЫННАРЫБЫС

Тыннарыбыс по чашка
тириг калча, тепчалар
Бо черге, ээлерим таштап,
Учукпарча, тепчалар.
Мен по чарыкты
кооленкелип, чаттым.
Мен кижичадыын чат
Тоозыбысам, мээң тыным
Эрлик черинде мээнме
пирге тынанзын.

ТАЙДОГИМГЕ!

Эзенок, тайдогим!
Мен сага аалап келдим.
Сээң үгең турган черинде
Ала өлөннер таптым..
Сээң чажыңна көр турган
Тагларга мен пашкойдым.
Сээң үге алында чугурчин
Сугба чоктажар эткеним,
Кайдыг капчы ол чугурча?!

* * *

Мен кижиге пардым
Пашка төлгө кирдим.
Пашка поларга
иженгем –
Полган позым
чат калдым.

* * *

Чакшы кижиге парып,
Улут тойга кирдим.
Улут тойга кирип,
Ак көгенек кеспедим.
Ам ак көгенегим
Мээн карагымда
турча.

ТЫННАРЫБЫС

Тыннарыбыс бо оранга
Дириг калыр деп турлар
Бо черге ээлерин кагаш,
Ужуптар деп турлар.
Мен бо чарыкты ынакшып
Кээп чурттааным ол.
Мен кижичадынын чурттап
Доосканымда, мээң тыным
Эрлик черинде меңээ
Тып кээп, тыным болзун.

КЫРГАН-АВАМ ТУРАСКААЛЫНГА!

Экии, кырган-авам!
Мен сеңээ аалдап келдим.
Сээң үгээң турган черинде
Ала өлөннер тыптым.
Сээң чажыңда көрүп турган
дагларыңга мөгөйдим.
Сээң өөң адаанда чугүрген
Суг-биле чооктажып
таныштым.
Кандыг дүрген
маңнаары ол?!

Мен кижиге бардым.
Өске өгтө кирдим.
Өске болур деп
кызыгтым –
болган бодум
хевээр артым.

Эки кижиге бардым,
Улут дойга кирдим.
Улут дойга кирип,
Ак көгенек кетпедим.
Ам ак көгенегим
Мээн караамда
турбушаан-дыр.

Парар ползаң – пар!
Кушле мен тутпачам.
Кооленме ползаң,
Парган чолуңма пар.
Сеең ужуң ылгабачам.
Пашка кыска тогаашсаң
Кудайба ырыс чат!

МЕЕН ЧЕРЛЕРИМ

Меең черлерим – улуг
черлер!

Көк тегриге
кынапкел өскөн,
Үш ашкымныг
Тегри-Тиш тайга турча.
Тегри-Тиш тайга
паштарында
Көк өлең чай тооза
курубаан есча.
Тегри-Тиш тайга
сыннарында
Ак кар чыл сайа
кайылбаан
чаттырча.
Тегри-Тиш тайга
пеллеринде
Кара сагыштары быс
тудулбаан эртча.
Тегри-Тиш тайганың
төзүндө
По чашка тоозулбас
кара суг акча.
Тегри-Тиш тайганың
төзүндө
По чашка үзүлбес
шор-калык турча!

Темир КОСТОЧАКОВ

Ылар өзере чымчак
көрүшчалар,-
Оттут оол, айлыг кыс.
Паза ноо керек по
соок чер-сугда?
Паза көп керек по
чер-сугда;
Кар ойуп, ак чайак
шыкча наала.

Баар болза – бар!
Күш-биле тутпас мен.
Хөөннүг эвес болзуңза,
Барган чолуңга бар!
Сээң ужуң ылгавас мен.
Өске кыска тогаашсыңза,
кудайга-ла өөрүп четтир!

МЭЭН ЧЕРЛЕРИМ

Мээң черлерим –
улуг черлер!

Көк дээрге шиштелдир
үскөн,
Үш ашкым – арттыг
Тегри-Тиш тайга турар.
Тегри-Тиш тайга
баштарында
Көк өлең чай доозада
кургавас өскөн.
Тегри-Тиш тайга
сыннарында
Ак хар чыл санай
эриээн чыдар.
Тегри-Тиш тайга
белдеринде
Кара сагыштарывыс
тутпайн эрттээл.
Тегри-Тиш тайганың
дөзүндө
Бо назыда доозулбас
кара суг аккан
Тегри-Тиш тайганың
дөзүндө
Бо назыда үзүлбес
шор-чонум турзун!

Олар удур-дедир чымчак
көрүштүлөр –
Оттут оол, айлыг кыс.
База чүү керек бо
соок чер-сугта!
База хөй керек бе, бо
чер-сугта;
Хар оюп, ак чаяндан
үндүрүп аалы.

Көөленгениң терең,
чажыт та полза,
Эркечегинме Чарылганда –
шыгар!
Карак палыйың магат
та чапсаң,
Карак чажын шыгып
түжер, шурлактар.

Ынакшааның терең,
чажыт-даа болза,
Эргиминден чарылганда –
шыгаай бодан.
Карактарың чеже-даа
шимзинзе,
Карааң чажы шыгып
дүжер, дамдылар боор.

* * *

Күндүс – караазыба
ылгап чам:
Чүрегимни көөленген
от албысты!
Параскан чүрегим
өскүс полтурган
Эркечегим акчалым
мени таштабысты.

Хүндүс - дүне
ылгап чор мен:
Чүрээмни ынакшаан
от алгаш барды.
Хөөкүй чүрээм
өскүс болтуже,
Эргим кижим, амырагым
мени каапты.

* * *

Кебирлиг, чишке сынныг,
кара мегелиг кыс,
Чаггыс-ла сен мага
Тамныг үнүң пер!
Сени көрбал агырыпчам,
келип эмнебис:
Сен чок шыдажым
чогул,
могалчыганым
кыйал?!

Хевирлиг, чинге сынныг
кара меңниг кыс,
Чаңгыс-ла сен меңээ
Таптыг үнүң бер!
Сени көргөш,
аарый бээр мен,
келгеш мени эмневит:
Сен чок, шыдаар шаам
чогул,
могал-шылаан
ерам-дыр ийин.

Деңизин очулганың автору Игорь ИРГИТ.

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

САЛЫМ-ЧАЯАННЫҢ ЧАА АЖЫДЫЫШКЫНЫ

(Б.Дүпчүрнүн “Бистин аалдың кижилери” деп номунга үнөлөл)

Эрткен чылын тыва бижиктиң 80 чыл оюнга тураскааткан эртем-практиктиң конференцияга ийи дакпыр эртем доктору Виктор Викторович Бугровский тыва улустуң эң ховар үш чүүл салым-чаяанның оолдарының бирээзи Бригад Дүпчүр деп үнөлелди берген. Ону Гиннесстиң рекордтар номунга киирерин саналдаар болза, чугула дээнин бо чылын эштиң тоожузу үнүп кээрге, ам база катап сактып келдим. Делегей чергелиг улуг эртемден ол бодалын үндезинниг сөглээн болбайн.

Тыва дылывыс бо хүннерде янзы-бүрү социал багай чылдагааннарның хараазы-биле дендии бокталып, үрелип турар. Ону диргизип, чалыыткадырынга чечен чогаалдың ужур-дузасы дендии улуг. Ылангыя чурукчу кижиниң, оон кырынга уян хөгжүмчүнүң бот-тускайлаң овор-хевирлиг чугаа аяннары кемдеп-көргээн дылывысты диргизеринге чаа эмни ажытканы-биле дөмей.

Бо номнуң хей-ниити ужур-утказы: бирээде, хөлүн эрттир турумчуй берген литературлут дылды байыдарынга элээн чаа агымнар, аянар немел турар, ийиде, сагыш-сеткилдин иштики көдүрлүүшкүннерин аас чогаалының улусчу аяны-биле эптей хөгжүткени, үште, тыва улустуң биче сеткилдиг аажы-чаңын боттут маадырларның оюнзак, ундаравас, өскөлөрдөн бодунуң хей-аңдын чижеглеп көдүрер мерген угаанныын номчукчуларга кандыг-даа сыгаашкын азы албадал чокка тоожуп турары дыка сонуурганчыг.

Уран чогаалдың эчис сорулгазы кижилерниң сеткил-сагыжын чаа бодалдар, чаа овор-хевирлер дамчыштыр ажыдып, ону келир үениң салгалынга өнчү кылдыр арттыралы болгай. 30 чылдар үезинде мурнуу кожууннарже шөлүткен Хемчик бажының Езуту чагырыкчы, бүгү Тывага сурагжаан Сорукту дугайында чурукчунуң кээргел болгаш оларга хүндүткел долган уран чурумалдары кижиниң сеткил-сагыжыга бир-ле чылыг, чаагай бодалдарны төрүттүндүрүп кээри кайгамчык чорду.

“Езуту кыскал арынның, чидиг карактарлыг, узун шилгедек мага-боттут, буурул баштыг ирей чүве. Даштындан көөрге, ооң назылап келгени илден, ынчалза-даа шимченгири хевээр.

— Олар үргүлчү чангыс өг чоруур, чүгө ындыг чоор. Ол улус черле чалгааравас бе? – деп, бир-ле катап авамдан айтырган мен.

— Кш... ынча дивес. Эргезин казыткан улус-тур, күжүрлер.

Оларның боттарын көрүп чоруурга, ажылчын, дузааргак-даа, чугаа-сооттуг-даа кижилер ышкаш кижилер-ле чоржук.

... Езуту күзүн Тарлашкын аалдарындан эът-чемни эндере диленип аар. Ооң аразында баш-дукуг эвээш эвес таварышкылаар. Ашак кадыг сиирлиг куйганы кызырадып оар боорга:

— Дижинерниң магалыын аа, кырган? -деп, оон улус айтырган.

— Кырыыр-чөнүүр назынында ядарап-хоозураар амыган-дыр дээш, ону бурган башкы хайырлаан чүве ыйнаан”-деп, ол харыылаан. (ар. 80)

Мыя бо хензиг харыыдан безин эртем-суюлдуг болгаш кижиге деп бедик адын хоругдал адаанга-даа ышкынмаан, туруштуг кижиниң угаан-сарыылы билдинип кээр.

Комиссия Езутунуң өөн хавырып алгаш, ооң бодун паштанчызының өөнгө чурттаар кылдыр шиитилрилээн чүве-дир.

— Өөнерниң хараачазы алдын турган дижек бе? -деп, Луду даайымның айтырып олурганын утпаан мен.

— Алдын деп каяа алдын турган боорул аан, ыңар. Харын мөңгүннеп кааны шын-на чүве-деп харыылажык.

“Езуту-биле чоокшулажырындан араттар сестип турза-даа, тыва кижилерниң чединмес кошкактарынга дузалажыр чаңчылынга хоойлунуң чидиг бизи дынмастап турган. Тогду хой кудуруун кадыгзынып чораан тергиидекчи аңгының көскү төлээлекчизи кылдыр кырыыр назынында чоннуң бо чаагай чаңчылының ачызын көөр ужурга таварышкан”. (ар.80)

Үстүнде одуругларны номчааш, кижиге мындыг бодалга келир: “Шаг-үе дыка-ла өскерлип турар-дыр. Бо хүнде хоорайда бок чукушуп чоруур эш-өөрүвүске эки туразы-биле дуза кадыштар харык чок апарган кончуувусту... Моон сонгаар та чүү болур?..”

20-30 чылдардан бээр тыва ниитилелдин төрө чуруму Россияның салым-чолу-биле холбашкаш, эки-даа талалары хөй, багай-даа талалары оон дорт хамааржыр апарган. Төрө эргилдези-биле кижилерниң аңгы-башка салым-хуулуг апарганын Дүпчүр Бригад чамдык бистиң чогаалчы эш-өөрүвүстү өттүнүп, ынчангы күрүне баштыңчызынче чуу каарын бодавайын, кандыг-даа үеде кижиге чонунга ынаныр болза чугула дээрзин амыдыралдың боттук чижектеринге дыка бадытталдыг угаадып турары солун.

Бо шагның социал кызгалдындан оюн-баштак кижилер чон аразында ховартаан. Автор бодунуң үе-чергежилериниң оюн-баштак, дириг аажы-чаңын биске магадады көргүзүп шыдааны эр-хей! Моол уктут Шойжун-Дажы бодунуң күдээзи болур Көк-оол дээр аныяк кижиге: “Кыскаштан соп берип керем, аал”-деп чагыг киирген:

— Чаа харын, дөжү-дажы-даа чок, канчаптар кижиге боор мен, катым-деп, оозу чугаалзан.

— Сээң кайда-чүде дөжүннү кым билир, а Дажың бо олур-ла мен, канчаптарын бодуң бил даан – диген.

Ооң аажызын билир оолдар хей кижиге аразынга эпчөк байдалче кирбезин бодааш, оон эзе-элдеп айтырыглар салырындан сестир чүве.

“Дажы ирейге даай-авам ажыг берген хойтпак биле сүт салып бергеш, мону хоюдуп ижип көрүнөрем дээрге, баштай бир аяк хойтпаан ажырыпкаш, ооң соонче сүт кудуп ижип алган.

— Бо-ла Дажыны. Ана мыржырткайндыр хайнып турар чүвени хоюдуп албас, канчап орадың ол чүвөл!

— Меңээ салып берген болганда, ол ам мээни-ле ыйнаан. Оомну та канчап орадымны бодум-на билгей мен. Баштай караамны шимдиндир ажырганып алгаш, та амданныг сүдүм ижип таалап орайн. Олар хырын дүвүнгө баргаш, демей-ле холужа бергей — дей тыртып кагжык.

Агбаан-Демчини мооң мурнунда хей-ле авторлар багай талазындан көргүзүп турган болза, Бригад ооң саарлыкчы, чончу эки мөзү-бүдүжүн көргүзүп турар – бо дээрге, бистиң эрткен төөгүвүсчө чаа үениң бедиинден катап эде сайгарган көрүш-түр.

Эрткен чүс чыл. Ооң-биле кады төөгүнү чаа ХХI вектин салгалынга дамчыдып бергеш, төрө-аралчаан Шоожуй, Дажы, Агбаан-Демчи, Шоюң, Сорукту... дээш, чүглө тус кожуунга-даа эвес, Тываның еске-даа булуңнарынга ат-сураа алгаан кижилерни бот-боттарынга демейлешпес оюн-баштаа, хевир-дүрзүлери, аажы-чаңнары-биле авторнун тывызык, шынзыг уран хандыкшылдыг чуруп көргүскенин кижиге сеткил-ханышкын болгаш өөрүшкү-биле номчуруу дээрге-ле, чурукчуну бодунун салым-чаяанын база катап еске талазындан ажыгканы болур. Ук тоожуну (бо таварыгыда мен бүдүн номну чаңгыс атка каттыштырып тур мен) “суг адаанда иштиги агымындан” игил ойнаар Иргит Шоюң, Соруктуг, Очур башкы, Шоожуй сугларның кол маадыр чурукчунун ала-чаяагаар сайзыралынга салдары улуг боорда, ооң улусчу дазыл-дамырын “чемгерген” деп түннелди үндүрүп тур мен. Тоожунун элдээрти билдинип турар ийиги чергеде намдарлыг үнү Бригад Дүпчүрнүн хөгжүмчү салым-чаяанындан ужукталып үнгөн. “Башкывыс бодунун чурттаар ерээлинде столунун кырынга лаа үзүн хөөгө холуй **мажып** тургаш, чылан дүрзүзү кылып салып алган. Мижит-оол биле мен ооң үлегери-биле лааның хып каапкан үзүн чыып алгаш, хөөгө холуп алдывыс. Оовустан амгы шагның кара пластилини хевирлиг холумак бүдүмөл үнүп келген. Кежээниң-не орайга чедир одаар изиг-демирниң аксын ажыдып алгаш, теке, аът, инек дүрзүлери тудуп, узанып эгелээр бис. Отче чоокшуладыр доңгайыптарыңга баштың дүгү дызырт-кайндыр ертеңгеш, саргартыр дырыжа бергилээр...” (ар. 12)

Игилчи Шоюң хей-хей кижилерниң сеткил-сагыжын чалгыннап, каастап чораан болбайн. Көскү чижээ, композитор Дүпчүр боду-дур.

Ам Чолдак-Кадай деп бөдүүн угбайның аңаа дириг салдарын көрээлиңер: (ар. 50) “Чолдак-Кадай дег чечен-мерген кижиге ховар чүве. Ол аныяанда Шоодай-Хуурак деп кижиге-биле өг-бүлө тудуп чораан. Ол кижиге сөөлүндө барып эмчи лама бооп, улус эмнеп чораан чүве-дир.

Амыдыралының ол үезин кадай мынчаар ырлаан:

Чолдак-Кадай, Шоодай-Хуурак

Чонун кезип чораан ыңай.

Шолдун-Ойга ушкажыпкаш,
Чортуп, шошкуп чораан ыңай.

Кадайның өөнүң ээзи аныяанда чок апарган. Эптээн каш чылдар эрткенде, ооң өөнгө бистин черде чок дээн сураглыг аңчы Кашпык-Дөжү кады чурттаалы деп санал кирип келген. Ону ырлааны мындыг:

Такзыг чыттыым өлү берген,
Дарызыг чыттыг сени чоорул.
Эмзиг чыттыым өлү берген,
Элик чыттыг сени чоорул.

(Чон аразында мындыг кончуг гениалдыг шүлүкчүлөр чоруур-дур! – К.Ч.)

Эжим Бригадтын чогаадыкчы салым-хуузу мындыг кайгамчык кижилерден укталган болгаш бо хире уран байлак болган боор! Че, оон ыңай ооң төрөөн оран-чурту Сөөлчерге, Бай-Хөлге, Хайыраканга, Чинге-Адырга (бо черлерниң адында безин кайы хире поэзия бар-дыр!) ынакшылындан чогаадыкчы соруунун куттулуп турары илдең-дир. Иргит-оол көөрге, “Кодан өргелерниң чамдыктары сывыртажып халчып-даа турар, дыштанып-даа чыткылаар, ужур кагжып ойнап-даа турар болза, оларның бирээзи өргөн дег кожайып алгаш, таңныиыдап олуарар болган. Оозу дүвүрээзин чарлап сайт кылдыр эде каалкаш, үнүрүнче кире халыырга, артканнары бурт кылдыр арлы бээр. Харын ынчангаш-ла “өрге” деп сөс өргөн деп сөстөн укталган боор деп аңчы боданып чораан”. (ар. 33) Дириг бойдуста амыдыралдың шимчээшкинин, ооң алдын хунге таалалын чаптап азы хат шуурганга удур амытаннарның демиселин магадап чорааш, кижги бүрүзү бодунун мөзү бүдүжүн кичээнип, кижизиттиниң чоруур. Бойдус мөңгө, а кижги хой дег назылыг, кодан дег чыдынныг деп улустун биче сеткилди илереткен чугаазы бар. Кижиниң төрөөн чурту дег эргим чүве бар бе! Бригад Санчьевич төрөөн чериниң аялгаларына кижизиттинген болгаш “Түтүт-Эрик дээр хонаштын дужунга келгеш, Чинге-Адыр чер адаанче чаштына бээр. Оон кудулдур кожа аалдың дужундан үнө халып келгеш, чүү-даа болбаан чүве дег, катап-ла бодунун коошпа дег чинге уну-биле шулурадыр агып чыдар-ла болгай.” (ар. 33) деп анаа чер-чуртунун кижилериниң элдеп солун, чаптанчыг аажы-чаңынга чүүлдештир чуруп көргүзүп турар. Эрзин хемниң өске муң-муң хемнерге дөмейлешпези дег, бо чер улузунун шөла моолчургу чугаа-соодундан эгелээш, баштаксымаар боорда, уян-чырык, төрөлзек сеткил-сагыжын автор тодаргай маадырларның дириг овуур-хевирлеринге элээн бадыткалдыг чуруп шыдаан.

Эргезин казыткаш, элөп-түрөзе-даа, чон чолдайбаан, хем келдейбээн деп үлегерни эдериң, ол чер улузунун суглуг караанга кижги мөзүзүн ышкынмаан хомушкуларның Езуту чагырыкчызының үре-садызының дугайында чогаалчы биске улуг хүндүткел-биле, дуу хемчиктер, дуу сояннаар деп ылгажып чоруур эвээш-биче чон бистерниң чамдыкта чаржынчылывысты сагыш-човаашкыны-биле элдээрткен ышкаш бо номда интернационалчы идея бар.

“Езутунун ажы-төлү ССРЭ-ге Тываның каттышканының соонда, Советтин” Тываның дең эргелиг хамаатылары апарганнар. Удаваанда Кенден-Сүрүн, Дажы-Суу алышкылар чуртунче чаныпканнар. А Дакпай-оол Бай-Дагга артып

калгаш, өгленип-баштанып алган. Ол сөөлүндө барып “Чаа орук” колхозтун мурнакчы хойжуларының бирээзи апарган. Кылынмазы чок Кенден-Сүрүнүн сураа чуртунга трактористеп, чуну-даа кылып чоруур деп дыңналып турду. Аныак чылдарында школа-сургуулга өөренир туржук, бижик бөлгүмүнүн чоогунче чагдаар эргези чок чораан Кенден-Сүрүн Бурятияның Иволга хүрээзинин улуг лама-башкыларының бирээзи апаргаш, шуут-ла хамыкты кайгаткан”. (ар. 82)

Үстүндө мен бо ном тыва чогаалдың дылын байыдарыңга мурнуу диалектилер, чугаа аяңнары-биле байлак дээрзин айыткан болгай мен. Ам ол бодалымны бадьтткаары-биле кезек чижектерден кирип көрейн. **“Улалыг** (улаштыр) хөөрей бергенде...” (ар. 26). Чинге-Адырның өргелери **“кезеиди”** апарган”. (Кезей берген азы кезээн дээни ол.ар. 33) **“...моолдаңнааш аяны** ар. 82. (Моолчургу аяны.) Шеригте **“хавьрткаш”** ар. 84. (Шеригте келдирткеш дээни ол.) Бо үеге болза ол сөс дыка чидиг уткалыг апарган. Чурттун иштинде дажаң дайыннарже ажы-төлүн кым-даа болза чорудар хөңнү чок. Езулут-ла албадал-биле **“хавырып”** турганзыг... **“Бажының дүгүн адырып берип көөйтүнер.** (Бажының дүгүн кыргып берип көрүнөрем. ар. 55). Ярып (чугаалап бээр. ар 88)

Чурукчунун домак тургузары үргүлчү дириг шимчээшкинни чиге илередип турганзыг: *“Калдак-Хамарның Шураштыг иштинде ажил-иш, чаашкын мурунда кымыскайк өөңдө дөг, хайнып-ла турар”*.

Халый Дажы. *Изиг-халыын чаңныг* дээни-биле демей. Улустун чамдык кижилерге шола ат тыпсыры кайгамчык чечен! Шоожуй деп атка **бан** деп кожумак немей кааптары – ол кижиниң бир-ле багай талазын чемелээнде, ол чаптанчыг аттың баксырай хона бээри ол-дур. Черле ынчангаш автор алызындан чурулга уран чүүлүңге хөй янзы будуктарны ажыглап өөрөнгени-биле демей, сөстүн эскиттерин, аңгы-аңгы утка-шынар кириер өңнерин дыка кажар ылгап билири-биле ооң чогаалының дылы кайгамчык арыг, уран чараш-тыр! Ол бодунун чаңгыс чер чурттугларыңга ылап-ла уран чогаалды бо удаада сөс-биле чуруп, эки тураскаалды кылган-дыр.

Ынчангаш Россияның Репин аттыг күрүне шаанналының лауреады, композитор Бригад Санчьевич Дүпчүрнүн “Бистин аалдың кижилери” деп номун бо чылдың эң эки номунга саналдап тур мен. Ук номнун редактору Александр Даржай чурукчуга чогаалдыкчы ачы-дузазын чедиргени чугаажок. Ол сөөлгү үедө Сарра Куулар, Эрес-оол Монгуш болгаш оон-даа өске авторларга чогаалчы, редактор арга-мергежилин харам чокка чедирип келген. Эш-өөрүңге ижин-кара чок арга-сүмени бээри – чогаалчы кижиниң чон мурнунга база бар хамааты нүүрү болур. Александр Александровичиге бо дээш эш-хуу чылыг сеткиливистен четтиргенивисти илередир жүжурлуг бис.

“АРАТТЫҢ СӨЗҮНҮҢ” ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛДА ОНЗАГАЙ ТУРУЖУ

Салчак Калбак-Херекович Токанын төрүттүнгенинен бээр 100 чыл болган ою-биле чергелештир ооң кол болгаш дээрэ деп санаттынар чогаалы “Араттың сөзүнүн” 1-ги номуңуң чырыкче үнгенинен бээр чартык чүс чыл болганын база демдеглээр апаар бис. Чүгө дээрге “Араттың сөзүнүн” 1-ги ному тыва чечен чогаалда бир онзагай черни ээлеп турар. 1951 чылда С.Тока ол ном дээш ССРЭ-нің Күрүне шаңналын, ынчан адап турганы-биле Сталин шаңналын алган соонда, ук чогаал 23 дылдарже очулдуртунган, ынчангаш тыва чоннуң амыдыралын делегей улустарынга бир-ле дугаар таныштырган чогаал апарган.

“Араттың сөзү” бот-намдар чогаалы болган төлээде, С.Токанын күрүне, хөй-ниити болгаш чогаадыкчы ажылын аңгылавайн кады шинчилээрин, ооң ажыл-амыдыралын, чогаадыкчы өзүлдезин база ол ышкаш совет болгаш тыва литературада ук чогаалдың онзагай туружун тодарадырынга чогаал эртемнинин “төөгү аргазын” ажыглап тургаш, бөгүнгү көрүштөн ону сайгарары негеттинип келген.

“Араттың сөзүнүн” бижиттинген төөгүзү каш үе-чаданы эртип, жанр талазы-биле чоорту сайзыралды алган: С.Тока эң-не баштай 1932 чылда парлаттынган “Кинчини чаза шапканы” деп чыыңдыга “Хөлечиктеп чорааным” деп бот-намдар очеригин бижээн, 1941 чылда “Тос чадырда” деп чечен чугааны, 1947 чылда “Улуг ужарже” деп номну үндүргөн. “Араттың сөзү” деп трилогияның 1-ги ному 1951 чылда, 2-гизи 1956 чылда, 3-күзү 1964 чылда чырыкче үнгөн.

Ол үеде Максим Горькийнин бот-намдар трилогиязының салдары-биле чогааттынган национал литератураларның бот-намдар жанрынга бижиттинген дээрэ дээн чогаалдарынга “Араттың сөзү” хамааржыр. Оларга армян чогаалчы Стефан Зорьянның “Бир чуртталганың төөгүзү” (1934-1938 ч.ч.), якут чогаалчы Николай Мординовтун “Часкы үе” (1944 ч.), таджик чогаалчы Садриддин Айниин “Амьдыралдың школазы” (1942-1962 ч.ч.), удэгей чогаалчы Джаси Кимонконун “Сукпай хемнин эринде” (1950 ч.) дээш оон-даа өске чогаалдар хамааржыр.

“Араттың сөзүнүн” 1-ги ному Күрүне шаңналын алган соонда, ол чогаал дугайында совет критиктер К.Зелинский, С.Ильичева, В.Карпова, Е.Стронская, С.Корытная дээш оон-даа өскелер бедик үнелелди берген.

Тыва чечен чогаал критиказын алгаш көөрге, эрткен 50 чылдарның дургузунда “Араттың сөзү” деп чогаалга номчукчулар болгаш чогаал шинчилекчилери 3 аңгы үе-чадада 3 аңгы туруштан кылган үнелелди берип келген деп болур:

1. — Совет үеде “Араттың сөзүн” чүгле чаңгыс аай, социалистиг реализмнин туружундан сайгарып, тыва улустуң амыдыралының энциклопедиязы деп бедик үнелелди аңаа берип турган;

II. — “эде тургустунуушкун” деп адаарывыс үеде мурнукузунда ышкаш чаңгыс аай эвес удурланышкак туруштан кылган шүгүмчүлөлдиг үнөлөлдөр колдап эгелзэн;

III. — эде тургустунуушкун соондагы үеде, “постперестроечный” деп адаарывыс үеде С.Токаның чогаалының чедер, четпес талаларын денге илередир дээн саналдар бар апарган.

Совет үеде берген үнөлөлдөр номнарда, эртем шинчилелдеринде хөй удаа парнаттынган, ол дугайында номчукчулар эки билир болганда, аңаа доктаавайн, сөөлгү 10 чылда бо чогаалга хамаарыштыр кандыг маргылдаалыг айтырыглар тыптып келгенин кысказы-биле долчулаарын оралдажып көрөөлнөр:

1. “Араттың сөзүнүң” арыннарында таваржып турар тыва кижинин национал чоргааралынга дээп турар натуралистичи чурумалдар – хараган карты чип турары, быдын даш-биле чуура шаап турары болгаш оон-даа еске – тыва амыдыралга херек кырында ылап турган бе? Турган болза, чогаалга бижиир хире ындыг негтеренгей чүүл турган бе азы ол анаа-ла чогааткан хөөредиллер бе?

2. “Араттың сөзүнүң” тыва болгаш совет литературада онзагай туружун канчаар тодарадырыл?;

3. С.Токаның чогадыкчы болгаш күрүне ажыл-чорудулгазын аңгылаар бе азы каттай хаара сайгарар бе?

4. “Араттың сөзүн” бижииринге еске чогаалчыларның киржилеши турган бе? Турган болза ол киржилге кайы хире болганыл?;

5. “Араттың сөзүнүң” идеялиг ужур-утказында, чижээ, аңгы демиселин көргүзөрдө чаңгыс-талалаан, төөгүгө дүүшпес болуушкуннарны, маргылдаалыг өвүр-хезирлерни чогаал төөгүзүңгө канчаар чырыдарыл? Өөредилге черлеринге канчаар башкылаарыл?

Бо айтырыгларга хамаарыштыр солун-сеткүүл арыннарынга, хурал-сутлааларга болуп турган чугаалар колдуунда 1989 чылдан 1996 чылга чедир бооп турган. Ол дискуссияларның кол утказын долчулаарга, улус С.Токаның чогаал ажылының үнөлелин оон күрүне ажылында кылган улуг частырыглары-биле дорт харылзаалыг кылдыр чидиглендир маргыжып турарын херечилеп турар: *“Тываның бот-догуннаан чоруун чидиреринге чедирген удуртукчу”, “Ханның репрессияларның хардаачызы”, “Сталинчи майыктың тыва хевиринин тургустунарынга чедирген”, “Токаны бурганчыдар чорук Тывага 40 чч. эгезинде турган”, “чогаалында тыва кижинин чоргааралын куду көргөн”, “меге чогаал ужун ийи чон-даа бактажып болур” берге салым-чолдуг чогаалчы, “Тока чогаалчы бооп артар”, “чогаалдарын боду шорбажылап чораан”, “холунуң үжүү хирелиг, бижимелдери грамматиктиг частырыгларлыг”, “тоожунун композициязын шеверлээр талазы-биле аңаа С.Самба-Люддуп, Л.Чадамба, Ю.Кюнзегеш, М.Кенин-Лопсан эш-хуу езу-биле дузалажып чорааны чажыт эвес”...*

Сөөлгү чылдарда бо маргылдаалар элзэн чавырылган. Оон чылдагааны, бодап көөрге, кижилернин угаан-медерелинде база бир эргилде болуп, 90 чылдарның эгезинде болуп турган чаңгыс-талалаашкындан – эрткен үеде болуп

турган чамдык чүүлдерни долузу-биле карартыр чоруктан – кижилер уштунуп эгелээнинде.

Амгы үеде чурттап чоруур улуг болгаш ортумак салгалдың кижилери канчаарга-даа совет үениң ужур-дүрүмнеринге кижизиттинген, ол тургузугнуң ачызында эртем-билиг чедип алган, XX чүс чыдың төлдери болганывыста, ол үеде Тывага болган социалистиг чаартылгаларның кол суртаалчызы, удуртукчузу чораан С.Токаның ажыл-амыдыралын чаңгыс-талалап көөр моральдыг эргевис чок деп билип чоруур боор деп бодаар мен.

Ындыг-даа болза аныяктарның болгаш келир үениң салгалдарынын мурнунга бөгүнгү нарын үеде тургустунуп келген билдинмес, чөрүлдээлиг айтырыгларга төөгү, чогаал шинчилекчилери кандыг харыны бээр бис? Чижээ “Араттың сөзүндө” бижээн төөгүлүг болуушкуннар, Тываның сураглыг кижилериниң омур-хевирлери амгы үеде билдинип келген фактылардан, медээлерден чүге сыр өске, ылгалдыгыл?

Үстүнде айтырыгларның чамдызынга бөгүнгү туруштан харыылаарын оралдажып көрээлинер.

“Араттың сөзүндө” натурализмнерге, этнографизмнерге хамаарыштыр бо одуругларның автору моон мурнуңда ажылдарыңга тодаргайы-биле сайгарылгаларны кылып каапканын барымдаалааш, борта ол айтырыгга доктаавайн барып болур.

Совет үеде көскү чогаалчыларны күрүне азы литература удуртулгазынче хаара тудар, өскээр чугаалаарга, литератураны партияның чагыргазынче кириер тенденция турганын билир бис. Ол тенденция сөөлүндө барып “секретарылар литературы” деп адаар улуг удуртукчулар улуг чогаалчы бооп алдаржыксаар модаже шилчээн (Шараф Рашидов, Леонид Брежнев).

Хары угда көскү политик болгаш улуг чогаалчы болуруңуң кайы хире бергезин оларның салым-чолу бадыткаанын билир бис. Совет литературада эң-не билдингир апарган каш чижектен ап көрээлинер. Максим Горькийни Нобель шаңналынче каш-даа удаа идип үндүрерге, Швецияның академиязы ону чогаалчының колдуунда политиктиг туружунуң ужундан аңаа тывыспаан; Александр Фадеевтиң совет удуртулганың каржы хажыдыышкыннары-биле чөпшээрешпейн, 1956 чылда аттына бээриниң мурнуңда СЭКП-ниң төп комитединге бижээн чагаазының коргунчуг шыны чүглө 1990 чылда билдинген; якут литератураның үндезилекчизи, хей-ниитиниң болгаш күрүнениң көскү ажылдакчызы Платон Ойунскийни 1939 чылда буржуаз национализмге буруудаткаш, боолуп өлүргөн, чүглө Сталинниң өлгениниң соонда, 1955 чылда агарткан. *С.Тока оларның үүлө-салымын оюп эртсе-даа, “репрессияларның хардаачызы” деп буруудадыйышкынның аар доктааның адаанда ам-даа хевээр. Ол харын чүдөн артык аар согутга таваржып, аар харысалгага онаашканы ол-дур.*

С.Токаның чогаал ажылын ооң күрүне болгаш хей-ниити ажылындан хооруп шыдавас бис. Чогаалчы кижиги политик кижиниң ролун колдады күүседип келген деп болур. Ооң чогаалчы ажылында публицистиг талазы ооң уран-чечен чогаал шынарын базып турарын эскерип болур. Ооң политиктиг болгаш литературлуг ажыл-чорудулгазының өзүлдизин бөгүнгү көрүш-биле

деңнээрге, удурланышкак утка-шынарлыг, бир эвес күрүне ажылының талазы-биле шапкын хөгжүлдени ап, быжыгып, улам сайзырап орган болза, литературлуг ажылының шынары (саны эвес) чылдан чылче шоолуг-ла экиживээн деп болур. Чижээ, “Араттың сөзүнүң” үш номунун баштайгызы реалисчи, бүзүрөңчиг, уран-чечен бижиттинген болза, дараазында номнарның уран шынары оон кудулап, төөгү болуушкуннары көвүдээш, литературлуг овор-хевирлер эвээжеп, стили дески эвес апарганын эскерер бис. Идеологияның айбычы-бижикчизи апарганын ооң сөөлгү чогаалдары бадыткап турар.

Совет үеде чогаал шинчилекчилери партияның болгаш чазактын идеологтуг айтышкынын сагып, оларнын негелдезин күүседип бижип турганы, ооң соонда билдинип келгени-биле алырга, эртем принциптеринге дүүшпес болган. Чамдык чогаалчыларның чогаалдарын, харын-даа чечен чогаалдың бүдүн үе-чадаларының үнелели үр үениң дургузунда кызыы болгаш хажыдыглыг турган. Ол үеде С.Токаның чогаадыкчы ажылының болгаш тыва чечен чогаалдың бүдүн үе-чадаларына үнелел үр үениң дургузунда кызыы болгаш хажыдыглыг турган. Ол үеде С.Токаның чогаадыкчы ажылын тыва чечен чогаалдың еске классиктеринден арттыр мактап, алгап-йөрээп, бурганчыдар “чашпаа” хамаарылга турган болза, сөөлгү чылдарда мырыңай бир еске чаңгыс-талалаашкынче шилчээн үнелелдерни кылыры чалданчыг эвес апарганынын соонда чогуу-на документалдыг бадыткалдар — бодунун холунун үжүү-биле эткен чогаалдарының вариантылары, чагаалары азы ооң үежизи кандыг-бир чогаалчының аас-биле эвес, бижимел-биле ат салып бадыткааны фактылар амдызында барык тывылбаан.

Бодап көөрге, аас кырында шүтүмчүлелдиг чугааларның үнген ужурудаа, ыңдыг чугааны үндүрүп турарларның чайгылчак туружу-даа чогуур үезинде боттарының алган янзы-бүрү кижиктерин чажыргаш ыңдыг ирги бе азы инерция-биле коргудуушкунда, серемчилелде хевээр арткан болгаш ыңдыг ирги бе? Оларның арын-нүүрүн билип болбайн аан. Канчаарга-даа ол үениң тайлымы-биле олар чаңгыс кижиге чүдүүр чорукка кыржип, бо чорукту идепкейлиг деткип, амыдыралга боттандырып, күүседип турган кижилерге хамааржыр болгай.

Документалдыг барымдаага даянып, ийи-ле чижектен алгаш көрээлинер.

Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун бижимел фондузунда шыгжаттынып чыдар С.Токаның архивинден тывылган ийи факт бистин үстүндө бодалывысты бадыткап турар. Бирээде, “Араттың сөзүнүң” II-ги ному болур “Улуг ужарже” деп кезээнин орус дылда очулгазын 1947-48 чылдарда Никодим Гилярди деп кижиге редакторлаан деп айыткан. Мында элдеп чүве чүл дээрге, чүге С.Тока бо кижиге бүзүрөп, ону редактор кылдыр шилип алганын? Азы база-ла үстүкү черлериниң айтышкынынга чагыртканының херечизи эвес бе? Никодим Гилярди, Михаил Скуратов олар 1944 чылда ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң Тываже чоруткан чогаал бригадазын төлээлеп келгеш, Тыва литератураның байдалын өөренип көргөш, “арыглаашкынны” кылганнар. 1942 чылда ТАР-ның Чогаалчылар Эвилелинге 31 кижигүн бактаап кирип турган болза, ол “арыглаашкынның” түңнелинде чүгле 7 кижигүннү арттырган. Үндүрткеннерниң аразында С.Б.Пюрбю, М.Ы.Идам-Сүрүн база кирип турар.

Олар ооң соонда репрессияның аар чүгүн база чүктөп эрттирген. С.Б.Пюрбюну чүгүлө 1957 чылда кезектеп, 1994 чылда долузу-биле агарткан.

Ийиде, ол-ла архивте С.К.Токаның “Вопросы литературы” деп сеткүүлче 1966 чылда бижээн чагаазының хоолгазы бар. Ол журналдың чагыы-биле бодунуң бижээн литературлуг бот-намдарын Москваже чорудуп тура, С.Тока редакцияга чагаазынга мынча деп бижээн: *“Литературлуг бот-намдарымны меңээ бижиири берге болганының бир-ле дугаар чылдагааны болза, мен бодумну улут чогаалчы дээр хамаанчок, анаа бөдүүн чогаалчы деп санагайн турар мен”*.

Ынчангаш, амгы үеде С.К.Токаның ажыл-амыдыралынга кандыг-даа хөөредиг азы сезиг-чалданыш чок хамаарышпас хостуг үнелелди бээри элээн берге бооп турар. Ындыг-даа болза С.К.Токаның үежилериниң, ылаңгыя чогаалчыларның документалдыг бадыткалдары чокка амгы болгаш келир үениң төөгү болгаш чогаал шинчилекчилери ооң ажыл-амыдыралынга долу болгаш шын үнелелди берип шыдапас дээрзи билдингир. Салгалдар аразында харылзааны үспес дизе, улуг салгалдың чогаалчыларының дидим болгаш шыныч болуру эргежок чутула...

Сөөлгү он-он беш чылдарның дургузунда идеологияда болгаш политикада эки-бакты үнелээриниң угланышкыны хенертен өскерилген: мооң мурнунда санаттынып турганы-биле алырга, өскерилбес чаңгыс-ла шын деп турган чүүлдерни долузу-биле балай шаап, шүтүмчүлөп эгелээн; дүүн хоралыг, өске деп, кызыдышкынга таварыштырып турган чүүлдерни бүтү талазы-биле өрү көдүрүп, мактап эгелээн.

Бо бүтүдө үскүлежишкенин, хоозуралдыг чүүлдер эвээш эвес турза-даа, ооң эки талалары база бар болбайн аан. Ындыг-даа болза амгы үениң литературазынга бо үе аңгадаашкынның болгаш буураашкынның үеи болган. 1990 чылдарның эгезинде-ле “эде тургузуушкундан” огулуг чүве бүтпээн. Ниитилеп тургузуу солушкан, өскээр чугаалаарга, төрө херээ аңдарлыш-дүндерилген.

Үнелиг турган чүүлдерниң долу солчуушкуну сагыш-сеткил хоозуралынга, культураның кудулаарынга чедирген. Чогаадыкчы болгаш эртем интеллигенциязының улут кезии чүнү, канчаар бижиир аайын тышпайн, элээн үр үениң дургузунда алаң кайгап, аймаарал байдалынга турган.

Бүтү амыдыралдың дургузунда олар боттарының талантызын, күжүн социализмниң болгаш коммунизмниң идеяларын боттандыралынга, совет амыдыралды алгап-мактаарынга берип келген. Ону албадал-биле эвес, күзелди-биле кылып турган, чүге дээрге шын сеткилинден ол идеологияга бүзүрөп чораан. Ынчап турда хенертен хамык чүве буураан...

Делегейниң эң-не улусчу, чончу деп турган чурту улут концлагерь болган, каржы диктаторнуң уржуу-биле 10-10 млн. кижилер кара-бажыңга чыдып, өлүп турган, өске делегейден “демир көжөгө-биле” хагдыгга, мегелеткен кижилер болган, идеялар меге, бүттүнмес болган...

Чангыс эвес салгалдың шыныч совет чогаалчыларының чуртталгазы хилис барганындан канчал аңдапас боор...

Сөөлгү чылдарның дургузунда янзы-бүрү силгишикчинерниң түңнелинде совет кижиниң угаан-медерели, чүве бодаары каш удаа өскерилген. Шапкын 150

амыдыралда, ниитилелде болгаш аңгы кижиниң угаан-медерелинде, сагыш-сеткилинде өскерлишкиннерни көргүзери чечен чогаалдың эң кол сорулгазы болгай.

Болган болушкуннар литературага кайы хире салдарны чедиргенил? Ол чүнүң-биле канчаар илереттингенил?

1997 чылда үнген “Догмалардан хосталышкын” деп эртем чыындызында академик Д.С.Лихачев илеткелинге литератураны эртем езузу-биле шинчилээрде, хөй янзы аргалар-биле сайгарарынче кыйгырып турар.

Чечен чогаалды шинчилээр эртемниң үндезини тодаргай – фактыларга даянып тургаш чогаалдың сөзүглелин, чогаалчының болгаш үениң бот-тускайлаң байдалын шинчилээри болур. Чүгле тодаргай шинчилел субъективизмден уштунарынга дузалаар. Ынчангаш эстетиктиг шынарларны амгы үениң өскерлип турар медерел туружундан сайгарган ниити түңнээшкниниң ажыдар негеттиниң турар деп ол бижиң турар.

Тыва прозада улуг хемчээлдиң чогаалдар болур С.Токаның “Араттың сөзү”-деп трилогиясында, К-Э.Кудажының “Уйгу чок Улуг-Хем” деп тетралогиясында база ол ышкаш М.Кенин-Лопсанның чоокта чаа үнген “Буян-Бадырғы” деп роман-эссезинде чогаалчыларның чечен чогаал дамчыштыр аразында “чугаалажы” Д.С.Лихачевтуң термини-биле болуп турары, ылаңгыя төөгүнүң сураглыг кижилери Буян-Бадырғы биле Токаның овор-хевирлериниң үскүлөжи, “чижишкени” азы төөгүнүң болушкуннары – репрессия чылдары, Хемчик үймээни... дээн чижектиг болушкуннарны аңгы-аңгы туруштан чуруп көргүскени дээрге, тыва литератураның чаңгыс черде турбайн, хөгжүп-сайзырап турар өзүлдезин херечилеп турар-дыр. Ынчангаш, ук чогаалдарны деңнел тура, сайгарар сорулга-биле “төгериң столду” организаастаары чугула дээрзин бөгүн чугаалаар ужурулг бис.

Д.С.Лихачев үстүнде адаанывыс ажылында база бир чугула айтырыгны көдүрбүшаан, мынча деп бижээн: “Школага “эртер ужурулг” классиктиг литературага өөреникчилерниң сонуургалының кудулаанының чылдагааны чогаал шинчилээр эртемде нарын чүүлдү бөдүүнчүдөр арганы ажыглап башкылап турарындан чадавас-тыр” деп ол каразаан.

Тыва школаларда, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң тыва чечен чогаал талазы-биле программаларында-даа, өөредилге номнарын езугаар “Араттың сөзү” башкылаарының шактар үлээшкенинде-даа, утка-шынарында-даа бөгүнгү туруштан бижээн чаартылгалар негеттиниң турар деп амгы үеде школаларда ажыдап турар башкылар чугаалап турар.

Ынчангаш, нитизи-биле түңнээрге, С.К.Токаның чогаадыкчы ажыл-амыдыралының, ооң “Араттың сөзү”-деп чогаалының эртем талазы-биле долу болгаш чаа үнелелин кылыры эргежок чугула-дыр. Амгы үеде С.К.Токаның чогаадыкчы ажыл-амыдыралында маргылдаалыг айтырыгларны үзе шиитпирлээри элээн берге бооп турар. Чүге дээрге ооң күрүне болгаш хөй-ниити ажылынга төөгү болгаш политика талазы-биле долу бадьткандыг үнелел, төөгү шинчилелдеринге даянган Чазак Доктаалы амдыызында хүлээп алдынмаан. Үстүнде адаанывыс чылдагааннарда аңгыда эртемденнер аразында совет үениң төөгүзүн, литературазын шинчилээри озалдыг,

даржыктыг, алдар-хүндүткел чок ажыл деп санап турарлар база бар.

Канчаарга-даа Тываның төөгүзүнде эң-не көскү кижилерниң бирээзи С.К.Токаның ажыл-амыдыралынга шын үнелелди берип шыдавас болзувусса, Тываның совет үеде бүгү төөгүзүн огулут тургузуп алырывыс чигзинчиг.

Ынчангаш, эрткен үениң чогаалчыларының, ооң иштинде С.Токаның чогаал өнчүзүн үнелеп тура, ону хөөредиди-даа, азы долзуу-биле карартыры-даа хоралыг, чүге дээрге чаңгыс талалаашкынның үнелелдер төөгүнүн фактыларын хажыдып, чечен чогаалдың моон соңгаар хөгжүлдезинге шаптыктаар.

С.К.Токаның “Араттың сөзү” деп бот-намдар трилогиясы совет болгаш тыва чечен чогаалда социалистиг реализмниң бир эң көскү үлегери бооп онзаланып турар.

Конференцияның резолюциязынга дараазында саналдарны киридис:

1. “Араттың сөзүнүң” 1-ги номун катап үндүрер, өскелерин амгы үениң туружундан бижээн кирилделиг, тайылбырларлыг парлаар;

2. “Араттың сөзүн” амгы үениң туружундан башкылаар сорулга-биле чаа өөредилге программаларын, методиктиг сүмелерни белеткээр;

3. С.Токаның “Араттың сөзү”, К-Э.Кудажының “Уйгу чок Улуг-Хем”, М.Кенин-Лопсанның “Буян-Бадыргы” деп улуг хемчээлдиг чогаалдарын деңнеп сайгарар сорулга-биле “төгерик столду” организаастаары күзенчиг.

Сайлыкмаа КОМБУ,
ТывКУ-нуң тыва аас чогаалы болгаш
литература кафедрасының башкызы.

С.ТОКА. “ИЙИ ХЕМНИҢ БАШТАРЫ”. **ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛДА ТУРУЖУ, УЖУР-ДУЗАЗЫ.**

Тыва чечен очерк жанрының хөгжүлдезинге, ооң улам сайзыралынга чогаалчы Салчак Токаның үлүү улуг. Ол баштайгы уран очерктерниң автору. Азы өскээр чугаалаарга, тыва чечен очерк жанрының тургустунганы, ооң хөгжүлдө сайзыралы Салчак Токаның ады-биле дорт холбаалыг. Ооң бижээни “Каргыга чорааным”, “Билчиңей ашак”, “Соян Даваа”, “Шынның эгелээшкин”, “Маадыр ие”, “Чедип алдынган аас-кежик”, “Улуг чаартылгалар”, “Күш-ажылдың маадыры”, “Ийи хемниң баштары” дээш оон-даа өске очерктери тыва литератураның бо жанрга оруун изээн эки үлегер-майы болган.

Ук очерктер уран сөзүнүн бай-байлаа-биле, эстетиктиг көрүүшкүнү-биле, үениң чаартылгаларын, амыдыралын тода чырытканы-биле солун, номчуштуг.

Чогаалчы Салчак Токаның очерк жанрын сайзыратканы – ооң чогаалчы ажыл-чорудулгазында база бир эң онзагай уран үлүг-хуузу. Чогаалчыны чүге очерк жанры сонургады бергенил... ол чүге ону шилип алганыл?..

Амыдыралда боттуг чүүлдерниң сайзыралын көргүзөр, ооң ужур-дузазының дугайын кижилерге дүрген чедирикссэн бодап, күзөл мында кол-ла чылдагаан, барымдаа болганын демдеглезе чогуур. Очерк амыдыралда өскерлишикиннерни көргүзүп тура, ол барымдааларның шинчилелин база чорудар. Ооң-биле ол жанр-хевирниң онзагайы тайылбырлаттынар.

Орус совет чогаалчы М.Горькийниң-биле алырга, очерк чечен чугаа биле шин илсел ажылының ортузунда турар жанр-хевир болур¹. Очерк чүгле фактылар, барымдаалар көргүзөр эвес, а оларның чылдагаанын тодарадыр болганындан эртем ужур-дузалыг.

“Ийи хемниң баштары” деп чечен очерк төөгүнүн арыннарындан чечен түңнээшкиннерни кылган. Ол үеде чаартылгаларны чонга нептередир, дүрген чедирип, таныштырар бодунуң сорулгазынга долу дүүшкен.

“Ийи хемниң баштары”. Ады база дыңналгыр, чурумалдыг. Ат боду-ла чечен очерк жанрын тодарадыр турар. “Ийи хемниң баштары” “Каа-Хем бажы” база “Хемчик бажы” деп ийи улуг кезектен тургустунган.

Ук очерктерде Тываның ийи аңгы кыдыг кызыгаарлары болур Каа-Хем болгаш Хемчик хемнерниң унунда чурумалдарны, болуушкуннарны, үениң болуп турар социалистиг чаартылгаларын чечен көргүскен.

Каа-Хем бажында барык булуң бүрүзүнде чаа амыдыралдың арыннары ажыттынар. “... Улуг Октябрының ачызында, мында амыдырал үндезини-биле чаартынып, “Бурунгаар” деп көдээ ажыл-агый артели тургускан. Чаа камдының амыдыралында тодуг-догаа, хостуг аас-кежиктиг чурттай бергенин кым билбес боор”. (“Сарыг-Сеп”), “... Тывага 1930 чылга чедир чаңгыс-даа бижикиг, албан-ажылга чораан херээжен кижилер турбады. Оон бээр шоолуг үр болган эвес, үш-ле чыл. Тываның херээженнери чингине кайы-даа тала-биле дең эргени алганнар... Ам Тываның херээженнери дооза эртем-бижикиг, башкыларның, эмчилерниң, культура ажылдакчыларының, садыгжыларның өске-даа ажыл-агыйның ажылдакчыларының улуг нуруузу. Бистин партиявыстың ленинчи национал политиказын хүн ышкаш чырык, далай ышкаш терең, танды ышкаш бедик ачы-хавыязын моон база-ла ап болур-дур”. (“Кыс-Кежиг”), “... ильичиниң чырыткызы кудумчуларны, бүгү сизимчилерниң чаагай, совет амыдыралын чырыдып турар”. (“Ильичиниң лампочказы”), “... Үжеп Кызылдан 250 километр ыракта. Тываның өске суурлары-биле бир демей школалыг, эмнелгелиг, садыг-магазинниг, чунар-бажыңныг... Аңчылар орус-даа, тыва-даа бар. Үжепчилер Москвадан туржук, Кызылдан безин ырак-узак черде чурттап турза-даа, коммунизм ниитилелин тургузарынга үлүг-нормазын кирип турар деп чүве кымга-даа билдингир”. (“Үжеп”).

“Каа-Хем бажы” деп очерктин тургузуун ап көөр болзувусса, Салчак Токаның чамдык өске чогаалдары-биле демейлешкек, аңгы-аңгы эгелерден бүткен. “Каргыга чорааным” деп очерк “Барлык ховузу”, “Революстун ачызы”, “Лама, хамның мегези”, “Аң-меңниг Тоолайлы”, “Шуурган”, “Аңчывыстың чугаазы”, “Докторнун ачызы”, “Кадыр Тимзе”, “Мөңгүн-Тайга”... дээш шупту 24 эгеден тургустунган. А “Тос-чадыр” деп чогаалы база-ла аңгы-аңгы эгелерлиг болгай. Салчак Тока кандыг-даа чогаалын бичии кезектерден чыып, бүдүн чогаал кылдыр эптеп эккээри ооң чогаадыкчы мергежилиниң бир

¹М.Горький. Псс.в 30 т., М., 1956, т.30, стр. 151.

онзагайы болур. Кайы-даа чогаалында эгелер шупту чаңгыс аай уткага, үеге чагырткан болгаш чаңгыс тоожукчу маадырлыг.

“Каа-Хем бажының” эгелериниң аттары хей нуруузу суурлар аттары: “Сарыг-Сеп”, “Мезилчигеш”, “Кыс-Кежиг”, “Бүрен-Аксы”, “Белбей”, “Үжеп”... Бо чүнү көргүзүп турарыл? Көшкүн, быдаргай чораан тыва чоннун амыдыралында сууржулганың келгени болгаш булуң бүрүзүндө болуп турар социалисттик чаартылгаларны бир дугаарында чонга чедириксээн бодал бар. “... Аар-чиик машиналар уткужуп-даа, эртип-даа турлар. Каа-Хемниң эриктериниң хайныышкыны дам-на барган” деп “Сарыг-Сеп” деп эгеде бижип турар. Мында *хайныышкыны дам-на барган* деп билиишкнде бодал кол сииртинген. Чаа амыдырал, сууржулга чуртталгазы хайныышкынын сайзырап келген дээрзин дорт сөглөп турары ол.

“Араттың сөзүндө” бүгүдеге билдингир апарган “Бо-ла болгай Мерген!” деп одуруглар бар. “Каа-Хем бажы” деп чечен очерк “Суг-Бажы бо-ла болгай” деп хейнү чугаалап турар одуруглар-биле эгелээр. “Араттың сөзүндө” ол сөстөргө төрөл сөстөр-биле чугаа, тоожуушкун хөнүп эгелээр. Моон алгаш көөргө, ук чечен очерк “Араттың сөзү”-биле чоок, ооң-биле үн алчып чыдар. Бо чижек кайы-даа чогаалдың тоожукчузу чаңгыс-ла ол дээрзин улам тодарадып турар. Ол-ла аян, хөөн бүрүнү-биле чогаалдан чогаалче дамчып келген.

“Араттың сөзү”-биле харылзаа тудуп чыдар база бир чүүл - бодунуң төрөөн черинге келгеш, авазының багай чадырын болгаш Черлиппенни сактып чугаалап турары одуруглар ол болур: “... Шаанда авамның чадыры аңаа турган, Черлиппенни шак аңаа хөөп каан бис...”.

Мергенниң чурумалдары-биле очерктер байлак: “... еске черниң хары канчанмаан-даа турунда, Мергенниң кара суу оя теп келген холурап чыдарын”, “Мергенни көөргө-ле бичии, дырылап чыдар кылдыр көстүр, чоғум чаъс-бораңда, дажый бергенде, озалдыг болдур эвеспе...”. Мергенниң бо чурумалдары “Араттың сөзүндө” кирген Мерген дугайында одуругларны уламчылап болгаш ону байлакшыдып турар.

Очерк жанрының бир кол чүүлү болза ында тоожукчу кижини ук чүүлдүн база бир маадыры, ында кирип турар бир “факт” болур. “Ийи хеминиң баштары” деп очеркте тоожукчу кол билдилиг “факт”. Ооң көрүүшкүнүн дамчыштыр бүгү болуушкуннарны, чурумалдарны, амыдыралда болган өскерилгелерни номчукчу билтип алыр. Тоожукчу маадырның делегей көрүүшкүнүнүн делгеми, бодалының дүргени, ажылтыр байдалы, кижилерге чаңгыс аай, кичээнгеилги хамаарылгазы арын бүрүзүндө тодарап кээр. “Каа-Хем бажы” деп очеркте “Сарыг-Сеп” деп эгеде чиик-каразынга “ушкаштырып” алганы “чорумалче хая көрүнгөш, холун тудуп мендилешкени”, “Канчап мынчап билдиртпейн чедип келгенин” айтырарга, “Кадагааты элчиннер эвес, дыңнадып медээлеп тургаш чоор” дээн харыызы, “Белбей” деп эгеде “... шынын алырга, силерниң негелделериңер ыңдыг-ла берге эвес чүве ышкаш чүүл. Орук, ужар-хеме хонар ховужугаш, телефон... болар чаңгыс силерге эвес, чаныңарда Сизим-Белбейниң ыяш ажылынга база-ла херек” деп, Белбейге баргаш республиканың уруглар бажыңарының

эргелекчизинге чугаазы, “Ужепте” староверлерниң “чаңын эки билири” тоожукчу маадырның бодунуң портредин, окур-хевирин долузу-биле тодарадып турар. “Кижин дүннүң караңгызындан, оруктун билдинмезинден асқан болганда, кандыг-даа кижин кээргээр ужурлуг” (“Бурган кулу”) деп сөстөрни чүглө кээргээчел, чылыг сеткилдиг кижин боду чугаалап болур.

Тоожукчу маадыр эге бүрүзүнде-ле эрги болгаш амгы чуртталганы, байдалды деңнеп турары шынзыг. Ук чүүл чогаалдың алыс сорулгазын – чаа амыдыралдың Тывага келгенин тодарадырынга улуг дузалыг. Ооң-биле чергелештир бо чечен очеркти орук очерктери кылдыр тодарадып турар. Очерк жанры бодунуу-биле портрет очерк, төөгү очерк, орук очериги деп хевирлерлиг болганда, портрет болгаш төөгү очерктериниң ис-демдектери кирген, бар-даа болза, “Ийи хемнерниң баштары” орук очериги болур. Орукка чорааш бодунуң көргени, билгени чаа, солун чүүлдерни, бо таварылгада чаартылгаларны, бирден бир чок демдеглеп, сан-чурагайларга көргүскүлээн.

Төөгүде болуушкуннар, кижилер бо чечен очерктерде (ылаңгыя “Бүрөн-Аксында”) база-ла элээн калбаа-биле кирген. Каа-Хем унунга болуп тургулаан ак солааннар биле кызыл партизаннарның аразынга ханныг үскулеежишкиннерге хамаарышкан одуруглар аңаа хамааржыр. Бо болза бир талазында төөгү-биле чогаалдың харылзаазы, а ийи талазында “Араттың сөзүнде” кирген болуушкуннарны улам делгемчиди, тодарады көргүскени ол болур. Чүнүң-даа мурнунда “Араттың сөзү”-биле харылзаазы билдинип турар дээрзи чугаажок. “Араттың сөзүнде” маадырларның аттары – Агей Лубошников, Савелий Родька, Пимен Спрыгин, ооң оолдары Моисей, Мокей, Чолдак Степан, Щетинкин, Кравченко... - ол-ла хевээр “Каа-Хем бажы” деп эгеде көжүп келгени база эскертинер. Чаа амыдыралды көргүзүп тура, эрги амыдырал-биле кады көргүзүп, деңнелге аргазын чогаалчының ажыглап турары билдилгил. “... Оран-бойдуска онза каастаашкын-даа бере албас, малга шоолуг-ла одар-чемиш бербес терезин, хараган тарамыкталдыр үнгүлээн сайлыг ховулар, ооң аразында, хат аайы-биле ийленгилей бергилээн ядыларның өпээдейлеринден өске маңаа чүве чок турган. Ынчаарда Сарыг-Септен Хем-Белдиринге чедир ийи-үш ак өглер таваржыр: Калчан-Мээрэн, Узун-Хелин, Улуг-Дамбыраның өргээлери. Оон бээр хемниң суу дыка-ла аккан... Суг-Бажында улуг суур – совхозтун төвү чалты берген. Ооң кол кудумчузунда школа, эмнелге, клуб, электрин станциязы, столовая, көдээ магазин, почта болгаш радио салбырлары, чүс ажыг чуртталга бажыңнары, малдың чүзүн-чүзүн аайы-биле кажаалар, машина септээр мастерская...” (“Сарыг-Сеп”), “... Революция мурнунда маңаа ийи-үш чадыржыгаштар булунда кыстына берген тургулаанын сактып келдим. Шак-ла маңаа Калчан Дамбыра, Салчак Озуккай каш санныг өшкүлүг органы, айлап, мээстөрни аңнал, адыр суглардан балыктап, чүглө тын менди чорааны база-ла сагъжымга кирип келди. Сизим ам шуут-ла улуг суур. Дамбыраның, Озуккайның оолдар, кыстары ыяш белеткээр участоктун ажылчынары бооп, Ильичиниң чырыткызы кудумчуларны, бүгү сизимчилерниң чаагай, совет амыдыралын чырыдып турар...” (“Ильичиниң лампочказы”), “... Та каш чылда чүве. Он ажыг-ла харлыг боор мен. Каа-Хемни өрү кожайым Миков Иван-биле үш хонукта

чорааш, маңаа чүгле тын менди келген бис. Кайнаар-даа көөргө, дүмбей арга. Маңаа чартык үнгүр бажыңныг, карааның бирээзи чок, курлакка чедир салдыг Осип дээр ашактан өске чүү-даа турбаан. Ам мында улуг суур турупкан-дыр” (“Үжеп”). Шак ыңдыг совет чаагай, бай-байлак амыдыралды көргүзөрдө караңгы бүдүүлүк, чединмес, түрөңги эрги байдал-биле деңнептери чүглө бо чогаалда эвес, тыва литератураның көгжүлдезиниң эге үе-чадаларында бижиттингилээн Степан Сарыг-оолдун “Ол-ла Маскажык”, “Оттут-терге”, Олег Сагаан-оолдун “Ужуражышкын” деп чечен чугааларында болгаш оон-даа өске чогаалдарда бар арга боол турар.

Салчак Тока кайы-даа чогаалында бойдус чурумалы бижииринге онза талантылыг чогаалчы. “Ийи хемниң баштары” деп номда кайы-даа эге бойдус чурумалы-биле байлак. “Каа-Хемниң дискөк дег, эглип келген бедик хавааның кырында, ол чарыында кыскыл өңнүг чалым хаялыг, бо талазында янзы-бүрү ыяштар хөмө алган черде Белбей суур...” дээн чижектиг чурумалдар каракка көстүп, кулакка дыңналып кээр шынарлыг. Ында бичии-даа артык хөөредиишкин, артык бодалдар чогу-биле ыңдыг. “... хүннүң чаагайын, суурну дескиндир үнүштү, хадың, дыт, шиви, тал, чодураа, кыжын мынчалдыр көстүрдүр, а чайын болза канчаарлаан, анаа “Швейцария-ла”...”. Тываны Швейцарияга деңнепкени анаа-ла бир таварылга эвес. Чүү-даа чүве бодунуу-биле онзагай, чараш болгай. А мында бо деңнээшкин Тываны көрбээн кижилерге улам билдингир болзун дээн бодал, күзөл бар хире. “... өрү хараарга, эдирленчек булуттарлыг көк дээр. Ында-мында койгуннар кокпалаан, эликтер халыгылай бергилээн, сыын-мыйгак чара бazyп чоруткан, диис, ас адыраңнай халыгылап, угулзалап каггылаан...”. Бо чурумал оранның байлаан каракка ол олчаан көзүлдүрүп эккээр күчүлүг, шынзыг.

Чонда неперээн чер-чурт аттарының дугайында солун чугаалар, бо очеркте арбын. Мезилчигеш (Даниловка), Бесштановка (Мокеевка) суурларның аттарының болгаш Балгазын деп аттың тывылган утказы, “Кыс-Кежи”, “Ыдык” дугайында легендалар чечен очеркти улам байлакшыткан. Ол чүүл, бир-ле дугаарында, тоожукчу маадырның улустун аас чогаалын, төөгүзүн болгаш чоннун чаңчыл-езуалдарының талазы-биле билиишкениниң делгеми улам чырыттынып чыдар. Ол суурларның ук-төөгүзүнден-не, тыва чон орус чон-биле чоок кавы чурттап, бот-боттарын деткижип, амыдыралын дөгүжүп чорааны илереп кээр.

Салчак Тока бодунун бо очерктеринде окур-хевирлерни даштыкы байдалынга хамаарыштыр хар-назынын даап-бодашкын аргазы-биле (“кижи ортузу чаа-ла четкен” (“Сарыг-Сеп”), “Кижик ортузу ашкан” (“Чалаваан аалчы”), арын-шырайын барымдаалап (“арын-шырайын хүн хүрертир чип каапкан” (“Сарыг-Сеп”), “куу, шевергин арынның, чуга думчуктуг, узун сынын кижик” (“Үжеп”), “дарбыл салчыгаштыг, сыгырзымаар карактыг, чуга, дорт думчуктуг” (“Чалаваан аалчы”), чугаазының аянындан (“Кижимниң чугаазы оожум болгаш шөйдүнчек”) (“Чалаваан аалчы”), окур-хевирлериниң даштыкы-даа, иштики-даа талааларын кеткен идик-хевин дамчыштыр база илередип чураан (“хой кежи хөрөктээш тоннуг, тейи сарыг былгаар, кара хураган кежи бөрттүг тыва эр” (“Сарыг-Сеп”).

“Каа-Хем бажында” “Арга ээзи” деп эгеде кижиниң иштики сагыш-сеткил байдалын чуруурунга чогаалчы бедик мергежилдиин көргүскен. Корткан, сезигленген кижиниң шимчээшкиннерин, миннишкиннерин чуруурунга кылыг сестерин таарымчалыг ажыглаан: *“Ыдын улам чыыра тыртып, менче чыпшынып, чоокшулаары дам-на барган. Эжимни хая көөрүмге, артында чаштыныпкан, ыттар кайнаар көөр болдур, шак-ла ынаар шыпыраңнавышаан, багай демиртеңин кожайтыр тудупкан, карактары анаа борбаңнаан-кылаңнаан, ыяштың ожуу дүжөр санында, белиңиз-аңгалаан... Эжим дээрге девидээн, аңгалаан аайдаажок, сутда ыяш-ла, сирилээн-кавылаан тур... Улуг кара чүвөң (адыг – С.К.)... үнө халыырга, эжим чепсээн октапкаштың, булуң артыңче бурт-ла дээн... Бичии-ле чүвө дагжаарга, аспан дег халыгылап чораан”*. Арга ээзинге таварышкан ийи аңчының психологтуг байдалын аңчы шынзыг дамчыдып шыдаан.

“Арга ээзи” деп эге “Каа-Хем бажы” болгаш “Хемчик бажы” деп очерктерни каттыштырган, оларның аразында “көвүрүгжүгөшти” шөйгөн эге болур. “Арга ээзинде” кирген аңнаашкын дугайында чугаа “Хемчик бажы” деп чечен очеркте барып уламчылаан. Бир эвес “Арга ээзинде” боо-чепсектиг ийи аңчы (шыырак аңчылар) оларның турлаанга кирген кышкы аш адыгны истеп, сүрүп даялап алган болза, а “Хемчик бажында” “Оскал-оолдун цирк бөлүүнүн артизи Очур төрөөн Бай-Тайгазынга шөлээлеп чанып келгеш, аңнаар, каттаар, аргалыг болза тооруктаар деп шийтпирлеп алган”, Очур боо-чепсек чок чорааш (үш адашкы чаңгыс карабинниг) тайгага мажаалайга таваржы бээр. Манавааны ужуражылга оларга коргунчуг болганы маадырларның психологтуг байдалын көргүскен одуруглардан билдинер: *“Очур шала сестир янзылыг, артында ыды чавызай берген айтырган”, “Очур корга-корга хая көрүнгүлээш, адазының соондан челипкен”*. Бакка аткан мажаалайы “ол кезек кара-хаак, кат-чимисти уу-чаза базып каапкан, ханы ында, мында чаштагылай берген медээдаажок...”. Балыглаткан адыгны истеп ора, цирк артизи Очур ооң аспаанче кирген өлүг-диригнің аразынга чыдырда төптөн, Кызылдан вертолет ужуп кээп, чоокку улуг эмнелгеге чедирер. Совет кижии каяа-даа, кандыг-даа айыыл-халапка таваржы бергенде, совет медицина-даа, техника-даа күштүг дээрзин делгереткен бодал бо очеркте кол чүүл болур.

Бир эвес “Каа-Хем бажында” Салчак Кашпык-оол, Аракчаа Ахмед, Галина Блинова, Гаврил Дапыян, Дьяченко Иван, Салчак Кара-оол, аңчы Сысой, Иван Бичелдей дээш оон-даа өске ол үениң кижилери-биле ужуражып эрткен болзувусса, “Хемчик бажындан” бистиң республикавыстың өске-даа атсураглыг кижилерин көөр бис: эжиниң айыылга таварышканын дыңнааш, эмнелгеге чедип келген, тыва цирк артизи Владимир Оскал-оол, уjudукчу Чимит...

Тыва чечен чогаалда Салчак Токаның бижээни “Ийи хемниң баштары” номчукчуларга хейнү чугаалал, шинчилекчилерге хейнү аазал турар чечен очерк болур.

“БӨРҮЛЕРНИ АҢНААРЫ” ДЕП ЧЕЧЕН ЧУГААНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНГЕ ХАМААРЫШТЫР

(Прототиптер дугайында)

“Бөрүлерни аңнаары” Салчак Токаның шылгараңгай дээн чогаалдарының бирээзи болурундан аңгыда, тыва чечен чугааның дээжилериниң бирээзи. 1972 чылдан бээр школа болгаш ортумак база дээди өөредилге черлериниң программазында кирип турар.

Салчак Калбак-Херекович Токаның “Бөрүлерни аңнаары” деп чечен чугаазы эң-не баштай 1947 чылдың февраль – март айларында 9,11 дугаарлыг “Сылдысчыгаш” солунга чырыкче үнген. Ооң соонда “Улуг-Хем” альманагының 1947 чылдагы (херек кырында чырыкче үндүрерде ат салган хүнү 1948 чылдың февраль 18-те) 2-ги дугаарына парлаттылган.

“Бөрүлерни аңнаарын” орус дылга А.А.Пальмбахтың очулгазы-биле 1951 чылда “Улуг-Хем” альманагының орус дылда 2-ги дугаарына, 1953 чылда “Улустарның найыралы” (“Дружба народов” №6) сеткүүлге болгаш “Тыва дугайында чугаалар” (“Рассказы о Туве” Кызыл, 1957), “Чеди шыпшык” (“Семь вершин” М., 1961), “Тыва чечен чугаалар” (“Тувинские рассказы” М., 1964) деп чыындыларга парлаан.

Ук чогаалдың чырыкче үнүп эгелээниниң дугайында допчулап чугаалаарга мындыг-дыр.

Ынчаарга, бо чүүлге чечен чогаал маадырларының база оларның үлегер-майы болган кижилер (прототиптер) дугайында чугаа чорудар сорулга салып турар бис.

“Бөрүлерни аңнаары” деп чечен чугаада дөрт чогаал маадырлары кижилер кирип турар. Оларның биргизи — автор; ийгизги — Кыргыз Чамыян; үшкүзү — адын адавайын турар-даа болза — Кыргыз Чамыянынң кадайы; дөрткүзү — сураглыг аңчы Улуу-Херел.

Чогаал маадырлары болгаш база оларның үлегер-майы болган кижилерниң салым чолунуң дугайында допчулап көрээлиңер.

Бирги маадыр: АВТОР

Автор – чогаалчы Салчак Тока. Ооң допчу намдарын, колдуунда, школалар, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде берип турар өөредилге программаларының деңнели-биле билир бис. Оон аңгыда, Салчак Калбак-Херекович Токаның дугайында янзы-бүрү чаа-чаа медээлерни – чечен чогаал шинчилекчилериниң шинчилел ажылдарындан, критиктерниң сайгарылга-хайгааралдарындан, ол ышкаш ооң-биле кады ажылдап, чурттап чораан үежилерниң сактышкыннарындан солун-сеткүүл арыннарын дамчыштыр номчуп, теле-радио дамчыдылгалардан доктаамал көрүп, дыңнап турар бис.

“Бөрүлөрнү аңнаары” деп чечен чугааның 1947 чылда “Улуг-Хем” альманагына парлаткан баштайгы хебиринде *авторнуң киржилгези* чүгле бирги абзац-биле (үш-ле медээ домактары-биле) доостур.

Ынчаарга, ук чечен чугаанын өөредилге номнарында болгаш өске-даа чогаалдар чыындыларында кирип турар, амгы хебиринде *авторнуң киржилгези* элээн делгемчээн.

Бирээде, малчын-биле ужуражылга; **ийде**, сындан эдектелип бады келген оорга кырынга чугаа; **үште**, одарда хойлар; **дөртте** кызыл хуннун херелинде бойдус чурумалы – хем уну, хову; **беште**, малчынның оглу кирип турар эпизод; **алдыда**, малчынның авторну аалынче чалап турары; **чедиде**, автор биле малчынның аразында диалог. *Авторнуң киржилгези* “... Мен ону дилей бээримге, чугаалап эгеледи оң.” деп домак-биле доостур.

Ийиги маадыр: КЫРГЫС ЧАМЫЯҢ

Чечен чугааның *кол тоожукчузу* – сураглыг малчын Кыргыз Чамыян. Ынчаарга, бо чогаалдың баштайгы чырык көргөн хебиринде ук *тоожукчу*нун ады Иргит Тараачы болуп турар.

Чогаал маадырының ады кажан өскерли бергенил? Ол айтырыгга мынчаар харыылап болур-дур.

1951 чылда орус дылда үнген, “Улуг-Хем” альманагында парлаттынган. “Бөрүлөрнү аңнаарының” орус дылче очулдурган хебиринде, *тоожукчу* Иргит Тараачының ады Чамыян деп ат-биле солуттунган. А 1962 чылда чырыкче үнген Салчак Токаның “Боттанган күзөл” деп чогаалдар чыындызында, ук чечен чугааның *тоожукчузу* Кыргыз деп төрөл-бөлүктүн төлээзи – Кыргыз Чамыян болу бээр.

Чогаал маадырының ады чүте өскерли бергенил? Бо айтырыгга ийи чүүл харыыны берип болур.

Бирээде, чогаал маадыры-биле база ооң үлегер-майы (прототиви) болган кижиниң чаңгыс-даа ылгалыр чүвези чок, демей болуру албан эвес. “Бөрүлөрнү аңнаарына” хамаарыштыр алыр болза, чогаал маадырының ады Иргит Чамыян азы Түлүш Дүрген-оол, ооң чер-чурту Эрзин, Тес азы Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл болурун көргүзери кол сорулга эвес, а тыва черниң кайы-даа булунунда чурттап чоруур, тыва кижилерниң аажы-чаны, угаан-бодалы, мөзү-бүдүжүнүн онзагайын бөдүүн аңчы, малчын кижиниң овурун дамчыштыр бир мөзүлөш окур-хевири чуруп көргүзери чугула болур. Ынчангаш, чогаал маадырынга хамаарыштыр, чечен чугааның баштайгы хебиринден авторнун ойталаашкынында ойнаштыг чүве бар. *Номчукчу кижги бүрүзү бодунун төрөөн черинде өгбөзүн, төрөлин, чаңгыс чер чурттуун ол окур-хевирден танып ал, деңнөп, чоргаарланып болур-дур.*

Ийде, чогаал маадырының адының өскерли бергенинге 1940-1950 чылдарда Тывага болуп турган чөптүт эвес политиктиг хөдөлишчинерниң салдары база үлүг-хуузун кирип турар. Ооң дугайында чугааны бичии-ле сонгаарладып каалыңар.

Иргит Тараачы деп кымыл ол? Бо айтырыгга хамаарыштыр, 1994

чылдың сентябрь 23-те "Хем-Белдири" солуннун 4-кү арнынга парлаттынган "Улуу-Херел турган бе?" деп эгелиг Оюн Товуунун сактыышкыннарында немелде медээлерден кирип көрээлинер.

"... 1940 чылдың орай күзү турган чүе... Ынчан Тес-Хем кожууннун СЭКП райкомунун агитация-пропаганда килдизинге ажылдап турган мен. ... Тока дарга келген... Хүнзедир ажылын чогуткаш, кечээ Тока дарга мени кел дигеш: "Тараачының аалы кайдал? Кайгалдап чораан болгаш, кончуг солун хөөрээр кижичүе. Шаанда Шуурмакка чайлап орда, аалынга барып турган мен. Ынчан шериг комиссары турган Иргит Бадырааның акызы-дыр. Ооң аалынга хонар мен" деп бо. ... Борбак-Арыгже тутсуп баттывыс... Улуг өң-талазы кээрге, Тараачы ашак, дораан-на хой дөгериш шайлаткан, хүндүлээн. Ол хондур ийи кижичүе удуваан... Амдыы Салчак Токаның Улуу-Херел дугайында чечен чугаазында ол аңнаашкынны төөгүп берди..." Бо ушта бижилгеден чүнү онзалап демдеглеп болур бис дизе:

1) 1947 чылдың февральда "Сылдысчыгаш" солунга парлаттынып эгелээн чечен чугааның бижиттинеринге идиг берген төөгүлүг чугаа, 1946 чылдың күзүнүнде, Тес-Хем кожууннун Борбак-Арыг деп черге, Иргит Тараачының аалынга болган-дыр.

2) Чогаалчы Салчак Токаның өңнүү - Иргит Тараачы, (Тыва Арат Республиканың) Шериг комиссары турган Иргит Бадраның акызы болуп турар-дыр.

Үстүнде демдеглээнвис Оюн Товуунун сактыышкыннарында мындыг медээлер база бар.

"... Тес-Хемниң Чыргаланды сумузунун даргазы чораан Иргит Тараачы Киваа оглу деп кижичүе бар. Эрги Тывага ат-сураглыг кайгал чораан, а хувискаал өөскээнде партизанап, арбан даргалап, нам үүрүнге секретарылап-даа чораан, кончуг идепкейлиг, ёзулуг коммунист ашак..."

"... Тараачы чолдаксымаар дурт-сынның, хүрөң шырайлыг, кирбей эрин салдыг, чаактарында холаң сорбуларлыг (шаагай истери дээр чораан), кедергей шимченгир, оттуг карактыг ашак. Ынчан (1946 чылда - В.С.) ол 60 хар ажа берген турган..." Бо ушта бижилгеден Иргит Тараачының дурт-сынын, арын-шырайын, шимченгир эрестиг бүдүжүн; чижеглей көргөн назы-харын; эрги Тывага база Тыва Арат Республика үезинде чүнү кылып амыдырап-чурттап чораанын билип алдывыс.

Иргит Бадра деп кымыл? Иргит Бадра Үжүней оглу 1910 чылдың январь 26-да Таңды-Тывазының Оюннар (амгы үеде Тыва Республиканың Тес-Хем) кожуунунун Чыргаланды девискээринге төрүттүнген. Моол бижикти Самагалдай хүрээзинге хуурактап тургаш, өөренип алган... 1929 чылда Тыва Арат Республиканың (ТАР-ның) Революстуг шеринге албан эрттирип эгелээн. Ол АРШ-тың биче командирлер школазын, Москваның Фрунзе аттыг шериг академиязының чанында политажылдакчыларның түр курстарын болгаш совет-партия школазын дооскан. ТАР үезинде Тываның Революстуг аныяктарының эвилелиниң (Реванэ - Аревэ) Төп Комитединиң бирги секретары, Араттың Революстуг Шерииниң (АРШ-тың) полк комиссары, ТАР-ның Моол Арат Республикага бүрүн эргелиг элчини болуп ажылдап чораан. А кажан Тыва ССРЭ-ге каттышканда СЭКП Тыва обкомунун секретары болуп, 1950 чылга

чедир ажылдаан... 1950-1966 чылдарда Улут-Хем болгаш Тес-Хем кожууннарга башкылап, школа директорлап, 1967 чылдан бээр Кызыл хоорай Совединиң күүскомунун Күш-ажыл курлавырларының талазы-биле килдизиниң эргелекчизи болуп ажылдап чораан...

Тыва Арат Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, баштайгы уруглар чогаалчыларының бирээзи – прозачы, шүлүкчү.

1984 чылдың августа Кызыл хоорайга мечээн...

Ынчаарга Иргит Тараачының адазы Иргит Киваа биле Иргит Бадраның адазы Иргит Ужүнмей (Ужүн-Хелин) чаңгыс иеден төрээн алышкылар. Ынчангаш 1950 чылдарның эгезинде политиктиг аренага туружу быжыг эвес болу берген, харын-даа контрреволюстуг националистерниң талалакчызы дидирткеш, эрге-дужаалындан дүжүрткен, нам кежигүнүнден үндүрткен Иргит Бадраның чоок төрели Иргит Тараачының адын чогаал маадыры болдуруп арттылары партийжи этикага таарышпас болу берген. Чогаал маадырының ады чүге өскерли бергенил?" деп айтырыгның ийиги чүүлүнүң харызының уланчызы мындыг-дыр.

Кыргыз деп төрөл-бөлүк адының чечен чугаага кирип келгенинге хамаарыштыр дараазында медээлерни Тамара Чаш-ооловна Аракчааның сактышкынарындан кирип көрээлиңер:

"... Мээң ачам Улут-Хем чурттуг Чаш-оол Телээевич – улут дуржулгалыг, хоочун аңчы кижиле болгай. Чамдык улус ону узун Кыргыз дээр. Эйлиг-Хем Кыргызы кижиле. Ооң барык бүгү амыдыралы мал-маган, аң-биле холбашкан. Аажок шыырак аңнап чораан. 1959 чыл ирги бе, азы 1960 чылда чоор бе, дачавыска, бистиң бажынывыска ачам чедип кээрге, Салчак Калбак-Хөрекович ужуражып, чугаалажып турган чүве. Ачамны хөлчөк сонуургап айтырып турган. Кандыг анны канчаар аңнаарын, ол ышкаш бөрүлерни-даа канчаар аңнаарын ачам тайылбырлап чугаалап олурар чүве. Бөлүк аңнарның баштыңы эр чүве болза, өөрүн дээскиндир халааш, өскөлөрүн бөлүп турар боор. Ол ынчап турган анны адып болбас. Кыс чүвөлөрүн арттырып каар, бичиилерин өлүрбес, дээш оон-даа хөй чүүлдерни чугаалажып турдулар ийин..."

Хоочун аңчы Кыргыз Чаш-оол Телээевич биле Салчак Калбак-Хөрекович Токаның 1959-1960 чылдарда ужуражып, чугаалажып турган харылзааларының соонда чечен чугааның тоожукчузунун ады Кыргыз Чамыяң болуп доктаай бергениниң бадыткалын моон көрдүвүс.

Үшкү маадыр: МАЛЧЫННЫҢ КАДАЙЫ

Чечен чугаада малчынның кадайының киржилгези – Кыргыз Чамыяңның монологунун иштинде, ашак биле кадайның аалында оларның аразында болуп турар чугаага, үш катап кирип турары-биле кызыгаарланыр. Чогаалдың баштайгы-даа, сөөлгү парлаттыг хевирлеринден өскерилге чок.

Ынчаарга, бо чогаал маадырының үлегер-майы болган кижини – Кыргыз Чамыяңның үлегер-майы болган кижиниң кадайы деп болур-дур.

Иргит Бадра Южинмеевичиниң оглу чогаалчы Игорь Иргиттиң улут өгбезиниң дугайында сактып чугааланын манаа кирип көрээлиңер: "Иргит

Тараачы өгбевистиң кадайының адын Имбии дээр чүве. 1980 чылдарга чедир чурттап чорду. Моолдун Алтайы азы Синь-Цзянь девискээринден уктуг, делег бе азы уйгур бе кижиге дээр-ле болгай. Тывалал-даа, моолдал-даа, казахтал-даа арыг чугаалаар. Ирей-кадай бактажы бергенде, уруглары билбесин дээш өске дылда чугаалажыр улус-тур. Ол моол дыл база эвес дээр. Тараачы ирем 70 хар үезинде 1958 чылда чок болган. Ол өгбелеримниң уруглары: Суваң угбам Тес-Хемниң Чодураада, Сувак угбам чок болган, а оглу Ниман Иргитович Тараачы Самагалдайда чурттап чор... ”.

Дөрткү маадыр: УЛУУР-ХЕРЕЛ

1994 чылда “Хем-Белдири” солунга парлаттынган Оюн Товуунун сактышкынында мындыг медээ база бар: “... Херек кырында Узун-Херел деп кижини Салчак Тока чогаалынга Улуур-Херел деп адап алган. Чогум Тока дарга Улуур-Херелди танывас, ооң-биле аңнап көрбээн... А Узун-Херелди мен таньыр турган мен. Самагалдайга шагдаалап турган, кедергей узун, кара кижиге. Ооң алыс чуртун, аймак төөгүзүн билбес мен...”.

Узун-Херел деп кым ирги? Ооң алыс чурту кайда, аймак төөгүзү кандыг кижиге чүве ирги? Бо айтырыгларга долуга эвес-даа болза, чыгдынган материалдарның шаа-биле, кыска-даа бол харыы бээрин оралдажыр-дыр бис.

Тес-Хемге шагдаалап чораан Узун-Херелдин оглу Салчак Тайгир-оол Хереловичиниң ада-өгбөзүниң аймак төөгүзүнүн болгаш чер-чуртунун дугайында сактышкыннарын маңаа кирип көрээлиңер.

“... Ачамны Салчак Херел Сайлыктай оглу дээр. Кырган-ачам Сайлыктай биле кырган-авам Достак оларның, чогу-на, төрөөн ажы-төлү чок болгаш, Аскак-Бошка деп төрөли болур кижиден, ачамны азырап алган чүве дээр. Кырган-ачам Сайлыктай кедергей аңчы кижиге-дир, оглун бичиизинден-не эдертип, чүктөп чораш, аңнап өөредип алган чүве дээр. Кырган ада-иениң өскөң-төрөөн, аңнап-меннеп, амыдырап-чурттап-ла чораан чери Бай-Тайга ол-ла-дыр. Кыштаа – Сарыг-Хаяның кырында; чазаа – Ажыг-Кара-Сугунун бертинде шатта, Чангыс-Дыгчык деп черде; чайлаа – Аныяк-Хөндөлөнниң бажында; күзээ – Амылыг-Өдек деп черде, кара суглуг магалыг оран-на болгай. Бай-Тайганың Чадырлыг-Баалык деп чери бар. Аңаа чадыр туткаш өгленген улус-тур. Өгленгенде өңчүзү ийи хой, бир хунан аът, ийи барба тараа болган. Ийи барба тараазын соктааш, ийи хоюн дөгөрип хүнезинненгеш, хунан адын мунуп алгаш, кыштады дииңдээш, ийи барба дииң өлүргөн. Ынчан беш дииң кежи – бир хунан хой, чеди дииң кежи – бир хой өртектиг турган-дыр. Ийи барба дииңин саткаш байып алган дээр...”.

Ынчаарга, ол Аскак-Бошка деп хан төрөөн кырган-ачавыстың ажы-төлү хөй кижиге-дир. Байыр-оол, Чымба-Хелиң, Херел, Биче-оол, Каадыр-оол дээр оолдарлыг, чамдыгызын уткупкан мен, уруглары база хөй. А Чымба-Хелиң дээр оглунун уруу Серен – сурагылыг даш чонукчузу Тойбу-Хаа Хертектиң кадайы, Тойбу-Хаа Дондуктун авазы ол-дур...

Ачамны Көп-Сөөк, Хөндөлөн улузу (чангыс чер чурттуглары – В.С.) Узун-Херел, Улуур-Херел деп шолалай аарак адаар улус. Мен бичимде, 5-6 хар үези

турган боор мен, ачам: “Оюм бажында (аал кедээзинде, ырак эвес чер) чангыс дыт дөзүндө бөрүлөр сөөртүп эккеп кагдым, барып сояалам, оглум”- дээрге, эрим хайнып, амырап халып турар мен. Авам: “Чаш оол эдертип деп чоорун ол, кут-чамы чаштай берзе канчаар сен”- деп хыйланып чыдып калган. Ол дыт дөзүнгө чеде бээривиске 6-7 хире бөрү чыдыр. Ачам бөрүлөрнү дытка азып, тулуптай соярынга белеткенип турда, чеп, аргамчы тырттыжып, дузалашкан аттыг болуп турар мен, бичи кижжи. Ийини союп чорааш: “Ам өгже халып бада бер, оглум”- дээрге, халып бада берген мен. Бичи кижжи доңа бээр деп бодааны ол боор... Ачамның кады аңнап чораан эштери Салчак Бораңай оолдары Бадаа, Тыртык-оол суг деп ашактар бар. Олар ачамны хөөктүрүп, көзөп: “Сээң бооң дээр эвес”- дээрге, оранчокта чыдар дашче айыткаш, кара хөлүнгө боолааш, чүктөп эккеп көргүзөр; “Сен бөрзектиг бөрү, аскыр бөрү деп ылгай аар эвес сен”- дээрге, аскыр бөрү өттүнүп, бөрзектиг бөрү өттүнүп улуй бээр кижжидир...

Ачамның кажан, чүү дээш аалдан чорупканын билбес мен... Бир чылын авам Кызылга барып ужуражып чорааш, дунмавыс Достай-оолду саатталып ап, божаан дээр-ле болгай. Кызылга-ла турган хире. Ооң соонда Тес-Хемче та чүнү канчап чорупкан кижжи. Аңаа баргаш бир бай кижжиниң уруун кадайланып алган. Оозундан бир уруглуг-даа болган. Оларның дугайында калган Очур-оол дунмам уктап, сураглап алган, ол уруунуң адын-сывын-даа билип алган, Оо-Шынаада дидир бе, чугаалап олурар чүве. Мен ам ону уткан-дыр мен, сагынмас...

Ынчаарга, сөөлүндө дедир Бай-Тайгаже аъттыг чанып кээрге, авам чагатпаан. “Ажы-төлүм өстүрүп алдым”- дээш, хоржок болган. Авам, чогуу, ачамның ада-иези-биле кады малын малдап, чурттап чораан. Ачам, чааскаан чурттап орган Шанчылаң-Хелиң деп өңүү кижжиниң аалынга кезек тургаш, Тесче дедир чорупкан. Оон соонда база, кыш дүжүп орда, катап келген. Кырган-авам суг: “Ажы-төлүң адазы чанып келген-дир, ам канчаар сен. Оолдарың-даа түрөй берди”- деп, эптеп-чөптөп чугаалашкан соонда, кады чурттай берген. Оон үр-даа болбаан. Бир чыл хире-ле бооп чорааш, Сарыг-Хаяның кырында кыштаанга ооргамайлаан. Барыынче (Кызыл-Мажалыкче – В.С.) шарыга деннеп алгаш бадырған. Аңаа чедерин четкеш, шыдашпайн барган. Ол ынчан 41 харлыг, а мен 11-12 харлыг турган мен (Тайгир-оол Херелович 1920 чылда төрүттүнгөн – В.С.)...

Сарыг-Хаяның артыгы талазында Оюмнуң хүн үнер чүгүндө ажыт черде, ачамның бөрүлээр онгузу ында ам-даа бар ийин...”

Салчак Сайлыккай оглу Херел биле ооң кадайы Салчак Чамыяң уруу Долзат бир кыстыг, дөрт оолдуг болганнар. Улуг уруу – Серен-Чимит, оолдары: Тайгир-оол, Очур-оол, Көк-оол, Достай-оол олар болган. А оларның ажы-төлү, ажы-төлүнүң ажы-төлү — ачалары Бай-Тайга, Каа-Хем кожууннарда, Кызыл хоорайда ажылдап чурттап чоруур.

Ынчаарга, чогаадыкчы ажыл-чорудулганың төөгүзү дээрге чогаалчының хууда намдарын болгаш чечен чогаалдың ужур-утказын ханыладыр билип алырынга, өөренип көөрүнгө ажыглаар дузаламчы методтарның бирээзи болур-дур.

Салчак Калбак-Херекович ажил-амыдыралының, албан-хүлээлгезиниң аайы-биле хөй-ле кижилер-биле ужуражып, ол кижилерниң амыдырал байдалын сонуургап айтырып, чугаалажып чораан. Ооң ужун дэха хөй төөгүлөрни дыңнап, демдеглед бижип ап турган. Ол чүл дээрге, кедергей улуг чөрүшкөктөрлиг төөгүлүг үе байдалдарның агымы-биле, Салчак Калбак-Херекович Токаның ажил-амыдыралынга политиктиг улуг частырыглар таваржып тургулаан-даа болза, чоннуң амыдыралы дээш сагыш салып, берге байдалдарда дарый дуза чедирериниң аргаларын дилеп, ону боттандырып чорааны — *ооң чончу, амыдыралдан ужукталган чогаалдарының тыптып кээринге улуг салдарлыг болган-дыр деп түңнөп чугаалап болур-дур бис.*

Тыва чечен чогаалдың төөгүзүндө база бир онзагай черни ээлеп турар “Бөрүлөрни аңнаары” деп чечен чугааның төөгүзүн колтарып көөрүвүске мындыг-дыр.

Солун, төөгүлүг медээлерни чугаалап бергени дээш, бо хүннерде Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунуң 2 дугаарлыг уруунуң бажыңында чурттап олурар, 81 харлыг Тайгир-оол Херелович Салчакка, чогаалчы Игорь Иргитович Бадрага, Тыва Республиканың Хоочуннар Чөвүлелиниң даргазы Тамара Чаш-ооловна Аракчаага болгаш бо чүүлдү бижип, белеткеп турда, арга-сүмезин берген эш-өөрге өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис.

2001 чыл, декабрының 4-түн хүнү.

ЮБИЛЕЙЛЕР

Владимир СЕРЕН-ООЛ – 60

Александр ДАРЖАЙ

“УРАН СӨСТЕН УГААН СЕРГЭЭР”

Владимир Седипович Серен-оолдун чогаалдары тыва чечен чогаалдың чардынмас кезээ, ооң төөгүзүнүн база бир бот-тускайлаң арны болуп арткан деп чугаалап болур үе келген. Ол тыва чечен чогаал болгаш уран чүүлдүн төөгүзүнгө бодунуң балалбас истерин арттырарындан аңгыда, ооң хөгжүлдезинге көскү чаартылгаларны киирген чогаалчыларның бирээзи. Тыва чогаалчыларның үшкү салгалының төлээлекчилериниң аразында ол эң – не калбак мергежилдиг, онзагай үннүг, кайгамчык салым-чаяанның чогаалчы деп санадып келгени анаа бир таварылга эвес. Шынап-ла, Владимир Серен-оолдун уран, мерген чогаалчы салым-чаяаны шүлүккө-даа, ции-даа чогаалынга чаңгыс аай дески сайзырап келгенин номчукчулар-даа, чогаал шинчээчилери-даа билир.

Шүлүкчү, шии чогаалчызы, прозачы, профессионал артист, мергежилдиг журналист чораан деп, чон Владимир Серен-оолду ынчалдыр билип, ооң чырыткылыг тураскаалын чылыг сеткип, сактып чоруур. Ол бөгүн бистиң аравыста чок; турган болза, бисти дөрже чалап, бодунуң 60 харлаан доюн эрттирип, бараан болуп чоруур ийик. Ол бистен кончуг бышкан мерген угаан үезинде чарлып чоруткан. Дириг кижжи четпес оранче кезээ мөңгөдө чоруткан-даа болза, ол биске сеткилдиг уярадып келир кайгамчык чогаалдарын арттырып каан.

Владимир Серен-оолдун бир шүлүүн маңаа долузу-биле киирип көрейн. Ону кады сайгара бодап көрээлиңер.

*Амылыг бо өртемчейден чораан соомда,
Арным көөр дээш, мени кымнар сураар ийик.
Эргим черге ынакшылдыг бодалдарым
Элек иргин, кайын чидер – улчуп артар.*

*Дириг боор дээш, хомудалдыг улус харын
Дилегзинип, хайдыңгылаар чадавас боор.
Артканнарын кижжи билбес чүү деп ында,
Ала чайгаар агым-биле уттувуттар.*

*Эргим тала! Эжиң ажык кандаай чүвөл?
Эскерип кааш: “Хат-тыр аа!” - деп бодаар боор сен.*

Чазып тур сен. Хоочун эжиң мен-дир ийин.

Чалгаарааштың, дангаар эртен сенде келдим.

Шүлүкчү мында кижилернин сагыш-сеткилинден мөңгези-биле читпезин элдээрти чугаалап турар. "... Бодалдарым элек иргин, кайын чидер – улчуп артар" деп одуругларны номчукчу дорт утказы-биле хүлээп ап болур-даа ыйнаан, ынчалза-даа бо шүлүкте ол одуруглар эң-не кол езек бодалды тургузуп, шүлүкчүнүн чүнү элдээртип турарын тодаргайы-биле тайылбырлап турар. Оон аңгыда, бо одуруглар авторнук кижизин, биче сеткилдин, улуургак эвезин көргүзүп турар. Бир эвес Серен-оол "улчуп артар" деп утканын орнунга дорт-ла "мөңгө артар" деп бадыткал-биле төндүргөн болза, шүлүк бодунун уткашынарын чидириптер ийик. Ийе, Владимир Серен-оолдун шүлүктеринге бистиң эжиктеривис ажык, биргээр чугаалаарга, чүректеривис ажык дээни ол. Ооң шүлүктеринде сиилбээн бодалдары шынап-ла дириг, чаа-чаа номчукчуларның чүректеринче шургуп кирер дээш "улчуп" чоруп турар-даа ынчаш. "Мөңгө артар" деп бижээн болза, бо утка көжээленип калган тураскаал сагындырар ийик, а "улчуп артар" дээрге, доктаамал шимчээшкени илередип турар ышкажыл.

Шүлүкчү, херек кырында, "Чалгаарааштың дангаар эртен" эживисти ажыдып келбес, а сыр дедир, бис боттарымыс чалгаарап, ундарааштың сагыжтывыстың саргаан эрэззин чымчадып, чавырып алып дээш, ооң бодунун поэзиязының эжиин ажыдып кирер бис. Владимир Серен-оолдун сеткил-сагыжының изиг одунун чылыы - оон поэзиязы. Ооң уламындан ала-чайгаар-ла шүлүкчүнүн номун аждып, сеткил-сагыштың дээди таалал-уяралын ала бээр-даа ужурувус ында боор.

Владимир Серен-оолдун "Сыгыт", "Солаңгы", "Өгже чалалга", "Белдир" деп шүлүктеринин номнарын ажып көрүп, хандыкшылдыг номчуп олура, ооң поэктиг делегейинче, бодалдарның хайым, терең далайынче шымнып кире бээр бис. Бо номнардан чүгле Владимир Серен-оолдун шүлүкчү мергежилинин өзүлдезин эвес, харын бүгү тыва шүлүк чогаалының канчаар хөгжүп, быжыгып кел чораанын эскерип көөр бис.

Тыва шүлүк чогаалының быжыгып, бут кырынга туруп келгенин ооң эгелекчилери – Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Юрий Кюнзегеш болгаш олар-биле бир үе шүлүкчүлернин аттары-биле холбап турар болгай бис. Ында барымдаалыг чүүлдер бар, ол бодал-биле кым-даа маргышпас. Ынчалза-даа тыва шүлүк чогаалының уран-чечен өзүлдези бистиң улуг шүлүкчүлеривистин чогаалдары-биле кызыгаарланып артып калыр дээр болза, бистиң үндүргөн ындыг түңнеливис шала кыдыра болур ийик. Тыва шүлүкчүлеринин үшкү салгалының болгаш оларның соонда көстүп келген салгалдарның үлүг-хуузу база-ла өкпеленчиг эвес. Эң ылаңгыя Владимир Серен-оол, Монгуш Доржу, Монгуш Өлчей-оол чижектиг шүлүкчүлөр тыва шүлүк чогаалынга чаа темаларны, аяннаарны, хемчээлдерни тус-тузунда кирип, ону байытканын черле демдеглевес аргавыс чок деп бодаар мен.

Үстүндө бодалдың бадыйткалы кылдыр Владимир Седипович Серен-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга доктаап, тыва шүлүккө ооң кириген чаартыкчы үлүг-хуузун кичээнгейлиг оваарып көөр үевис келген. Ол бодунун баштайгы ному “Сыгыттың” чырыкче үнеринин оранчок мурнунда, солун-сеткүүл арыннарынга бежен чылдарның төнчүзү, алдан чылдарның эгезинде-ле парлаттынып турган шүлүктери-биле тыва поэзияда онзагай үнүгү чача шүлүкчү тыптып келгенин бадыйткаан болгай.

* * *

*Аъттың дери колдуун куду саалаза-даа,
Адыгуузун эгиштеп каап чүткүп чорду.
Ачам дери чаагындан дамдылап каап,
Андазынны холдан салбайн басып орду.*

*Аккан дернин үнезин ам билеп чор мен.
Амыдырал далайынга дамды ол-дур.
Арыг дерни үрезинге дөмейлээн мен.
Алдын чемниг тараа болуп үнер чораан.*

Бо сес одурут шүлүк Владимир Серен-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының эгезинде бижээн чогаалдарының бирээзи болур. Шүлүктүн төнчү, бадыйткалдыг одуруглары ынчангы аныяк шүлүкчүнүн чогаадыкчы кокла-оруунун шын угланышкынныг бар чораанын херечилеп турар ышкажып. Кандыг-даа ажылдың түннели эки чаагай болур ужурлуг. Шүлүкте дернин омур-хевири кайгамчык үре-түннелге чедирип турар, шүлүкчү “Эки кылган ажыл – элеп читпес алдар” деп чоннун үлегер сөзүңгө даянып, мерген бодалды илереткен.

“Арыг дерни үрезинге дөмейлээн мен” - чазын ачазының тараа тарып тура төккөн дери күзүн барып, “Алдын чемниг тараа болуп үнер чораан”. Бо хүнде бистер “шүлүкчү Владимир Серен-оолдун поэзиязы” деп беримчелиг шөлдүн дүжүдүнүн кайы хире элбек, чаагай, эгээртинмес болганын магадал, сеткиливис ханызындан ханып, таалааже ооң “алдын чемниг тараа” - шүлүктерин номчуп чор бис.

Чижекке алганым шүлүктүн бир онзагай талазы – Владимир Серен-оолдун чогаадыкчы оруунун эгезинде-ле бодунга бедик, шыңгыы негелдени салып чорааны болур-дур. Алдан чылдарның эгезинде тыва шүлүккө сестээн, дөрттээн одуругларның турумчуп доктаай бергени Владимир Серен-оолдун ады-биле дорт холбаалыг.

Кыска, мерген бодалдар сиңирген шүлүктөр тыва шүлүк чогаалынга чача агымны эккелген. Бир талазында, ооң тыптып келген чылдагааны – тыва шүлүкчүлернин социал-политиктиг майыктарның күчүлүг аспаандан үнүп, кижинин иштиги сагыш-сеткилинин дойлуушкуннарын, чөрүлдээлерин, өөрүшкү-муңгаралын арыг, чингине лириканың дузазы-биле бижилер чүткүлүндө болур. Сестээн, дөрттээн шүлүктөр кыска-даа болза, оларның утказы философчу

мерген бодалдарның, чиге, чечен, мерген деңнелгелер, метафораларның ачызы-биле канчаар-даа аажок ханы делгем болур. Үстүнде адааным хемчээлдер улусчу тыва поэзияга шаг шаандан бээр турган. Кыска хемчээлдиг – сес, дөрт одуруг шүлүктөр тыва шүлүкте синтаксистиг параллелизмни ажыглаарын чаа утка, ханы бодалдар-биле куштелдирип тургаш, улам байыткан.

Владимир Серен-оолдун чырыкче үнген номнарының шуптузунда кыска шүлүктөр бар болуп турар. Ол номдан номче мергежип кел чыткан, ооң шүлүкчү үнү улам дыңзып, чылдан чылче тыва поэзияга бодунуң туружун улам быжыглап, номчукчунуң хүндүтелин чаалап ап, чогаал критиказының кичээнгеилги төвүнде турар апарган.

“Сыгыт”, “Солаңгы”, “Өгже чалалга” деп шүлүктөр чыындыларынга амгы үениң деңнели-биле бодунуң уран-чечен деңнелин чидирип турар, ынчангы “социал чагыгның” салдары-биле бижиттинген чогаалдар бар болуп турар. Олар бистиң чурттап эрткен ниитилеливистиң идеологиязынга дүүшкен-даа болза, ам-даа бодунуң үнезин чидирбээн. Ол дээрге чүгле Владимир Серен-оолдун эвес, харын бистиң шуптувустуң чогаадыкчы эрткен оруувус, төөгүвус болур. Ынчаарга олар чүге үнелигил? Чүге дээрге кандыг-даа шүлүкчү бодунуң чурттап эрткен үезиниң төлү, ооң уран-чечен “бижээчизи” болур. Бо бодалды мен бистиң бо өртемчейден кызыл-душтап чоруй барган чогаалчыларывыска хамаарыштыр чугаалап турарым ол. Ындыг-даа болза шүлүкчү кижиниң чуртталгазы чүгле ооң чурттап эрткен үези-биле кызыгаарлаттынмас. Ооң амгы болгаш келир үези ыяал-ла турар болгай.

Шүлүкчү В.Серен-оол - үргүлчү-ле бир-ле хевирни дилээн, суранган, тышкан чоруур мындыг кижиге турду. Ооң “Сыгыт”, “Солаңгы”, “Өгже чалалга” деп шүлүктөриниң үш чыындызы авторнуң шүлүкчү болуп канчаар быжыгып, поэктиг бодалды канчаар делгемчип кел чытканын тодаргай көргүзүп турар. Романтиктиг чалыы назын халыынының теви-биле, хей-аъды-биле “үнү дыңзыг” шүлүктөрдөн чоорту оожумнап, ханы бодалдарже шымныгып кирип эгелээнин ооң “Чалгын”, “Ак-көк хемниң аялгалары”, “Чонар-даш”, “Өндүр өргээ”, “Улуг-Хем-биле чугаалажып” деп чогаалдарындан эскерип көөр бис. Бо кыска лириктиг шүлүглелдерде бистиң чурттап эрткен үеvis – Советтиг Тываның үезиниң дугайында бедик көдүрлүүшкүн, сагыш-сеткилдин эзулуг кайныгышкыны-биле бижип турар. Шүлүкчү дириг чораан болза, бистиң чамдык чогаадыкчы эштеривис дег, ол үеде бижээн чогаалдарындан кайын ойталаар деп. Үстүнде адааным “социал чагыгның” бо чогаалдары ынчангы тыва поэзияның каасталгазы турганын чоргаарал-биле чугаалаар ужурлуг бис.

Владимир Серен-оолдун шүлүктөринде уран-мерген деңнелгелерниң элбээн кижиге кайгап ханмас. Шүлүк бүрүзүнүң эге ийи одуруун кончуг таваар эгелеп алгаш, поэктиг үнүн чоорту дыңзыдып-ла эгелээр:

Эш-өөр турда, кижиге чоргаар:

Эгин бедик, кирер эжин кайы муңчок.

Дагны безин аңдара сол,

Далайны-даа төндүр узуп кааптып болур.

(“Кижн боду төлөптнгде”)

Чижекке ап турар шүлүүвүстүн баштайгы ийн одуруу анаа медээ домаа-биле эгелээш, сөөлгү одуругларының түңнел бодалдары кайы хире дыңзып келген-дир че! Шүлүкчү үшкү, дөрткү одуругларда баштайгыларының тоонун эдерттээн; чүнү чугаалаксаанын чарт, тода, ханы болгаш мерген бодалдар-биле чуруп көргүскен. Ол тоожуп чоруп бербээн. Езулут-ла шүлүк дылы-биле чугаалаан. “Кижн боду төлөптнгде” деп дөрт строфа шүлүк, шынап-ла, В.Серен-оолдун улуг тывыжы, олчазы болбушаан, ооң кыска, мерген бодалдыг шүлүктеринче дүлгүүр болган.

Владимир Седипович Серен-оол-биле мен барык чаңгыс үеде парладып эгелеп, чогаал ажылын кылып келдивис. Ужурашкан саныыста-ла бот-бодувустун шүлүктеривисти сайгаржып-даа чордувус. Бир кезек үеде “Тыванын аныяктары” солуннун редакциязынга чаңгыс килдискес-даа ажындап турдувус. Кады эдержип келген үелеривисте тыва шүлүк чогаалының дугайында бодалдарыысты бо-ла солчур турганыысты сактыр мен. Владимир Седипович тыва шүлүктүн бот-шынарларынга доктаап тура, оларга хемчээл аайы-биле тыважыды аттар бээр болза, черле ажырбас ийин деп чугаалап чораан. Аттарны анаа-ла чогаадып албас, а тыва улустун боттук амыдыралында бар чаңчылдарынга, хемчээлдеринге доктаар болза, черле чүүлдүг боор деп түңнелге-даа кээп турду. Ону шүлүкчү эжим херек кырында боттандырды-даа. Ооң херечизи – “Белдир” деп шүлүктер ному болду.

Шүлүктер чыындызы эвес, а езулут-ла ном. Ында кирген шүлүктерини шүлүкчү “Аңгы-аңгы хемчээлдиг шүлүктер” деп хувааган болгаш оларны хемчээлинин аайы-биле тус-тузунда “илиглер”, “сөөмнер”, “карыштар”, “кырылар”, “төш чартыктары”, “кулаштар” деп адагылаан. Бистиң улуг шүлүкчүвүс Юрий Шойдакович Кюнзегеш “Белдирни” бодунун үезинде бедии-биле үнелээш, В.Серен-оолдун илиглер, сөөмнер, карыштарын... чогаал шинчилекчилери оваарып, оларның бот-шынарының онзагай талаларын сайгарып шинчилээр болза эки-дир деп чаагай бодалды илереткен турган.

“Белдирниң” 1993 чылда чырыкче үнүп келгени – амгы тыва поэзияга улуг чедиишкин болган. Чүгле улуг чедиишкин болурундан аңгыда, тыва поэзияның хөгжүп сайзыраарының оруктары кайы хире ханы, делгемин тодаргайы-биле көргүскен. Тыва дылдың кайгамчык байлааның, ооң курлавырларының эгээртинмезиниң бир херечизи – “Белдир” болган.

“Чаңгыс илиглер” - чүгле чаңгыс одуруг шүлүк эвес, а тускай кевирлиг, иштики аянажылгалыг, тускай хемчээл, ритмниг онзагай чогаалдар болган.

“Эскен шайга эрниң дээскеш, эзеңиң теп”.

Бо чаңгыс илигни:

Эскен шайга

Эрниң дээскеш,

Эзеңиң теп. —

үш одурутга чарарывыска, шүлүктүн аяны дораан ылгалып кээр ышкажыл. Бо дээрге анаа кара чугаа эвес-тир. Ам ону чадалай көргүзүп көрээли:

Эскен шайга

эрниң дээскеш,

эзеңгиң теп.

Шүлүктүн утказы – эскен шай каал болбас, далаш болбас дээн. Азы “аалга келген кюжи аян эрии ызырар” дээн. Бо дээрге бистин тыва чонувустун чаагай чаңчылы, ыдыктыг ужуру ышкажыл. Шүлүкчү Владимир Серен-оол ол чараш чаңчылды чаңгыс-ла иликте илередип шыдапкан.

Тыва черден чоруй баргаш,

Дываажан дег оран кайын тывар деп сен.

Бо ийи илигнин деңзигүүрү база-ла улуг. Ында төрээн чурт деп бодалды шүлүкчү делгередид тайылбырлап турбаан. Идеязы, утказы дыка ханы: ийи дугаар төрээн чурт турбас азы “чыварлыг-даа бол, төрээн чериң кончуг” дээни ол. Маңаа чижектерни хөйүнү кирип болур...

Владимир Серен-оол тыва шүлүк аяннажылгазынга үре-түңнелдиг ажылдап чораан шүлүкчүлөривистиң бирээзи чүве. Тыва шүлүктүн чаңчылчаан эге аяннажылгазындан уштунмайн, ооң иштики аяннажылгазын күштелдирип, бодунуң шүлүктеринге төнчү рифманы, харын-даа арыг рифманы билдилип ажыглап келген. В.Серен-оолдун төнчү рифманы ажыглааны түр үениң шенелде хандыкшылы-даа эвес, харын ооң чогаадыкчы салым-чаяанының көскү өзүлдеси болган. Бир эвес ол бо хуннерде бистин аравыска дириг чораан болза, ук арганы шуут-ла быжыккан чаңчыл кылдыр бодунуң поэзиязынга доктаамал ажыглаар турган боор деп чүгле бодап артып калыр мындыг-дыр бис. Рифманы ол, эге аяннажылгада дег, чүгле ажык үннерни азы баштайгы слогтарны аяннаштырып кылбайн, бүдүн-бүдүн сөстөрни аяннаштырганы онзагай болуп турар.

Дараазында шүлүк одуругларын көрээлиңер даан:

Туман тырткан бораң кудай

Дуруяаның куюм үнүн ырлай каапты.

Көгжең булут ону будай

Хөңгүн чазал, эчигей чагс шаптаавытты.

Кудай – будай, каапты – шаптаавытты. Сөстөр боттары долузу-биле аяннажып турар.

Баалык ажыр бус дег көгжең

Багана – ыш көстүп келди.

Суутуда кыпкан көржең

Чугааланып чалай берди.

Шүлүкчүнүн эге болгаш төңчү аяннажылганы ажыглааны шүлүктөрдүн аялгалыг чоруун күштелдирип, дыңзыдып турарынын чижектерин үстүндө көрүп тур бис. Ынчангаш тыва шүлүккө эге аяннажылга-биле чергелештир төңчү аяннажылга туруп болурун, аңаа тыва дылдың сөс курлавырлары четчир дээрзин Владимир Серен-оол бадыткап, эрткен чээрби вектиң 50 чылдарында тыва шүлүк чогаалынга рифма туруп болур бе дээн изиг маргылдааны үзе шиитпирлепкенин-даа канчап билир. Ол дугайында бистиң чогаал талазы-биле эртемденнеривис оваарып болгаап, бир янзылыг түннелди үндүрер ыйнаан.

Классиктиг шүлүктүн Европадан укталып үнгөн сонет хевиринин шүлүк чогаалынга турумчуп доктаарынга В.Серен-оолдун киирген үлүг-хуузун адып кааптарының барымдаазы черле чок. Тыва шүлүк чогаалынга ооң “Ынакшыл” деп боодал сонеттери бир дугаарында көстүп келген болгай. Ооң “Херээженнерге боодал чечек” деп бөлүк сонеттери тыва поэзияга база-ла бодунуң онзагай туружун ээлеп артар.

Владимир Серен-оол чүгле ындынның шүлүкчү эвес, сурагылыг шии чогаалчызы чораанын үстүндө демдеглээн болгай мен. Сөң шиилерин сайгарар болза, база-ла солун шинчилел үнүп болур. В.Серен-оол чечен чогаалдың шии хевиринге база-ла шүлүктен дудак чок чедишкиннерни чедип алган деп болур. Ооң шиилери амгы үениң кижилеринин амыдыралын көргүзүп турарындан аңгыда, кол-ла кичээнгеийин кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң элдеп-эзин хуулушкуннарынче, ооң психологтук талаларынче угландырган. Ооң параболла-шии болур “Иелер шииткели” деп шүлүктээн трагедиязы, новеллалардан бүткен “Хөөннер” деп драма шиизи, “Дойлаашкын” деп социал драмазы, “Чааскаан” деп монолог шиизи тыга шии чогаалынга улуг тывыышкын, ажыдыышкын болганын чугаалап болур деп бодаар мен.

Шынап-ла, Владимир Серен-оол шүлүк болгаш шии чогаалынга бир дески чогаалчы чүве. Ол проза чогаалынга база-ла солун шенелдени кылган, ооң “Хээлиг истер” деп чечен чугаалар, новеллалардан тургустунган ному тыва прозада утка-даа, хевир-даа талазы-биле онзагай туруштук чогаал болуп турар. Чогаалдың кол маадыры Торгажыктын чугаалары ышкаш анаа-ла чечен чугаалар эвэс, хары тускай аянын, хемчээлдиг, прозажыткан шүлүктөргө чоокшулап турарындан аңгыда, езулук-ла лириктиг новеллалардан тургустунган тоожу болуп турар. Шүлүкчү Владимир Серен-оолдун “Хээлиг истерин” чогаал сайгарыкчылары шинчээчилер эскербейн эртирипкен чадава боор, чүге дизе бистиң критиктеривистин кичээнгеийи колдуу-ла роман жанрынче угланган турган болгай. Ам-даа ындыг-ла-дыр, прозаның кыска хевирлери – чечен чугаал, новелла, тоожу жанрларын шоолук-ла оваарып көрбөгөн аан.

Мен чогаал шинчилекчизи эвес кижиге болгай мен, үстүндө чугаалаан бодалымны бистиң критиктеривис эскерип чыгар ирги бе дээн сагыжым-дыр ийин.

Улуг немец шүлүкчү Гетениң шүлүкчүнү биллип алыксаар болзунза, ооң төрөөн черинге аалдап чедип көр дээн уткалыг мерген сестери бар. Орус чоннун улуг шүлүкчүзү Сергей Есенин бодунуң дужунда шүлүкчү кижиге төрөөн черлгип болур деп чугаалап чораан. . .

Владимир Серен-оолдун төрөөн чери Өвүр Торгалыгга каш удаа

барып чедер аас-кежиктиг болган мен. Ооң авазының куткаш сунган сүүзүннүт, эм-дом холумактыг сүттүт шайын мага хандыр ишкен-даа мен. Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол, Түлүш Кызыл-оол, Донгак Бөгзи даайларындан укталып, аялгазының хөөнүн дыңзыдып алган шүлүкчү эжим Владимир Серен-оол езулуг-ла уянгылыг, сарыннанчыг үннүт, ындынын, катаптанмас аян-хөөннүт шүлүкчү чораан кижги чүве. Ол бистиң шыырак лириктиг шүлүкчүперивистиң бирээзи болуп артып каарынга бүзүрелим улуг.

Монгуш ДОРЖУ

АМЫДЫРАЛДЫҢ АЯЛГАЛАРЫ

“Элээн үениң дургузунда шүлүкчүнүн салдарынга алзып, ооң карактары-биле көргөн чүүлдеринге ынакшып, ооң кулактары-биле дыңнаалал, дылы-биле чугаалавас болза, ооң чогаалдыкчы ажылын билип алгыры чедип алдынмас” – деп, улуг критик В.Г.Белинскийниң чүгүлүг сестери аныяк шүлүкчү Владимир Серен-оолдун “Солаңгы” деп аттыг ийиги чыындызында кириген шүлүктөрни номчуп олура сактып келдим.

Ажыы-биле чугаалаарга, чыындыда кирген чогаалдарның адын адап, ооң утказын чугаалап каары-биле кызыгаарлаттынмай, оларның тыптып келген үндезиннерин автор-биле кады сайгаржып, ук чогаалдарның амыдырал-биле кайы хире холбаалыын тодарадыры – сайгарылга кылып турар кижиниң кол сорулгазы дээрзин үстүндө одуруглар дорт чугаалап турар.

Чыындыда кирип турар шүлүктөр тематика талазы-биле янзы-бүрү, ук чогаалдарның үнген дөзү - амыдырал дээрзи дорт билдинип турар.

“Хүннүн сөзү”, “Улуг-Хем-биле чугаалажып”, “Буураның монологу” деп шүлүктөр тыва поэзияда чаа тыптып кээп турар, тема талазы-биле чаа арга бооп турар. Бо ышкаш шүлүктөр өске авторларда чок болганда, Владимир Серен-оолдун тывыышкыны дize хөөредиг болбас. Кижги биле бойдустун удур-дедир хамаарылгазы, эң ылаңгыя бойдусту диригжидер хөөннер-биле үстүндө адаанывыс шүлүктөр тускайланып турар.

Хамааты лирика талазы-биле автор эвээш эвес шүлүктөрни бижигилээн. Оларның аразындан “Аът”, “Кижги боду төлөптигде”, “Дайынчы салгал ыры” амыдырал-биле хөөннешкек, кижилернин сагыш-сеткилинге чогуу-биле онза ылгалдыг:

“Төлдериңер амгы салгал

Төлөптиг бис, херек дize,

Бөгүн-даа бол солдаттар бооп,

Бембүрзектиң тынын аар бис”.

(“Дайынчы салгал ыры”)

Буянный херекти кылып чораан улуг салгалдың кижилери-биле чалыс салгалдың аразында тудуш харылзааны тодаргай көргүскени-биле шүлүк ырже шилчил, муң-муң кижилерге бараан бооп турар.

“Өртемчейниң боду ышкаш

Өлүмү чок ынакшылды

Бурунгудан бөгүнгө дээр

Муң-муң чүрек ырлап келген” —

деп, шүлүкчү Ю.Кюнзегештиң бижээнинде ышкаш, Владимир Серен-оол мөңгө темага хамаарыштыр хей шүлүктөрни чыындызында кириген.

“Сестээн одуруглар”, “Арыг сеткил эртинези” деп өөрлөш шүлүктөрдөн аңгы “Амыракче”, “Роза”, “Ынакшыл” дээш, оон-даа өске шүлүктөр хамааржыр.

Шүлүктөрүм сүүзүнү, чалгыным-даа

Чүтлө чангыс ынакшылдың күжү чүвө.

(“Ынакшыл”)

Бистиң амыдыралывысты-даа, ал-боттарывысты-даа ынакшыл каастап чоруур болганда, бо “мөңгө часты” алгап-йөрээвес чүрек-даа кайда боор.

Владимир Серен-оолдун ынакшыл дугайында бижээн шүлүктөрүндө уян, чымчак, кижини хей-аът кириер шүлүктөр болгаш одуруглар хей. Бо теманы сайзырадыр талазы-биле автор түңнелдиг шенелделерни кылып турарын ооң сонет хевиринге бижээн “Арыг сеткил эртинези” деп өөр шүлүктери бадыткап турар.

Чыындыда кирген “Шынчы чорук” деп шүлүглел амыдыралга болган таварылгага үндезилеттинген-даа болза, кол маадыр Идамны автор кээргел чогу-биле ийи дакпыр “хилинчекке” таварыштырыпканы-биле үнези кудулай берген. Автор чогаалының эстетиктиг талазынче кичээнге салбайн барганы хомуданчыг. Чүл дээрге Идам биле Ираның ханы ынакшылы кандыг-даа бергелерге торулбаан дээр бодалче ханылааш, Идамга кезин бээр кылдыр чуруп, харын-даа “инвалид” деп сөс дыңналып турар апаарга, улуг шуудаваан ынакшылга шалтык болу бербес бе? Мону бир янзы шийтпирлээн болза, чогаалдың идеялиг утказының бедиринге дуза болур ийик.

Чыындыны “Солаңгы” деп чараш ат-биле адаан-даа болза, ында кирген шүлүктөргө хамаарышпайн, аңгыланы бергензиг ат бооп турар. Черде амыдыралга холбаалыг ат-биле адаан болза, улам дээштиг болур ийик.

Ынакшыл болгаш өске-даа темаларда бижиттинген шүлүктөрдө чечек деп сөс хөлүн эрттир арбынын номчукчулар эскерип каар боор.

Владимир Серен-оолдун салым-чаяаны чыл келген тудум быжыгып, ооң чогаалдары шынар талазы-биле экижи, амыдырал-биле сырый холбаалыг бооп турары - шүлүкчүнү хей-аът кирип, чаа чогаадыкчы базымнарны кылырынга улуг идигни берип турар.

1977.

СЕТКИЛДЕН СЕС ОДУРУТЛАР

Чергелешкен сес даг-биле хүрээленген,
Черим-чуртум – булут адаа бедик оран.
Челер аъттар карбааны дег саарыгларлыг,
Сес хем ында дүн-хүн дивейн ырлап чыдар.

Сеткил-чүрээм уян-хоюг аялгазы –
Сес хыл дамчып чадаганга ойнаттынар.
Четтинишкен сес кыс ынчан ырлашпышаан,
Чечек безин саглаш кылбайн самнай бээрлер.

* * *

Бора-дайым, өөрүң сактып – киштегилеп,
Бораң шыпкан сыннардыва чүткүвейн көр.
Санныг хүннер эрте бээрге, чылгыдыва
Саарыңга демдек баскаш, салыптар мен.

Бодалдарым, борбак башка сыңышпастап,
Ботту дыка хемдивейн көрүңерем.
Салгын ышкаш ойлап-дезе бербес кылдыр
Саазыңга кезээ-мөңгө сиилбип аайн.

* * *

Ногаан чайның чечектерин шилип чорааш,
Номуң орта кызыткылап чыып аар сен.
Чечен сестер аразыңга каткан чечек
Сеткилиңни ында-хаая сергедир боор.

Чүрээмейде оңмас кызыл чечек бар ийин,
Чүглө ону сеңээ сөңнөп тутсупсумза,

Ыя чечек ынакшылым сүлдези бооп,
Ыры ышкаш сээң-биле кады чорзун.

* * *

Каа-Хемни паром салдап кежип чытты,
Хамык улус хемче харап, ыгыт чок турду.
Чаңгыс-ла мен чараш кыстан карак салбайн,
Чажың суйбаан салгынга-даа адааргадым.

Чараш-даа бол, хемчээлдиг боор чүве ыйнаан,
Шак бо төл дег ындыг кыстар көрбээн-дир мен.
Эмин эрттир чараш боору бирде-бирде
Эге-ле хей, ботка човаг болгу-даа дег.

* * *

Хамнаарак бооп хуулуп алгаш, чүрээм одун
Кайда-чүдө изиг чуртче алгаш бардын.
Хөрээм ишти орай күс дег ээнзиреди,
Хөглүг ырым кударалче шилчий берди.

Черниң кыры хыраа-биле шыптынмады,
Сеткилимден сени чоктааш дидиредим.
Ужа берген хамнаараамның өткүт үнүн
Уяранчыг ырларым ам солуп алды.

* * *

Ыятпайн, дужуп келген кыстарга-ла,
“Ынак мен”-деп, чаннып-чашпып чорааш чоорул!
“Сыңзыг, бардам, турамын” деп бодаванар,
Сыгаттынар чарлаттынар күзелим чок.

Ынакшылым шоочалыг хааржагын
Ышкам хөрек кую черде шыгжап кагташ,
Дүлгүүрүн ооң чүс-чүс кыстар кокпазынче
Түвексингеш, октапкан мен, кым тып аар ийик.

* * *

Челээште чок кандыг-даа өңнүү хамаан эвес,
Чечек болуп частып кээри магалыг-дыр.
“Шак бо чечек сеткилимге тааржыр-дыр” деп,
Чарашсынар кижиги турза, үнелел-дир.

Хүрең-кызыл, сарыгзымаар, туң дег аккыр,
Хүргүл-сарыг шырайлар-ла кыстарда хей.
Күжүрлерим, сурапкан дээш өршээп көргер,
Күдээ оолдар шуптунарга мөгейерлер.

Кудумчуда олуртуп каан ыяштар безин
 Кудайдан чаъс дүшпейн барза, магадылыг.
 Доскаар чүктээн машиналар эртен, кежээ
 Доозазын эргип чорааш, сугтарып каар.

Кудумчуда шөйлү берген оочурлардан
 "Курут эвес чанар мен" деп кордал турбас.
 "Хензигийне четпейн бардым, харалаан!" -дээш,
 Хейде бодуң хөңнүң чазап артып каар сен.

Василий ЭРЕНЧИН – 90

Куулар УЛУ

УРАН ИЗИН АРТТЫРЫП КААН

Василий Людупович Эренчин 1912 ч. февраль 17-де Каа-Хем (амгы Эрзин) кожуунун Бүрен-Хем бажында Хадыга төрүттүнгөн. Ооң адазы аңчы арат. Вася элээди чажындан байларга хөлечиктеп өскөн.

Тывага култура хувискаалының эзими-биле ол номчуп, бижиптер кылдыр өөренип ал сал-ла, өске эш-өөрүнге бижик өөредип турган. Эренчин 1930-1933 чылдарда Даг-Алтайның Ойрот-Турага (амгы Горно-Алтайск хоорайга) башкы техникумун дооскаш, Шагаан-Арыг, Тожуга башкылап чораан. Александр Адольфович Пальмбах башкының салдары-биле тыва уран чогаалдың эң баштайгы таваан салышкан кижилерниң аразынга бодунун чогаалчы оруун эгелээн. Ол бодунун үезинде уран өзүлдези элээн бедик, чогаалдарының хөй-ниити хөөннери хөңү берген эң шыырак авторларның санынга кирип турган.

*Кызыл-сарыг өңнүт дүжүт
 Кылаңайнып чыдар болган.
 Сындан хаккан салгын ону
 Сымырандыр хөлбеңнеткен.*

"Чырык орук" ар. 23.

Бойдус болгаш ооң ээзи кижиниң сагыш-сеткилиниң хөлээш-киннери-биле холбашкан, үстүнде айытканым чижектер тыва шүлүк чогаалының бурунгаар хөгжүлдезинге чаа уран агымнарны кирип турганы чугаажок.

*Черни каастаан шимелдези
Чечек-биле удаалаштыр,
Шуру чинчи чажыпкан дег,
Шуушкан малдар ойттап чораан.*

“Чайлаг” ар.13.

*Буга-шары түрлүт кылдыр
Бүшкүүр ышкаш кускуннашкан.
Байлак колхоз фермазы
Байырланчыг дойлуи үнген.*

“Өңнүктөр” ар. 76.

Тывага суурнуң амыдыралының романтиказын, орус, тыва кижилерниң найыралын көргүскен “Өңнүктөр” деп ооң шүлүглели 50 чылдар үезинде ол хире бедик деңнелге бижээнин ам бодап көөрге, Эренчин бойдустан хайырлаан салым-чаяанныг чогаалчы турган.

Ол төрээн чонунуң угаан-бодал културазынга чөлээш дег онза уран изин арттырып каан. Оон туржук “Огонек”, “Дружба народов”, “Сибирские огни”, “Енисей” журналдарына шүлүктөрүн парладып тура, тыва чечен чогаалдың ат-алдарын Россияга алгыдышкан.

Чогаалчының Кызыл хоорайда чурттап турар хеймер уруу Валентина Васильевна Эренчина чугаалап ор: “Ачам чок боорда, 6 хар-лыг боор мен. Ынчалза-даа бүгү назынында библиотекага ажылдап чораан ававыс ачавыс дугайында биске хөй чүвени чугаалап берип чораан. Ооң Украинада чогаалчы Больерис Юрьенко деп эжинден чагаалар бо-ла келир. Ачавыстың шүлүктөрүн ол очулдургаш, “Дружба народов”, “Сибирские огни” журналдарына парладып турду. Ачавыс чок болгаш 8 чыл эрткенде безин украин дылга үнген ооң шүлүктөрүн бисче чорудуп турду. Ачавыстың кады төрээн кыс дунмазы хөйге билдингир күрүнө ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады Алдын-оол Кангаевич Канзайның авазы болгай.

Бир мындыг солун таварылганы сактып тур мен. 1961 чылдың апрель 12-де Гагарин космосче ужупкан. Эртенгиниң 8 шакта Москва радиозун дыңнааш, ачам изии-биле шүлүк бижээн, ол-ла дораан Самагалдайдан Кызылче телефоннапкан. Хүндүскүнүң 12 шакта Кызылдың радиозу ачавыстың шүлүүн дамчыда бээрге, шуут кайгап каан бис!”

Аныяанда аъдының бажы хоя берген сураглыг чогаалчының шүлүктери бо хуннерде безин чалыы хевээр, эстетиктиг уран үненин чидирбээн.

Зоя САМДАН

ОНЗАГАЙ АЯННЫГ ЧОГААЛДАР

В.Л.Эренчинниң тыва литератураның сайзыралына киирген үлүг-хуузуна база катап эргилдир бодап көөрге солун. Чогаалчы кижиниң намдарының эң-не көскү херечизи — ооң чогаалдары.

Ооң 1933 чылда бижээни “Ындыг чорааш, мындыг болдум” деп баштайгы шүлүүнден эгелээш, бүгү чогаалының кол угланышыны шак ол эрткен болгаш амгы, караңгы болгаш чырык ийи үени удурланыштыр көргүзөринин аргазын ажыглап бижиттинген.

В.Л.Эренчинниң чогаалының база бир күштүг талазы — чоннун үзел-бодалы-биле сырый холбаазында. Чогаалчының шүлүктөринин маадырлары ажыл-ишчи бөдүүн кижилер дээрзи ооң аттарындан-на көстүп турар: “Кадарчы уруг”, “Кашпык ирей шынны билген”, “Шоюн ирей”, “Аңчы кыс”, “Малчын”, “Ийи аңчы” болгаш оон-даа өске. Бо шүлүктөрдө мал ажылы-биле тудуш холбаалыг тыва чоннун хүн бүрүдө ажыл-чымыжы, бөдүүн кижилерниң аажы-чаңы, төрөөн чуртунун бойдус байлааның чурумалдары дээн ышкаш темалар эң-не улуг черни ээлеп турар. Чижек кылдыр бүгүдөгө билдингир апарган чогаалчының “Кадарчы уруг” деп сураглыг шүлүүн көрээлиңер:

*Казылганныг кара хая
Кадыр шораан эктин шыва
Айыраңнаан өшкү, хойлар
Аландыда оъттап чорлар.*

*Көдээзинде кожагарда
Хеден чүктээн даянгыштыг,
Кадарчы кыс харап алган
Кынгырткайндыр бадырып тур.*

Маадырлар аразында аржай-буурул кырган кижилер болгаш кенен-омак чаштарның окур-хевирлери колдап турары таварылга эвес.

В.Л.Эренчин улустуң аас чогаалын бедик үнелеп, ону бодунун чогаалынга чогаалчыкчы езу-биле ажыглап чораан. Элчиген-Кулак хаан дугайында тоолчургу чугаага даянып бижээни “Тере-Хөл” деп улуг хемчээлдиг тоол-шүлүглели, “Өскүс-оол”, “Күскениң шинчилелдери” дээн чижектиг парлаттынмаан чогаалдары азы уругларга тураскаатканы басня жанрынга хамааржыр дириг амытаннар дугайында тоолдарга чоок уткалыг “Чодур холдуг чолдак Чекпе”, “Кымыскайк биле Арзылан” деп бо чогаалдары Василий Людуповичиниң чоннун аас чогаалы-биле быжыг холбаалыгын бадыткап турар.

Чогаалчының шүлүктөриниң тургузуу 4 одуругтуг улустуң ырынга чоок, таваар, тоожуушкун, алгач аяны-биле бижиттинген:

*Шулу бодун, дөлем сынын
Шуткуп куткан дериг шыпкан,
Дөскөл-ле чок девип турар
Дөнен-Шилтим таанда чараш.*

*Казыргы дег челзип келгеш,
Кастай тырткаш, баглап каарга,*

*Хала чокка савап турар
Хартыга дег Калчан-Шилгим.*

Василий Людупович бо чаа хевирни тыва литературага бир-ле дугаар шенеп эгелээн чогаалчыларның бирээзи:

*Эрткен, барган
Бүргег хүн дег,
Чуртталганы
Эргий сактып,
Ажы-төлге
Төөгүп берейн.
Арат чонну
Дүжүмөттер
Кыргып-хыдып,
Адыгуузун,
Ыттан дора дарлап чораан.*

Бо бүгү аргаларны чогаадыкчы езу-биле каттыштырганының түннелинде, В.Эренчинниң шүлүктери кымга-даа демей эвес хевир-шынарлыг, онзагай аянынг чогаалдар болуп, тыва литературада тускай черни ээлеп турар.

Ооң кылган ижи ис чок барбаан. Чогаалчының эрткен оруун, чуртталгага тура-соруун, чонунун мурнунга ооң ат-алдарын шүлүктери мөңгөжиткен.

В.Л.Эренчинниң парлаттынган үш чыындызындан аңгыда, парлаттынмаан ажылдары ам-даа хөй дээрзин чогаалчының арттырып каан архиви херечилеп турар. Ук архиви ооң дөргүл-төрелдери, бир-ле дугаарында хөй чылдар дургузунда кады чурттап чораан эжи, урутларының авазы, ам Тыва АССР-ниң культуразының ажылдакчызы, хоочун библиотекарь Күске Чанмаевна Эренчина кадагалыы-биле шыгжап чорааш, ТДЛТЭШИ-ниң саналы-биле институттун фондузунга күзелдии-биле хүлээдип берген. Ооң архивинде шүлүглелдер, очерктер, рассказтар, анаа демдеглелдер, чагаалар, шии база кирип турар.

В.Л.Эренчинниң шүлүктери амыдырал-биле сырый харылзаалыг, партийжи болгаш интернационалчы туруштан бижиттинген, чоннун үзел-бодалы, ооң аас чогаалы-биле быжыг холбаалыг, онзагай хевир аянынг чогаалдар болуп турар-дыр. Василий Людупович тыва литературада шүлүк жанрының утка-шынарын база хевир-аянын байыткан, урутлар чогаалының бир эгелекчизи, төөгү талазы-биле чиге болгаш тодаргай хайгааралдар сиңниккен, күштүг тура-сорук, хайныышкынның хей-аът-биле бижиттинген чогаалдарның автору.

ЭРЕНЧИННЕП ЫРЛАВЫШААН

(чогаалчының 90 чыл оюнга)

Чүгүтү куштун чалгыннары
Хыралгаштын, үе солчур.
Чүгле күжүр Эренчин-не
Кырывааны чогаалында.

Эрзин хемниң даажы-даа
Эренчиннеп ырлавышаан.
Эрээн-шокар чечээ безин
Эренчиннеп чайнавышаан.

Шүлүкчү эжим, чогаалыңны
Чүрээм-биле сеткип билдим.
Аяс омур-шырайыңар
Аныяк бооп артып каап-тыр.

Аныянда аъдың бажы
Хоя берген, көрбээним шын.
Ажы-төлүң шырайында
Хоюг карааң чайыннап тур.

Эренчинни номчуп аары
Эрзин хемге эштири дег.
Эштиң-өөрнүң сеткил-чүрээн
Эътке-сөөкке доннаары-дыр.

Эренчинниң ады-биле
Эрзин суурда ном саңын
Адап кааны дыка шын-дыр,
Аңаа бодум киришкен мен.

20. 02. 2002.

ДОПЧУЗУ

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Юрий КЮНЗЕГЕШ. Улуг-Хемниң төрүттүнген черинде.

Тоожунуң төнчүзү	3
Саая МАЙНАК. Аас-кежик. (Тоожунуң уланчызы)	26
Николай КУУЛАР. "Чечен чугаа".	49
Октябрь ТУҢ-ООЛ. "Женечка". Чечен чугаа.	60

ШҮЛҮКТЕР

<i>Кызыл-Эник КУДАЖЫ.</i> Мынчаар чурттап чору-ла мен.	73
<i>Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.</i> Кавайымны хат чайгаан...	
Сайзанаавыс дажын канчап... Чер иштинде кижги.	78
<i>Сайлыкмаа КОМБУ.</i> Кышкы хову. Кышкы арга.	80
<i>Эдуард МИЖИТ.</i> Айтырыг. Дөрттээн шүлүктөр.	83
<i>Игорь ИРГИТ.</i> Ыдыыстың ээргизи.	88
<i>Күстүгүр САТ.</i> Сарыг бүрү. Кавайымга чайгап ора...	
Чүрээм сенче чүткүүр чүзүл?	89
<i>Салчак МОЛДУРГА.</i> Башкы сурукчумга.	90
<i>Чооду КАРА-КУСКЕ.</i> Бодаар чүвем —борбак хырным.	
Дүжей-дүжей бижээн шүлүм.	92
<i>Онлар БАВУУЖАП.</i> Чоргааралдың хаялары.	
Ырлаар-Чамыяң. Ырлаар-Чамыяңның баштак ырлары.	94
<i>Борис КАЗЫРЫКПАЙ.</i> Чедер хөлдү дескиндир.	100
<i>Зоя НАМЗЫРАЙ.</i> Ырак дээрде сылдызым сен. Часты алгаан...	
Казылганның чечээ частыр. Уткуп чоруур-дур бис.	100
<i>Эрес-оол ХАЯҢ.</i> Чарлышкынның узун оруу... Ай ам үнмес.	
Авамның мен... Хову кежир чоруп ордум. Ийтээр четтим.	102
<i>Серпеаа МОНГУШ.</i> Анзетка. Чалым-Хая чаңгызы дег.	105
<i>Багыт-оол БАЙКАРА.</i> Мөчээн кижиниң таалыңы.	106
<i>Николай ОНДАР.</i> Саарыгда сарыым үнү. Уруум оглу.	107
<i>Лидия ИРГИТ.</i> Азыгларның айыылдыын аар. Поэзия.	
Мени утпа. Даараныкчы утбамга. Арагачы апарганым.	108

УРУГЛАГА БУЛУҢ — САЙЗАНАК

<i>Күстүгүр САТ.</i> Частың башкы демдектери.	111
<i>Чимис ОНДАР.</i> Кыс болган хунүмге. Сайзанаамны кагташ чоруттар...	
Хомудаан сеткилимге... Суг-Аксы. Хемчик хем.	113

<i>Салчак МОЛДУРГА</i> . Иргек, авырган болгаш хөөрүк.	115
<i>Арусик АНТОНЯН</i> . Арменияның коңгазы.	117
<i>Игорь ШЕВЧУК</i> . Кириллдин зоологияга хыналда ажылы.	118
<i>В. ЛАНЦЕТТИ</i> . Теве.	118
<i>Маро КОРОНЕОС</i> . Рейганга чагаа.	118
<i>Саманта АФТЕРГОТ</i> . Тайбың керек. Шүлүктөрүни С.Молдурга очулдурган.	119
<i>Алиса ОНДАР</i> . Чырык сылдыс.	119

САКТЫЫШКЫН

<i>Кызыл-Эник КУДАЖЫ</i> . Уйгу чок “Улут-Хем”.	121
---	-----

ОЧУЛГАЛАР

Бурят улустуң аас чогаалындан. Үш дүрген. М.Күжүгет очулдурган.	126
<i>Юсуф ХАС-ХАДЖИБ</i> . “Аас-кежик” номундан. Б.Казырыкпай очулдурган.	130
<i>Джалаладин РУМИ</i> . Кудурук чаа чиир кижиге.	131
<i>Ду ФУ</i> . Улут ханадан ырадыр. Б.Казырыкпай очулдурган.	131

БИСТИҢ ААЛЧЫЛАРЫВЫС — ДАГЛЫГ-ШОРНУҢ ЧОГААЛЧЫЛАРЫ

<i>Игорь ИРГИТ</i> . Дыл биле тын — чангыс дөстүт.	133
<i>Койа БЕЛЬ ЧЕК</i> . Мен. Ырлап чор мен. Ие.	136
<i>Алтыншаш АРБАЧАКОВА</i> . Тыннарывыс. Кырган-авам тураскаалын- га. Эки кижиге бардым... Баар болза — бар. Мээң черлерим.	138
<i>Темир КОСТОЧАКОВ</i> . Чымчак көрүштүлөр... Ынакшааның терең... Хүндүс-дүне... Чинге сынныг...	139

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

<i>Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ</i> . Салым-чаяанның чаа ажыдыышкыны.	141
<i>Зоя САМДАН</i> . “Араттың сөзүнүң” тыва чечен чогаалда онзагай туружу.	146
<i>Сайлыкмаа КОМБУ</i> . С.Тока. “Ийи хемниң баштары”. Тыва чечен чогаалда туружу, ужур-дуказы.	152
<i>Василий САЛЧАК</i> . “Бөрүлөрүни аннаары” деп чечен чугааның төөгүзүңге хамаарыштыр.	158

ЮБИЛЕЙЛЕР

Владимир СЕРЕН-ООЛ — 60

<i>Александр ДАРЖАЙ</i> . “Уран сөстөн угаан сергээр”.	165
<i>Монгуш ДОРЖУ</i> . Амыдыралдың аялгалары.	172
<i>Владимир СЕРЕН-ООЛ</i> . Сетkilден сес одуруглар.	174

Василий ЭРЕНЧИН — 90

<i>Куулар УЛУ</i> . Уран изин арттырып каан.	176
<i>Зоя САМДАН</i> . Онзагай аяныг чогаалдар.	177
<i>Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ</i> . Эренчинеп ырлавышаан.	180

Улуг-Хем, № 1-2(32) 109
2002, январь - апрель

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал Союза писателей Тувы.

Редакторы выпуска К. К. Кудажы, М. О. Саая
Обложка художника Н. К. Шалыка
Корректор Д. Х. Күнзегеш

Сдано в набор 17.02.2002. Подписано в печать 28.03.2002.
Формат 60x84 $\frac{1}{16}$. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная.
Печать высокая. Физ. печ. л. 11,5. Усл. п. л. 10,7. Тираж 950 экз.
Заказ № 427. Редакция журнала "Улуг-Хем"

667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина-Кравченко, 57.
Типография Госкоминформпечати Республики Тыва.
667000, г. Кызыл, Республики Тыва, ул. Щетинкина-Кравченко, 1

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛААРНЫҢ СЕТКУУЛУ
1, 2002